

**Prof.univ.dr.
Septimiu KRAUSZ**

**Lector univ.dr.
Irinel STEGAR**

METODOLOGIA ȘI METODICA SOCIOLOGIEI

**EDITURA MATRIX ROM
BUCUREȘTI**

2007

**Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a
României**

KRAUSZ SEPTIMIU

**Metodologia și metodică sociologiei / Septimiu
Krausz, Irinel Stegar. – București: Matrix Rom, 2007
ISBN978-973-755-210-5**

I. Stegar, Irinel

316.1

CUVÂNT ÎNAINTE

Această carte a avut inițial forma a trei cursuri universitare: “Metodologie sociologică” (editura Universitas, 2001), “Metode și tehnici de cercetare sociologică – partea I-a” (editura Edyro Press, 2002) și “Metode și tehnici de cercetare sociologică – partea a II-a” (editura Focus, 2003). Toate reprezentau texte cu scop didactic, lucru dovedit de selecția temelor tratate, de modul lor de prezentare și de utilizarea surselor folosite.

În forma actualei ediții, caracterul de carte universitară se menține, cu unele modificări. **Tematica** a fost completată cu capitole noi (Explicația în sociologie, Cercetarea sociometrică), **titlul modificat**, iar exemplele concrete depășite cu 4-6 ani, au fost aduse la zi.

Știm că nu este un lucru neobișnuit ca în tratarea unor teme ținând de problematica unei discipline, să se manifeste confuzii și controverse, să se utilizeze concepte insuficient precizate și ambigui. Dar mai rar se întâmplă ca înțelegerile diferite și confuze să vizeze concepte fundamentale pentru **esența** disciplinei.

Anticipând puțin lucruri pe care le vom examina în capitolul întâi, remarcăm că puține sunt situațiile în care concepte fundamentale – în cazul de față cele de **metodă** și **metodologie** - sunt folosite mai imprecis și echivoc. Există o serie de autori pentru care metodologia și metodele au cam același sens, același conținut. Uneori acest lucru este afirmat **explicit**, existând cărți cu titlul „Metodologie sociologică” și subtitlul „Metode și tehnici de cercetare” (vezi – spre exemplu – Miftode, 1995). Alteori acest punct de vedere este **implicit**, în manuale ori tratate apărând capitole al căror titlu anunță aspecte, repere, orientări etc. metodologice, dar care tratează direct și exclusiv metode, tehnici și procedee de cercetare (vezi Vlăsceanu, 1986).

Situația se „prelungeste” și în învățământ. Multe din specializările de profil ale diferitelor universități conțin o singură disciplină de acest tip, care fie că este denumită „Metodologie sociologică”, fie că are denumirea de „Metode și tehnici de cercetare sociologică”, tratează pe parcursul a 3-4 semestre întreaga problematică de la concepte, ipoteze, explicație, tehnici de culegere a datelor, prelucrarea, analiza, interpretarea și prezentarea rezultatelor cercetării.

Există și surse (dicționare, tratate, manuale etc.) care fac **distincția** metodologie – metodă (metode) ca și planuri de învățământ în care ele apar ca discipline distincte. Acesta fiind și punctul nostru de vedere, vom proceda în consecință. Așa cum, înțelegem că metodologia **orientează** selectarea și utilizarea metodelor, vedem disciplina de „Metodologie sociologică” ca o sumară **introducere** pentru tratarea în unui variat arsenal de metode, tehnici și procedee de cercetare.

Deci partea de metodologie analizează doar problemele **generale**, de principiu, care se cer cunoscute pentru înțelegerea unei anumite metode ori tehnici specifice de cercetare. Iar sub termenul de “metodică” subsumăm (vezi Bădina, 1966) tehnicile și procedeele folosite în cercetarea sociologică concretă.

Conținutul unui curs de Metodologia și metodică cercetării este mult mai **omogen** față de al unuia – spre exemplu – de Sociologie generală. Aceasta din cauza faptului că marea majoritate a autorilor trebuie să se refere cam la **aceleași** metode. La Sociologia generală selecția tematică făcută de autori (în funcție de ceea ce consideră că în cauză ca reprezentând problematica esențială a sociologiei) determină o relativă diversitate a „cuprinsurilor”. La „Metodologie și metodică” însă, diferențele țin de regulă de **extensia** tratării, ceea ce nu înseamnă însă consens deplin, absența tratării diferite și a controverselor.

O mențiune specială dorim să facem asupra felului în care am utilizat și oferim bibliografia, fel prin care am urmărit un triplu scop: să punem în circulație cât mai multe surse, să incităm la consultarea/studierea lor dar și să incităm la respectarea cerințelor deontologice. În principiu, am indicat literatură de specialitate autohtonă ori cea străină tradusă în limba română, gândindu-ne că de regulă, cărțile în original ale autorilor străini se află în bibliotecile universitare, în secțiile de „unice”, deci sunt mai dificil de consultat de către studenți. În scopul simplificării, nu am indicat și anii ediției princeps, ci doar anul ediției consultate, astfel că – spre exemplu – „Regulile metodei sociologice” ale lui Durkheim sunt indicate doar cu anul 1974, nu și cu anul 1895 al ediției princeps și/sau cu anul 1919, al ediției a VII-a, după care s-a făcut traducerea.

De regulă, am inclus în text și paginile din sursa bibliografică în care se fac referirile ce interesează, din dorința de a ușura **localizarea** aspectelor de interes, ceea ce incită suplimentar la consultarea sursei. Dacă am fi indicat doar că o definiție, o tipologie, o caracteristică etc. se găsește la autorul x în anul y, eventualul cititor ar fi trebuit să consulte lista bibliografică și să încerce apoi, prin răsfoirea întregii cărți, să găsească paginile la care se găsește definiția, clasificarea, figura, aprecierea etc. respectivă.

În final trebuie să explicăm și modul în care am indicat în text sursele la care autorul și anul apariției lucrării poate crea confuzie prin faptul că **același autor are mai multe lucrări în același an**. Dacă un autor are mai multe lucrări în ani diferiți, lucrurile sunt simple și putem face trimiterea din text – spre exemplu – în genul (Chelcea, 1975). Dar nu ajunge să facem o trimitere de genul (Chelcea, 1998), când acest autor apare în același an cu 9 poziții bibliografice. Din acest motiv, facem o asemenea trimitere sub forma (Chelcea, 1998/36), menționând și numărul, din lista bibliografică, a lucrării din 1998. Un asemenea mod de trimitere a fost necesar în sub 20 % din cazuri, localizate mai ales la trei autori: S.Chelcea, I.Mărginean și L.Vlăsceanu, care au tratat același aspect (chestionarul, documentul, eșantionarea, măsura, interviul etc.) în mod repetat, în mai multe surse. Este vorba de metodologi de mare reputație, recunoscuți prin insistența preocupărilor pe aspectele menționate dar și prin „publicațiile multiple” pe care le indicăm tocmai în scopul accesului alternativ la ele.

CUPRINS

Cuvânt înainte	3
Capitolul 1. Repere și precizări terminologice.	
Metodă. Metodologie. Metodică. Tehnică. Procedeu. Instrument.	7
Capitolul 2. Analiza conceptelor	19
Necesitatea și locul lor în cadrul teoriei. Definiție. Clasificări.	
Sistemul / modelul conceptual.	
Capitolul 3. Operaționalizarea conceptelor	27
Operaționalizare. Definiție operațională. Concept operațional.	
Dimensiuni. Variabile. Indicatori. Indici.	
Capitolul 4. Măsurarea în sociologie	39
Cuantificare. Măsurare. Funcțiile măsurării. Componentele măsurării:	
obiectul, etalonul, regulile de atribuire a valorilor. Nivelurile măsurării.	
Capitolul 5. Ipoteza în cercetarea sociologică.	47
Rol. Definiție. Formulare. Căi. Dimensiuni. Tipuri.	
Capitolul 6. Explicația sociologică	57
Explicația. Structura ei. Perspective (modele) explicative.	
Explicația neștiințifică. Explicația științifică.	
Capitolul 7. Etapele cercetării sociologice	69
Faza de proiectare: stabilirea domeniului, a temei, informarea,	
documentarea, ipotezele, conceptualizarea. Faza practică:	
populația de investigat, alegerea metodelor, cercetarea-pilot,	
recoltarea informației, prelucrarea, analiza și interpretarea, prezentarea.	
Capitolul 8. Prospectarea sociologică	83
Necesitatea prospectării. Tipuri de prospectare. Succesiunea	
principalelor activități pe parcursul prospectării	
Capitolul 9. Analiza documentelor sociale	89
Documentul social. Clasificări pe criteriile formei, conținutului,	
destinatarului, emitentului. Analiza directă și indirectă	
Capitolul 10. Analiza de conținut	99
Locul ei în cadrul tehnicilor. Definiții. Tipuri. Etape principale:	
caracteristici, categorii, unitățile de analiză, eșantionare,	
procedee de analiză.	
Capitolul 11. Observația sociologică	111
Observație empirică și științifică. Locul observației în cadrul metodelor.	
Definiții. Caracterul dinamic. Rolul de observator. Ghidul de observație.	
Capitolul 12. Ancheta sociologică	123
Aprecieri generale. Definiții. Clasificări – tipuri. Avantaje.	
Dezavantaje. Sondajul de opinie. Mari anchete sociologice.	
Capitolul 13. Interviuul sociologic	135

Definiții. Relația cercetător-subiect. Criterii de clasificare și tipuri de interviu. Avantaje. Dezavantaje. Parametri situației de interviu. Realizatorul interviului.	
Capitolul 14. Chestionarul sociologic	147
Chestionarul – instrument conceptual. Definiții. Tipuri de întrebări. Etapele construcției chestionarului: conținutul întrebărilor, alegerea tipului de întrebări, formularea întrebărilor, aranjarea lor în chestionar. Tipuri de chestionare.	
Capitolul 15. Eșantionarea	155
Necesitate / oportunitate. Eșantionarea. Eșantionul. Reprezentativitatea. Avantajele eșantionării. Proceduri de eșantionare. Tipuri de eșantion. Eșantionarea nealeatoare (intențională; pe cote). Eșantionarea cvasi-aleatoare (selecția pe liste). Eșantionarea aleatoare: simplă, stratificată, multistadială, multifazică, panel etc.	
Capitolul 16. Erori în recoltarea informației	171
Noțiunea de eroare. Tipuri de erori. Surse și modalități de manifestare. Erori de eșantionare. Erori de chestionar. Validitate și fidelitate. Erori de operator. Erori provocate de subiect.	
Capitolul 17. Studiul atitudinilor	179
Conceptele de atitudine și opinie. Definiții. Raportul dintre ele. Caracteristicile atitudinii. Funcțiile atitudinii. Scalele de atitudine. Construirea unei scale. Tipuri de scale. Scale cumulative. Scale diferențiale. Scale sumative. Reprezentări grafice ale rezultatelor studiului atitudinilor.	
Capitolul 18. Experimentul în sociologie	199
Esență și definiții. Condițiile. Provocare, manipulare, control. Variabilele în experiment. Situație, grup și moment experimental. Specificul experimentului sociologic. Funcții. Tipuri de experiment.	
Capitolul 19. Cercetarea sociometrică	209
Istoric. Tezele sociometriei. Conceptele sociometriei. Relațiile interpersonale. Structuri sociometrice. Tehnicile sociometriei – testul sociometric. Procedeele sociometriei: matricea sociometrică și sociograma.	
Capitolul 20. Prelucrarea informației	235
Obiective. Redactarea – completitudine, exactitate, uniformitate. Codificarea. Tabelarea – tipuri de tabele. Prelucrare sumară și pentru analiză / prezentare. Tabelare manuală și mecanică / electronică.	
Capitolul 21. Analiza, interpretarea și prezentarea informației	247
Analiza. Repere. Interpretarea. Erori de evitat. Prezentare. Conținutul. Structura raportului de cercetare. Anexe. Reprezentări grafice.	
Bibliografie	264

CAPITOLUL 1

REPERE ȘI PRECIZĂRI TERMINOLOGICE

Metodă. Metodologie. Metodică. Tehnică. Procedeu. Instrument.

Pare în afara oricărui dubiu că dintre conceptele enunțate în subtitlu, cel mai frecvent utilizat este cel de **metodă**. Acest lucru înseamnă implicit utilizarea acestui termen cu **accepțiuni** foarte diferite, deci cu înțelesuri (ca sferă și conținut) foarte variabile.

Citim deci despre metoda nomologică, dialectică, euristică, istorică, longitudinală, de proiectare, transversală, actualistă, globală, statistică, a abstractizării, comparativă, individualistă, genetică, a itinerariilor, a observației, a comparației în perechi ș.a.m.d. Și am putea continua nominalizând alte zeci de utilizări în sociologie a conceptului de metodă, fără a mai vorbi de metode didactice, psihologice, matematice etc.

Și este evident faptul că atunci când spunem metodă dialectică, comparativă, sistemică, structurală sau istorică, înțelegem un întreg **mod de abordare** (o „viziune” dialectică, istorică, sistemică etc.), o **tentativă generală** de explicare. Iar când spunem metodă ordinală, a itinerariilor, a chestionarului ori a comparației în perechi etc. avem în vedere un înțeles mult mai **restrâns** și **mai puțin important** comparativ cu cele anterioare. Și simțim că pentru unele „metode” ar fi mai indicat să utilizăm alți termeni cum ar fi cei de tehnică, procedeu ori instrument.

Este ușor de înțeles că o listă tipărită de întrebări (un chestionar) este mai normal să o numim instrument, decât să o numim metodă, adică să-i dăm „rangul” pe care-l acordăm prin denumire și dialecticii, metodei sistemice ori comparative.

METODA (în grecește „methodos” înseamnă cale, mijloc, drum, mod de expunere) este în fond drumul de urmat într-o cercetare, calea ce duce de la fapte la concluzii.

Câteva definiții:

- „numim «metodă» mersul sistematic al gândirii și operațiunile sale de cunoaștere și înțelegere a realităților, în scopul dezlegării unor probleme teoretice și practice” (Stahl, 1974, p. 70);
- „modalitate efectivă de abordare a câmpului empiric la care se referă o știință dată” (Rotariu, Iluț 1996, p. 48);

- „modul de cercetare, sistemul de reguli și principii de cunoaștere și transformare a realității obiective” (Chelcea, 1995, p. 53);
- „căi particulare pe care se angajează cercetătorul ... care reclamă respectarea anumitor principii metodologice, care să asigure o mișcare ordonată și progresivă spre obiectul cercetat, în vederea cunoașterii sau dezlegării unor probleme teoretice ori de ordin practic” (Boiangiu, 1981, p. 86);
- „metoda este un mod de cercetare, un sistem de reguli sau principii de cunoaștere și de transformare a realității obiective” (Cazacu, 1991, p. 1).

Folosirea intensă și cu mai multe accepțiuni a termenului de metodă este însoțită de mai multe **clasificări** ale metodelor, dintre care semnalăm câteva:

- O primă clasificare (Boiangiu ș.a., 1981) le împarte în **general** în:
 - metode **didactice**: căi de transmitere la alte persoane a unor adevăruri deja descoperite;
 - metode **logice** sau ale gândirii cum sunt inducția, deducția, inferența etc. Ele sunt implicate în orice activitate mintală, științifică ori nu;
 - metode **euristice** sau de investigație științifică.
- Punctul de vedere (Cazacu, 1991) conform căruia metoda se constituie la două niveluri (**teoretic** și **operativ** – de lucru) conduce la clasificarea în:
 - metode **globale** (comparativă, sistemică, funcțională, structurală, istorico-genetică etc.);
 - metode **de lucru** (operatorii) ca cea a observației, experimentului, anchetei etc.
- Există și opinia (Mihăilescu, 2000) că în științele sociale se folosesc în fond două metode principale care se combină în diferite proporții:
 - metoda **nomologică (generalizantă)** prin care se urmărește formularea de legi, de legături generale care ar exista indiferent de condițiile de timp și spațiu; deci se vor studia familia, grupul, orașul, mulțimea etc. „în general”;
 - metoda **individualizantă (genetică ori istorică)** prin care se studiază aspecte ori evenimente singulare, determinate de timp și spațiu, deci familia, grupul, mulțimea într-o anumită epocă și într-o anumită arie spațială.
- Mulți sociologi (vezi Bădina, 1966) susțin că metodele sociologiei se pot în fond grupa în două categorii:
 - metode **istorice**, utilizate la studiul unor fenomene pe care le putem analiza doar pe bază de documente;
 - metode **actualiste** pentru studiul unor fenomene direct accesibile.
- Unii autori consideră (Rotariu, Iluț, 1996) că în investigația empirică din câmpul oricărei științe (deci și în sociologie) există doar două căi (metode):
 - metoda **observației** prin care cercetătorul înregistrează desfășurarea fenomenelor fără a interveni în aceasta. În domeniul social observația

poate avea mai multe forme decât în științele naturii, putând distinge **observația propriu-zisă, analiza documentelor, interviul și ancheta;**

- metoda **experimentală**, prin care cercetătorul intervine în desfășurarea fenomenelor tocmai pentru înlăturarea unor neajunsuri ale metodei observației; utilizarea acestei metode mai riguroase fiind însă limitată în mediul social.

Varietatea metodelor poate fi clasificată deci după mai multe criterii, profesorul S. Chelcea inventariind și sintetizând (1995, 1998/33 ; vezi și Ionescu, Stan, 1997 p.40 - 42) următoarele clasificări:

❖ după criteriul **temporal** împărțirea în:

- metode **transversale** care surprind aspecte, laturi, fenomene la un moment dat (observația, testul sociometric, ancheta etc.);
- metode **longitudinale** care surprind evoluția în timp a fenomenelor (studiu panel, studiu de caz, biografia etc.);

❖ după criteriul **reactivității**, deci al gradului de intervenție al cercetătorului asupra obiectului de studiu:

- metode **experimentale** (experimentul sociologic);
- metode **cvasiexperimentale** (ancheta, sondajul de opinie, biografia socială etc.);
- metode de **observație** (studiul documentelor sociale, observația);

❖ după criteriul **numărului unităților sociale** luate în studiu, metodele de împart în:

- metode **statistice** ce cuprind un mare număr de unități sociale;
- metode **cazuistice** axate pe câteva unități (studiul de caz, biografia, monografia);

❖ după criteriul **locului ocupat în procesul investigației empirice** avem:

- metode de **proiectare** a cercetării (eșantionarea, operaționalizarea conceptelor);
- metode de **culegere a informațiilor** (înregistrarea statistică, ancheta de teren, observația etc.);
- metode de **prelucrare a informațiilor** (metode cantitative, calitative);
- metode de **interpretare a informațiilor** (metode comparative, interpretative etc.);

❖ după criteriul **credibilității** datelor obținute:

- metode **principale** (observația, experimentul etc.);
- metode **secundare** (interviul, sondajul, tehnici sociometrice etc.).

Rezumând paragraful „metodă” vom mai aminti – fapt citat în multe surse – că potrivit aprecierii făcute în „Dicționarul de filosofie” (1978) metoda

reprezintă „aspectul teoretic cel mai activ al științei, care jalonează calea dobândirii de cunoștințe noi”.

METODOLOGIA înseamnă mai mult decât metoda. Din punct de vedere etimologic („methodos” + „logos”) ar însemna „știința metodelor”, explicată și ca „știința integrală a metodelor”.

Câteva **definiții**:

- „analiză a metodelor și tehnicilor aplicate în realizarea și finalizarea cercetării sociale” (Vlăsceanu, 1993/105, p. 353);
- „considerăm metodologia (în genere) ca parte a discursului filosofic, care conține analiza metodelor folosite în știința modernă, întemeind o viziune generală asupra acestora” (Cazacu, 1991, p. 1);
- „știința sociologică se sprijină pe dovezi obținute pe cale științifică. Sociologii fac rost de aceste dovezi printr-o serie de proceduri general acceptabile, o **metodologie**, care le dirijează cercetările și oferă altora o cale de a verifica rezultatele” (Goodman, 1997, p. 29);
- metodologia „este echivalentă cu **logica** procesului de cunoaștere și cu **analiza** căilor unei cât mai bune cunoașteri” (Râpeanu, Rădulescu, 1997, p. 7);
- „ansamblul metodelor utilizate în cunoașterea socialului în conformitate cu o strategie de investigare poartă denumirea de metodologie” (Ionescu, Stan, 1997, p. 39);
- „metodologia cercetării sociologice se identifică cu o logică a analizei științifice a realității sociale” (Vlăsceanu, 1982, p. 18);
- „Metodologia înseamnă un anumit mod de a studia, de a cerceta ceva care există, folosind drept călăuză nu invenții sau construcții logice, de dragul acestora, deși și acestea își au rolul lor, ci principii rezultate din analiza și înțelegerea științifică a realității studiate. Metodologia înseamnă un mod de abordare și analiză a fenomenelor naturii și societății, pentru a sesiza procesualitatea. Metodologia însă, presupune și **un anumit mod de a privi realitatea**” (Bădina, 1966, p. 167);
- „metodologia își concentrează atenția mai mult asupra condițiilor științifice care duc la dobândirea de noi cunoștințe decât asupra produselor cercetării. Într-o formulare mai concisă, putem defini metodologia ca studiul cercetării empirice în sociologie. Cum rolul activ, esențial în procesul muncii științifice îl are cercetătorul, metodologia se referă în primul rând la comportamentul științific al cercetătorului. Printr-o formulare fericită, s-a spus că sociologul îl studiază pe om în societate, în timp ce metodologul îl studiază pe sociolog în muncă, adică în procesul de cercetare empirică” (Boiangiu ș.a., 1981, p.p. 83-84).

Rezumând aceste definiții, constatăm că metodologia este înțeleasă ca „logică”, „strategie”, „optică” ori „traietorie” a demersului științific.

Metodologia **orientează și pune în valoare** metodele utilizate în procesul cercetării și este importantă înțelegerea faptului că ea **nu se reduce** la o simplă colecție de metode și tehnici aplicative ci este și **teorie**. Ba chiar se cere specificat faptul că marile paradigme (modele, teorii) din sociologie (pozitivismul, structuralismul, holismul etc.) sunt în fond și în același timp **și metodologii**.

Pentru că, în raport cu metoda, metodologia are **semnificații mai complexe**, desemnând (Râpeanu, Rădulescu, 1997, p.7):

- ansamblul legilor și principiilor care stau la baza analizei și interpretării științifice;
- totalitatea metodelor și tehnicilor folosite într-o anumită știință sau ramură științifică;
- modalitatea distinctă de analiză și interpretare logică a realității;
- analiza în scopuri evaluative a întregului demers științific pentru a verifica valabilitatea metodelor folosite, corectitudinea raționamentelor, consistența logică a teoriilor etc.

Într-o altă formulare (vezi Ionescu, Stan, 1997, p.44) ceea ce face metodologia este:

- să ofere nu atât metoda cât **principiile** care ghidează cercetarea;
- să ofere **cadrele** care garantează validitatea și fidelitatea cercetării;
- ea determină **normele** de folosire a metodelor, tehnicilor și procedeelelor;
- ea stabilește **valoarea și limitele** fiecărei metode;
- **recomandă** cercetătorului să supună judecății epistemologice toate faptele culese, pentru a stabili valoarea lor științifică.

Deci pentru a elabora o metodologie de cercetare trebuie:

- **cunoscute metodele** (și subsumatele lor: tehnici, procedee, instrumente);
- cunoscute **justificările epistemologice** ale metodelor, poziția fiecăreia în ansamblul de metode;
- deținută o **teorie explicativă** asupra problemei de investigat pentru a putea aprecia concordanța dintre tipul problemei și tipul metodelor utilizate.

Acest din urmă aspect (nevoia unei teorii explicative) atrage odată în plus atenția asupra faptului amintit că metodologia implică și **teoria**.

De altfel **componentele** metodologiei sunt considerate de către Lazăr Vlăsceanu (1982, p.18 – 19; 1993/105, p.254) a fi:

- ansamblul **principiilor teoretice referențiale**, deci concepția teoretică (sociologică) despre fenomenele, procesele și relațiile sociale, principii convertite într-un mod de abordare a realității sociale;
- ansamblul **metodelor și tehnicilor de colectare** a datelor empirice (exemplu: observația, experimentul, analiza de conținut etc.);
- ansamblul **tehnicilor și procedeele de prelucrare** a datelor și informațiilor empirice;
- ansamblul **procedeele logice de analiză, construcție sau reconstrucție a teoriei** (deci elaborarea de descrieri, tipologii, explicații și predicții).

Aceste patru clase de elemente ce compun **structura** metodologiei sugerează în fond că ea are două mari **dimensiuni**:

- o **dimensiune teoretică** ce constă în mulțimea enunțurilor fundamentale ce definesc structura referențială a teoriei, deci ea se referă la categorii, concepte și relațiile dintre ele;
- o **dimensiune tehnico-metodică** (operaționalizarea conceptelor, tehnici de colectare, inventariere, ordonare și prelucrare a datelor, indicarea specificității și a modului optim de aplicare a metodelor etc.).

O problemă ce preocupă pe teoreticieni/metodologi este dacă această „logică” ori „strategie” a cercetării care este metodologia poate fi **generală**, valabilă în orice cercetare științifică?

Au existat păreri că înțelegă ca o ramură a filosofiei științei, în relație cu epistemologia, ar trebui să existe o metodologie generală care s-ar ocupa de problemele comune întregii cercetări științifice. Deocamdată o asemenea metodologie nu există, ci doar metodologii **particulare**, de genul **metodologiei cercetării sociologice**. În cadrul acesteia L. Vlăsceanu (1982, p.36-124) identifică două mari **practici metodologice**:

- practici metodologice **„obiective”**, în cadrul cărora faptele sunt explicate prin fapte, se urmărește analiza componentelor realității sociale, cunoașterea ia forma elaborată a explicațiilor, predicțiilor, legilor etc. Deci în virtutea unei asemenea practici s-ar urmări dezvoltarea sociologiei după modelul științelor naturii (pozitivismul sociologic, operaționalismul, empirismul, analiza structurală, analiza funcțională, analiza sistemică);
- practici metodologice **interpretative** care pun accentul pe specificul **subiectiv** ale fenomenelor sociale și al comportamentului uman, pe înțelegerea și interpretarea semnificațiilor subiective ale comportamentului (sociologia „interpretativă” a lui Max Weber,

interacționismul simbolic, etnometodologia, fenomenologia sociologică).

Prin ambele sale dimensiuni, dar mai ales prin aceea metodico-tehnică, metodologia are un caracter **normativ**. Aceasta înseamnă că ea trebuie să fie indicativă, să orienteze demersul de cercetare, să sugereze valoarea și limitele unor metode și regulile selectării și utilizării lor.

De mai multe ori am făcut referire la anumite **principii metodologice** care sunt diferit prezentate în literatura de specialitate.

O prezentare (Vlăsceanu, 1982, p.174 – 176) enunță:

- principiul **convertibilității**; este vorba de convertirea postulatelor fundamentale ale unei teorii sociologice luate ca referință, în modalitățile de raportare a cercetătorului la realitatea socială, deci în strategii de abordare a acestei realități;
- principiul **transferabilității**, al împrumutului, transferului în sociologie a unor metode din alte discipline, ori a unor metode ale sociologiei spre alte domenii de cercetare. Aceste transferuri metodologice privesc de regulă nu metode ca atare ci mai ales tehnici și instrumente. De exemplu, sociologia a împrumutat tehnici de recoltare ori prelucrare a datelor din statistică, psihologie, demografie, econometrie ori istorie;
- principiul **complementarității** diferitelor metode de investigare, în așa fel ca o problemă să fie analizată cu mai multe metode (sau mai multe tehnici ale unei metode) pentru a dobândi o cunoaștere cât mai complexă și profundă. Pot fi folosite complementar analiza documentelor și observația, experimentul și ancheta etc.

O altă prezentare (Chelcea, 1998/33, p.37 – 40) enunță ca principii ale metodologiei sociologice (ca și pentru toate cercetările socio-umane empirice) următoarele:

- principiul **unității dintre teoretic și empiric**, de altfel principiu cu valoare generală în toate științele;
- principiul **unității între înțelegere (comprețensiune) și explicație**;
- principiul **unității dintre cantitativ și calitativ**, deci al luării în calcul a ambelor aspecte, cu utilizarea metodelor statistice și cazuistice, ori a unor metode având ambele caracteristici;
- principiul **unității dintre judecățile constatative și judecățile evaluative**.

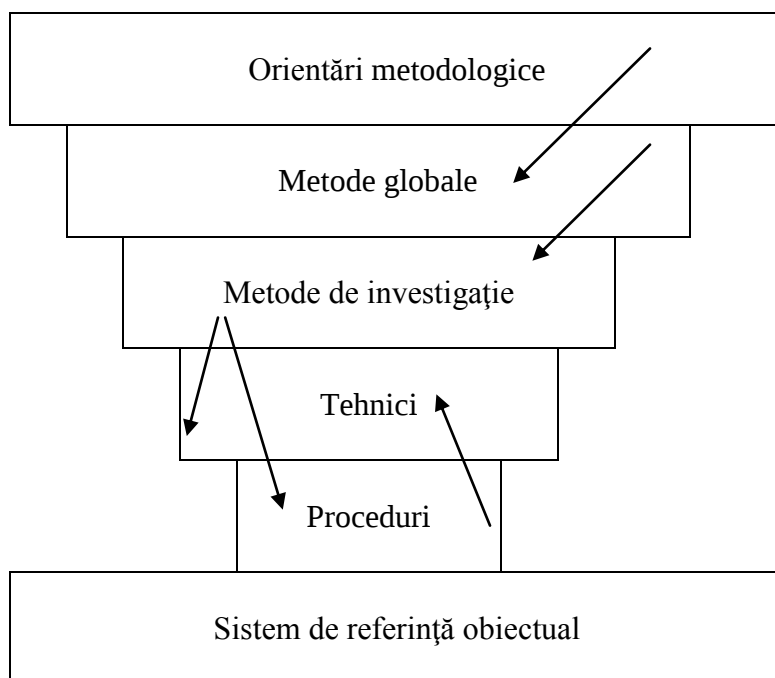
În alte formulări găsim unele dintre aceste principii și la unul din fondatorii sociologiei – Émile Durkeim – în lucrarea sa „Regulile metodei

sociologice” (traducerea românească la Editura Științifică, București, 1974, p.68-96) ori între „Regulile investigației sociologice” (vezi Miftode, 1982, p. 46-54).

Am clarificat până acum noțiunile de „metodă” și „metodologie” și am făcut-o în această ordine din cauza mult mai frecvenței utilizări a celui de „metodă”.

S-a dedus de acum că raportul metodologie – metodă este unul de la **întreg** la **parte**, că metoda este subsumată metodologiei.

Putem sugera acest raport – ca și cele ce se vor referi în continuare la tehnici, procedee și instrumente – prin două **scheme** (figurile 1 și 2).

*Fig.1 Raportul metodologie, metode, tehnici, proceduri
(Sursa: Cazacu, 1991, p. 4)*

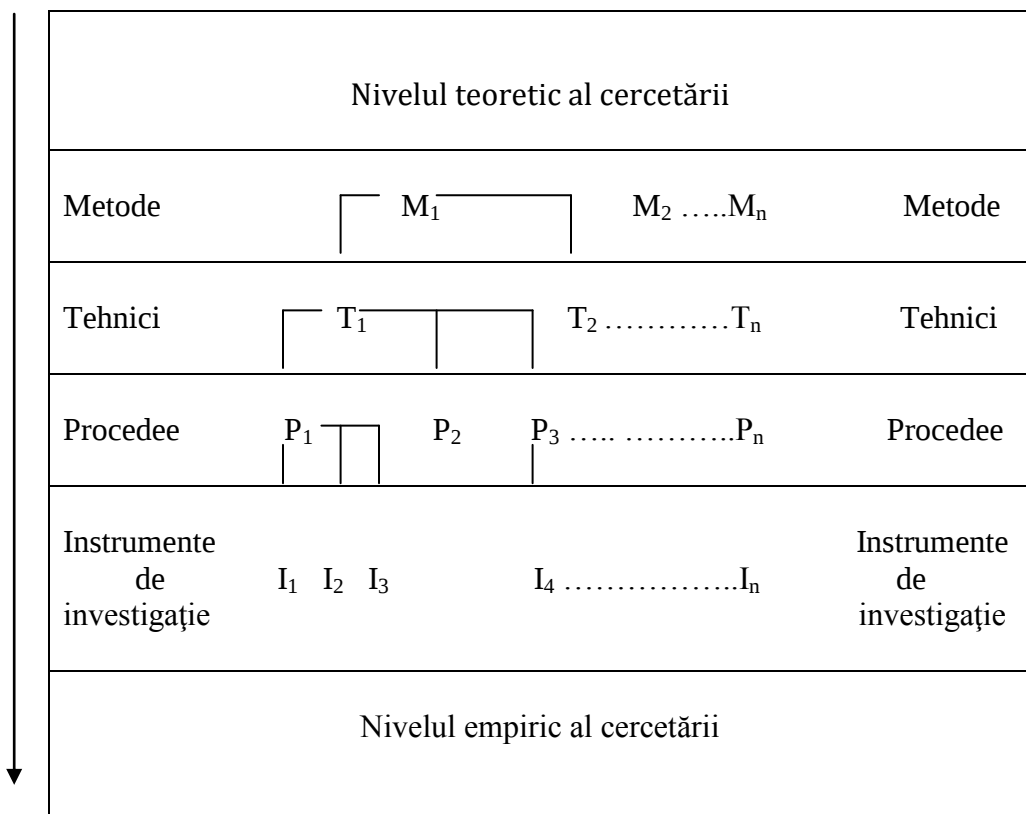

Fig.2 Relația dintre metode, tehnici, procedee și instrumente (Surse: Chelcea, 1995, p. 55 și Chelcea 1998/33, p. 34; Ionescu, Stan, 1997, p. 40)

METODICA cercetării nu apare în schemele de mai sus. Acesta este un concept mai puțin utilizat în raport cu cele de metodă și metodologie dar el ar putea fi plasat între metode și subsumatele acestora (tehnici, procedee și instrumente).

Termenul de metodică este folosit mai ales în pedagogie unde desemnează o ramură a pedagogiei care studiază sarcinile, conținutul, metodele și formele organizatorice ale predării unui anumit obiect de învățământ (metodica predării matematicii, a istoriei, geografiei ș.a.m.d.).

În sociologie termenul este utilizat în cazul cercetărilor concrete:

- „**metodica cercetării** este modul de abordare a unui fenomen sau grup de fenomene prin prisma concepției despre întreg și folosirea unor tehnici de cercetare și procedee **adecvate** analizei obiectului respectiv. Determinată de metodologie, metodică cercetării face să existe o folosire sistematică a instrumentelor și tehnicilor de

înregistrare, o selectare și coordonare a procedeelelor în funcție de natura obiectului cercetat ...” (Bădina, 1966, p. 170);
- „metodică (ierarhizarea tehnicilor)” (Miftode, 1995, p. 39).

Deci metodică constă în felul în care se selectează și folosesc din marea masă de metode, tehnici și procedee doar acelea care sunt necesare și se potrivesc cercetării unui anumit fenomen. Ea este **specifică** unei teme de cercetare, reprezintă modul în care ordonăm și ierarhizăm tehnicile și procedeele selectate pentru utilizare. De aceea, un alt mod de a defini metodică este de sumă a tehnicilor și procedeelelor folosite într-o cercetare sociologică concretă.

S-a spus de câteva ori că tehnicile, procedeele și instrumentele sunt **subsumate** metodei (metodelor). Vom spune de la început că și în privința conținutului acestor noțiuni continuă anumite confuzii de genul celor anterioare între metodă și metodologie. Astfel unii autori pun semnul egalității între metodă și tehnică, alții consideră egale metoda și procedura (un alt fel de a numi procedeele) ori se consideră tehnicile și procedeele ca fiind același lucru.

Se pare că doar în privința instrumentelor de investigație situația este mai clară, existând un consens în a nu le confunda cu tehnicile și procedeele.

TEHNICA (de la grecescul tekne = procedeu, vicleșug) este considerată:

- conform Dicționarului de Filosofie (1978) „ansamblul de prescripții metodologice (reguli, procedee) pentru o acțiune eficientă, atât în sfera producției materiale, cât și în sfera producției spirituale (tehnici de cunoaștere, de calcul, de creație) precum și în cadrul altor acțiuni umane (tehnici de luptă, sportive)”;

- „tehnicile de cercetare subsumate metodelor, se referă la demersul operațional al abordării fenomenelor de studiu. Astfel, dacă ancheta reprezintă o metodă, chestionarul apare ca tehnică ...” (Chelcea, 1995, p. 54);

- „manualele și tratatele de metodologie definesc cel mai adesea tehnicile ca fiind acele proceduri sau operații prin care sociologul își adună și sistematizează datele. Prin tehnici se recoltează date, informații asupra faptelor și tot prin tehnici (sau procedee) speciale se va face analiza, interpretarea și tratarea statistică sau matematică a datelor” (Boiangiu ș.a., 1981, p. 90);

- „termenul de **tehnică** este folosit, de regulă, pentru a desemna operațiunile concrete de colectare a informației cu ajutorul unei metode date. Astfel, metodele se particularizează prin tehnici concrete folosite: de pildă, ancheta se poate realiza prin poștă, prin telefon etc.” (Rotariu, Iluț, 1996, p. 51);

- „felul în care este abordată realitatea socială influențează în mod hotărâtor asupra alegerii **tehnicilor de înregistrare** a faptelor și a **procedeelor de prelucrare** a materialului (...). Dacă **tehnicile de cercetare** sunt operații specifice de înregistrare și manipulare a faptelor, iar **procedeele** sunt forme sau sisteme de operații folosite la sistematizarea și prelucrarea materialului faptic cules ...” (Bădina, 1966, p. 166, 169);

- „**tehnica** desemnează un anumit instrument sau procedeu operator de **înregistrare** (recoltare) și interpretare a datelor rezultate din cercetarea științifică” (...) ea este „o **operație concretă** de identificare sau manipulare a datelor realității în interesul cunoașterii” (Râpeanu, Rădulescu, 1997, p.p. 8-9). Acest citat este ilustrativ pentru considerarea tehnicii, instrumentului și procedului ca fiind identice.

Rezumăm aceste puncte de vedere – unele contradictorii – considerând că tehnica este **subsumată** metodei, că o metodă se poate exprima prin **mai multe** tehnici, că tehnica este în fond o **operație** concretă și că ea se referă mai ales la **culegerea** informațiilor.

Deci și punctul nostru de vedere este că tehnica este o operație cu ajutorul căreia ne apropiem de fenomen pentru a recolta date, nu pentru a le prelucra, analiza și prezenta.

PROCEDEUL reprezintă:

- „«maniera de acțiune» de utilizare a **instrumentelor de investigare**” (Chelcea, 1995, p. 55);

- „**procedeele** sunt forme sau sisteme de operații folosite în sistematizarea și prelucrarea materialului faptic cules” (Bădina, 1966, p. 16).

Am semnalat deja cazurile de echivalare tehnică – procedeu, vizibile și prin faptul că unele manuale disting doar metoda, tehnica și instrumentul cercetării, că unele cărți nici nu tratează procedeele. Spre exemplu, o lucrare fundamentală de metodologie a marelui sociolog român Henri Stahl consacră aproape 40 de pagini (vezi Stahl, 1974, p. 304 și urm.) **tehnicilor prelucrării** (!). În ce ne privește considerăm că și procedeu este o **operație concretă, subsumată** metodei dar cu altă destinație: **prelucrarea, analiza și prezentarea** informației recoltate prin (cu) tehnici.

Vom folosi deci termenul de procedee statistice, matematice, de tabele, de post codificare, de reprezentare grafică etc.

INSTRUMENTELE de investigare „sunt uneltele materiale (foaie de observație, fișă de înregistrare, ghid de interviu, test creion – hârtie, aparat etc.)

de care se slujește cercetătorul pentru cunoașterea științifică a fenomenelor socioumane” (Chelcea, 1995, p.55).

Deci vom considera instrumente: chestionarul tipărit, ghidul (protocolul) de interviu, fișa de observație, ghidul de observație, arborele genealogic („spița de neam” – Stahl), protocolul de experiment etc. Într-o accepțiune mai largă se consideră între instrumente și aparatele utilizate în recoltarea informației: casetofon, reportofon, aparat de filmat, aparat de fotografiat, diferite aparate de înregistrare a reacțiilor etc.

Vom menționa că este obligația cercetătorului să-și elaboreze metodică cercetării și mai ales instrumentele necesare ei. Cel care nu are capacitatea de a-și crea instrumentele specifice investigării unei probleme nu poate ambiționa la realizarea eficientă a cercetării ei.

În finalul acestor precizări terminologice reiterăm cu modificări și exemplificări schema relațiilor dintre niveluri/componente ale procesului de cercetare (figura 3).

Metodologie	Teoria de referință convertită conform principiilor de logică a cercetării; mari paradigme ale sociologiei
Metode	Observația, experimentul, analiza documentelor, ancheta
Metodica	Tehnici, procedee și instrumente selectate, combinate și utilizate adecvat și specific temei/problemei cercetate
Tehnici	Observația exterioară, observația participativă, experiment natural, experiment de laborator, analiza de conținut, ancheta directă, ancheta indirectă, testul sociometric etc.
Procedee	Analiza statistică, corelații, codificări, tabelări, reprezentări grafice etc.

Fig.3 Schema relațiilor dintre componentele procesului de cercetare

CAPITOLUL 2

ANALIZA CONCEPTELOR

Necesitatea și locul lor în cadrul teoriei. Definiere. Clasificări. Sistemul/modelul conceptual

Sociologul american Paul Lazarsfeld considera (1959) că metodologia sociologică are șase **teme** principale: delimitarea **obiectului** cercetărilor empirice, analiza **conceptelor**, analiza **metodelor și tehnicilor** de cercetare, analiza **raportului** dintre metodele și tehnicile utilizate, **sistematizarea datelor** obținute și **formalizarea** raționamentelor,

Rezultă și din aceasta că preocuparea metodologică de **clarificare** a înțelesului conceptelor, de **verificare** a corectitudinii definirii lor, deci preocuparea pentru **limbajul** utilizat, este proprie sociologiei ca de altfel oricărei științe.

Și aceasta din cauza **importanței** pe care o au conceptele în cadrul oricărei teorii științifice, știindu-se că aceasta – teoria – este compusă din **concepte, ipoteze și propoziții**.

În științele socio-umane (sociologie, antropologie, psihologie, psihologie socială etc.) foarte mulți termeni (noțiuni, concepte) sunt **polisemici**, deci au mai multe semnificații (conotații). Ele pot fi de ordinul zecilor ori chiar al sutelor, citându-se conceptul de „cultură” pentru care doi autori americani au analizat 163 de definiții (dintre cele peste 300 înregistrate), conceptul de „personalitate” cu peste 150 de definiții, cel de „inteligentă” cu peste 110 definiții ș.a.m.d.

Dar ce este un **CONCEPT**?

- „Dicționarul explicativ al limbii române” (1998, p. 206) dă conceptului două înțelesuri:
 - „idee generală ce reflectă realitatea, noțiune”;
 - „ciornă, schiță, bruion”;

În acest context ne interesează prima accepțiune, aceea de „idee generală, noțiune”;

- Un Dicționar de filosofie (vezi Clement ș.a., 1999, p.p. 87,88) consideră conceptul ca fiind „idee abstractă și generală care reunește caracteristicile comune tuturor indivizilor aparținând aceleiași categorii”. Conceptele sunt „principalul nostru mijloc de a stăpâni realul; ele sunt sustrate din acesta și permit în schimb cunoașterea și organizarea lui”.

Termenii **învecinați** celui de concept sunt cei de idee, noțiune și reprezentare iar cei **opuși** sunt cei de obiect și de real.

Termenii **corelați** cu cel de concept sunt cei de abstract, abstractizare, categorie și judecată.

Deși la o analiză mai fină pot fi făcute distincții între **termen** – **idee** – **noțiune** și **concept**, pentru uzul acestei prezentări îi vom considera ca având aproximativ același conținut.

Trebuie să începem cu analiza raportului între semn – semnificație – realitate (vezi Chelcea 1995, 1998/34).

Semnele comunică ceva despre calitățile unităților sociale din realitatea socio-umană. Ele pot fi **materiale**: fumul indică ardere, poleiul indică precipitații asociate cu temperatură scăzută, rugină indică o coroziune a metalului etc. Există și semne **naturale**: râsul indică bună dispoziție, umflătura poate indica un abces ori tumoră, plânsul arată disconfort, cianozarea este un semn al sufocării etc. Semne **convenționale** sunt spre exemplu literele alfabetului care ordonate după anumite reguli (semantice) compun cuvintele; tot semne convenționale sunt numerele ce le atribuim unor categorii de obiecte. Semne **formale** sunt simbolurile utilizate în logică prin care indicăm că ceva este identic, diferit, mai mare, mai mic etc. decât altceva.

Fiecărui semn (sau combinații de semne) îi corespunde o **semnificație** ori mai multe semnificații.

Plânsul poate avea semnificația de boală, ca și combinația plâns-tumoră-paliditate. Cinci litere care constituie cuvântul „acasă” ori „țăran” au semnificația de „locul unde trăiește” ori „muncitori al câmpului”.

Cuvântul compus din litere are un **designat**, deci un înțeles, el semnifică ceva (altceva) decât o simplă însușire de litere ale alfabetului. Obiectul numit de semn (locul unde trăiește, locuitor al satului, bolnavul etc.) reprezintă **denotația**. Și pentru că – așa cum s-a amintit deja – un termen poate avea **mai multe sensuri diferite**, acestea reprezintă **conotații** ale sale. Spre exemplu cuvântul „acasă” poate avea sensul de „loc unde trăiești” („mă duc acasă”), de „loc unde te simți bine” („mă simt ca acasă”) ori de post de televiziune etc. „Țăran” poate fi înțeles ca „muncitor al câmpului”, „locuitor al satului” dar poate avea în argou și un sens peiorativ („nu fi țăran!”).

Am convenit că nu vom face deosebiri între un „termen” și „concept”. „Un «termen» este o expresie lingvistică minimă cu înțeles distinct” (Chelcea, 1995, p. 107 și 1998/34, p. 65).

Termenii pot fi clasificați în:

- termenii **referențiali (extralogici)**, care la rândul lor se împart în termenii care au ca designat o **entitate fizică** (persoană, cartier, cătun, sat, oraș, principat, voievodat, grup, comunitate, mulțime, public etc.) ori o **entitate ideală** (creativitate, anomie, memorie, inteligență, coeziune, organizare, solidaritate etc.). Pentru termenii referențiali se poate avea în vedere **extensiunea** lor (mulțimea obiectelor sau a entităților ideale) și **intensitatea** lor (totalitatea calităților obiectelor ori entităților ideale);
- termenii **nereferențiali (logici)** care sunt cei aparținând vocabularului logicii („și”, „sau”, „implică”, „este egal”, „este inclus” etc.).

CONCEPTUALIZAREA este în fond o operație de specificare a termenilor. Obiectele realității au o multitudine de caracteristici, de trăsături.

Un măr poate aparține unui mare număr de soiuri, poate avea diferite mărimi, forme, culori, tipuri de coajă și pulpă etc. Dar în ideea (termenul, conceptul) de măr se vor reține doar unele caracteristici pe care le considerăm esențiale. O grevă poate avea loc într-o anumită activitate, o întreprindere, cu un anumit număr de participanți, cu anumite revendicări, cu anumite forme concrete de manifestare ș.a.m.d. Pot exista mii de greve, toate cu anumite particularități, dar în conceptul de grevă reținem doar unele, considerate definitorii: că este o formă de protest ce implică întreruperea activității fiind motivată de anumite revendicări, de regulă economice.

Procesul prin care ajungem la concepte este **abstractizarea**, deci înlăturăm, nu ținem cont, facem abstracție de un mare număr de trăsături ale obiectului ori fenomenului și reținem doar unele.

„Conceptul el însuși nu este decât o sărăcire a realității. Când ne amintim miile de cazuri concrete pe care le cunoaștem sensibil, constatăm că memoria noastră a și operat asupra lor pe o cale dublă: a uitat trăsăturile ce i-au părut lipsite de interes și dimpotrivă a reținut câteva, cât a crezut de cuviință, fie pentru că se repetă mai des, fie că păreau mai generale, caracteristice sumei fenomenelor similare. Din mii și mii de pomi văzuți, reținem ce este «pomul» în general și exprimăm această imagine a pomului prin cuvântul «pom»” (Stahl, 1974, p. 122).

Conceptele ce rezultă sunt folosite ca simboluri ale fenomenelor ce le studiem, deci „conceptul apare ca un simbol abstract și general, care înmănunchiază suma tuturor cunoștințelor pe care le posedăm despre o clasă de fenomene (...), conceptele apar drept constructe logice, care își au baza în impresii senzoriale, percepții, observații și experiențe complexe” (Boiangiu ș.a., 1981, p. 31).

Prin conceptualizare (abstractizare) se trece de la **obiectul realității** (mărul, automobilul, greva, instituția, publicul etc.) la un **obiect al cunoașterii** (conceptele de măr, automobil, grevă, instituție, public) deci la un „obiect ideal” prin care ne „îndepărtăm” de realitate. Tocmai din acest motiv dicționarele indică ca termeni opuși celui de concept, pe cei de „obiect” și „real”.

DEFINIREA conceptelor se poate face în mai multe moduri (Chelcea, 1995, p. 113-117 și 1998/34, p. 78-84; Mișu, 1992, p. 175-181), existând câteva posibilități de realizare a operației logice de identificare și apreciere a înțelesului unor termeni.

Modalitățile definirii conceptelor se împart inițial în ostensive, nominale și operaționale.

Definiția ostensivă constă în determinarea semnificației unui concept în manieră non verbală (fără cuvinte) deci prin gest, imagine, sunet etc.

Termenul de „victorie” poate fi exprimat prin ridicarea a două degete imitând litera V, „trecerea de pietoni” poate fi semnalizată prin vopsirea pe asfalt a unor dungă albe, „proaspăt vopsit” poate fi sugerat cu ajutorul unei sfori

pe care sunt prinse bucăți de hârtie, ori într-o cazarmă „stingerea” sau „deșteptarea” pot fi anunțate cu goarna.

Metoda audio-vizuală poate permite unor copii care nu știu încă să scrie și să citească învățarea unei limbi străine, pronunțând în aceasta cuvântul (de exemplu „găină”) însoțit de proiectarea simultană pe un ecran a imaginii corespunzătoare. Deci ceea ce se numește „limbajul trupului”, semnele de circulație, „limbajul sonor”, „limbajul pentru surdo-muți” etc. reprezintă recurgerea la modalități ostensive de definire a conceptelor.

Definiția nominală (verbală) se folosește de cuvinte, specificând înțelesul unui termen prin apelul la alți termeni. La rândul ei, definiția nominală are mai multe variante:

- **sinonimul**, folosind un alt cuvânt cu același înțeles ca și cel ce trebuie definit. În loc să spunem „probabilistic” folosim „stohastic”, în loc de „rigoare” spunem „acribie”, în loc de „relații intime” folosim „relații difuze”, în loc de „drepturi egale” spunem „standarde universalistice” etc.;

- **descrierea** („nota de descriere”) constă în înșiruirea unor caracteristici, ca atunci când definim „intelectualii” ca fiind cei care pe baza unei pregătiri specifice (învățământ superior), prestează, în mod profesionist, activități preponderent intelectuale;

- **definiția aristotelică** uzează de gen proxim (arată din ce clasă face parte fenomenul) și diferență specifică (arată ce este particular fenomenului respectiv).

Când spunem „mărul este un fruct care ...”, genul proxim este „fruct” iar caracteristicile particulare ce le numim diferențiază mărul de pepene, ananas, prună, portocală etc.

Când definim partidul ca o „organizație politică ce urmărește cucerirea, exercitarea ori influențarea puterii”, „organizație politică” este genul proxim iar relația cu puterea, diferența specifică față de grupurile de presiune, asociații, organizații nonguvernamentale etc.;

- **definirea prin concepte definite anterior**. Când spunem că membri unei anumite categorii sociale au cam același status, pregătire, venit, prestigiu etc. presupunem că este cunoscut înțelesul conceptelor de status, instruire, venit și prestigiu;

- **definiția reală** prin care se caută definirea prin atributul esențial al unei entități și se folosește condiția „dacă și numai dacă”. Spre exemplu definiția „omul este un animal rațional” permite să afirmi că X este om, dacă și numai dacă satisface condiția de a fi rațional ($R_x \equiv C_x$).

Fiecare definiție nominală este compusă din termeni **primari** și termeni **derivați**, aceștia fiind definiți cu ajutorul termenilor primari. În același timp există și o **ierarhizare** a definițiilor nominale în raport cu funcțiile definițiilor (vezi Chelcea, 1995, p. 113).

Definiția operațională este importantă pentru că foarte multe concepte din științele socio-umane se referă la obiecte și calități ce nu sunt direct observabile. Din acest motiv este necesară operaționalizarea lor, adică traducerea lor în „evenimente observabile”. Altfel spus, prin definiția operațională trebuie puse în evidență toate aspectele observabile ale conceptului. Va trebui deci să stabilim **prin ce** poate fi constatată inteligența, anomia, inegalitatea socială, coeziunea ș.a.m.d.

CLASIFICAREA CONCEPTELOR poate fi – ca toate clasificările – făcută după diferite criterii:

1. după criteriul **raportării** (apropierii) de teorie și/sau realitate. Orice concept are o importanță **teoretică**, determinată de conexiunile sale cu celelalte constructe ale sistemului teoretic din care face parte, deci de legătura cu alte concepte, ipoteze și propoziții. El are și o importanță **empirică** determinată de corespondența cu fapte observabile ale realității.

Folosind această distincție putem vorbi despre concepte:

- **formale, pure** a căror legătură directă cu realitatea este slabă, a căror latură teoretică este preponderentă și deci „nu au un fenomen căruia să-i țină locul prin intermediul unor observabile” (Mihu, 1992, p. 178). Abuzul în folosirea conceptelor de acest gen poate conduce la o poziție speculativă, pentru că se folosesc concepte ce s-au îndepărtat prea mult de domeniul fenomenului;
- concepte **ateoretice**, neîncadrate într-un sistem teoretic (de concepte, ipoteze și propoziții) al științei. Un asemenea concept s-a îndepărtat atât de mult de teorie încât are o slabă legătură cu vocabularul științei, iar utilizarea exagerată a asemenea concepte conduce la empirism;

2. după criteriul **ariei de aplicare** și **cuprindere** a realității, pot fi distinse (Boianiu ș.a., 1981, p. 32):

- concepte de **largă** aplicare (generale) cum ar fi cele de societate, grup, colectivitate, sistem, structură etc.;
- concepte aplicabile într-un cadru mai **restrâns** și care aparțin unor teorii de „rang mediu”. Ele se aplică în domenii ale cunoașterii, aparținând, de exemplu, celui politic: partid, putere, grup de presiune, coaliție, electorat, guvernare etc.;
- concepte **speciale**, aplicabile într-un domeniu strict limitat cum ar fi cel de devianță: devianță pozitivă ori negativă, delincvență, contravenție, infracțiune etc.;

3. pe criteriul **conținutului** lor (ce desemnează ele) conceptele se referă (vezi și pentru alte clasificări, Chelcea, 1998/34, p. 66-68):

- la **unitățile** sociale (indivizi, grupuri, localități, societăți etc.);
- la **calitățile** unităților sociale: tânăr, inteligent, coeziv, organizat, integrat etc.

Aceasta a doua categorie (concepte referitoare la calități) poate fi subîmpărțită în concepte referitoare la caracteristici **individuale** (ale indivizilor: matur, femeie, cult, inteligent, harnic, studios etc.) și concepte privind caracteristici **grupale** (grup: omogen, coeziv, conflictual, performant, integrat etc.);

4. după aspectul (**cantitativ, calitativ**) la care se referă conceptul, există:

- concepte **cantitative** care au ca referențial aspecte de mărime, greutate, intensitate, frecvență etc. Exemple: coeziune **slabă**, vârstă **25** de ani, vechime **redușă**, inteligență **ridicăată**, frecvență **mare**, probabilitate **minimă** etc.;
- concepte **calitative** care indică caracteristici care fie există, fie nu sunt prezente. Exemple: libertate, stil, democrație, echitate, creativitate, devianță, masculin, intelectual etc.

La o analiză mai atentă constatăm că deși formal aceste concepte sunt calitative, în realitate și ele **implică** aspecte cantitative legate de **nivelul** (gradul) de libertate, democrație, creativitate, devianță etc.;

5. se mai practică o clasificare pe criteriul **gradului de generalitate** al conceptului, existând:

- concepte **generale** (uneori numite și universale) care se referă la întregi clase de obiecte ori calități: muncitor, student, sat, popor, oraș, intelectual, eminent, cult etc.;

- concepte **individuale** (numite și istorice) care au o determinare spațio-temporală: studentul Popescu, orașul Focșani, poporul român etc.;

6. marea varietate a conceptelor sociologiei mai poate fi clasificată după **domeniul** la care se referă în (Boiangiu ș.a., 1981, p. 33):

- concepte **societale** (societate, sistem, grup, comunitate, problemă socială ...);
- concepte **culturale** (cultură, contracultură, subkultură, enculturație, aculturație, tradiție, obicei ...);
- concepte **procesuale** (integrare, socializare, desocializare, conflict, adaptare, asimilare, conciliere, agresiune, opoziție, urbanizare ...);

- concepte **structurale** (componentă, structură formală, status sociometric, ostracizat, funcție ...);
 - concepte **relaționale** (contact social, interacțiune, relație, dependență, status, rol social, expansivitate, leader formal, subordonare ...);
 - concepte **comportamentale** (model, creativ, conformist, deviant, delincvent, infractor, perseverent, progresist, democrat, obedient ...);
 - concepte **organizaționale** (organizare formală și informală, funcționare, raționalitate, birocrație, instituționalizare, organizație, asociație ...);
 - concepte **ecologice** (mediu, migrație, navetism, mobilitate teritorială, poluare, concentrarea populației ...);
 - concepte **metodologice** (observație, interviu, anchetă, sociogramă, experiment, tabelare, test, monografie sociologică, chestionar ...);
7. în fine, o clasificare pe care doar o amintim pentru că o vom trata în fond în capitolul următor, este aceea după criteriul **gradului de operaționalizare** al conceptelor:
- concepte **neoperaționale**;
 - concepte **operaționale** (la rândul lor **totale** – simple și complexe – și **parțiale**);
8. după **nivelul de generalitate** al teoriei de referință (vezi Vlăsceanu, 1982, p. 256):
- concepte **specifice**, care au funcția de a contribui la reconstrucția universului social de referință și de a permite investigarea sa. Aceste concepte au rol descriptiv (pentru clasificarea componentelor realității sociale), explicativ-predictiv și prescriptiv. Altfel spus, conceptele specifice țin de teoria sociologică de referință, cea referitoare – spre exemplu – la grupuri, instituții, mobilitate, rasă și etnie etc.;
 - concepte **nespecifice**, de tip logic sau metodologic, depășind cadrul unei științe (ipoteză, postulat, confirmare, teoremă, nivel de semnificație, implicație, consistență etc.) deci fiind în fond concepte metaștiințifice.

Profesorul Lazăr Vlăsceanu sintetizează chiar într-un tabel tipurile de concepte pe care le consideră incluse într-o teorie sociologică.

Concepte nespecifice	Concepte specifice	
	Funcții	Tipuri
logice metalogice metodologice	descriptive	individuale; clasiale
	explicative (interpretative)	ontologice; ideale; constructe ipotetice; empiric referențiale
	prescriptive	normative, regulative, imperative etc.

Sursa: Vlăsceanu, 1982, p. 260

SISTEMUL (MODELUL) CONCEPTUAL. Conceptele fiind abstracțiuni, au sens numai în cadrul unei teorii de referință. Ele constau în fixarea în cuvinte a unor sensuri, semnificații. Conceptele însăși aparțin teoriei și trebuie utilizate prin raportare la ea. Spre exemplu, conceptele de devianță, delincvență, contravenție ori infracțiune au sens doar în sociologia (teoria) devianței și n-au relevanță în sociologia literaturii ori a religiei. Deci este necesar un **model conceptual** care să ghideze abordarea cercetării, înțelegerii și explicării unui fenomen. Acest sistem/model conceptual trebuie să îndeplinească anumite criterii (Miftode, 1982, p.p. 114-115):

- ❖ al **pertinenței**, adică al adaptării la caracteristicile informațiilor ce le obținem în teren;
- ❖ al **exhaustivității**, deci include suficienți termeni pentru a exprima toate laturile fenomenului cercetat;
- ❖ al **amplitudinii** (al generalității), acest lucru însemnând că este aplicabil la cercetarea mai multor teme în condiții diferite;
- ❖ al **utilității**, prin faptul că orice sistem de concepte reprezintă atât sinteza unor informații anterioare cât și o ipoteză de lucru.

CAPITOLUL 3

Operaționalizarea Conceptelor

Operaționalizare. Definiție operațională. Concept operațional. Dimensiuni. Variabile. Indicatori. Indici

În capitolul anterior au fost folosiți termenii de **operaționalizare**, **definiție operațională** și **concept operațional** și primul lucru cu care trebuie să începem acest capitol este stabilirea diferențelor între aceștia.

Operaționalizarea este un **proces**, ea desemnează acțiunea compusă dintr-un șir de operații prin care se trece de la concepte nominale la concepte operaționale. Altfel spus, „operaționalizarea presupune explicitarea legăturii directe între ceea ce redă teoria și modul în care se produce această („reflectare”) redare” (Cazacu, 1991, p. 76):

Sociologul lucrează cu abstracții ale realității sociale care pot fi cuvinte, numere sau semne simbolice, dar care trebuie apropiate, asociate în mod plauzibil cu fenomenele empirice cărora le țin locul, la care se referă. Ca atare „prin operaționalizare se specifică procedurile utilizate pentru a identifica referentul termenului pe care vrem să-l definim” (Mihu, 1992, p. 188). Deci se au în vedere regulile care să permită formularea legăturilor dintre cuvintele (conceptele) folosite pentru a reprezenta anumite fenomene, și anumiți indicatori empirici care să le exprime.

Există în principiu două „scheme”, strategii ale operaționalizării, care nu se exclud, ci sunt complementare, putând fi utilizate prin întrepătrundere (vezi, Cazacu, 1991, p.p. 77-79; Hoffmann, 1977, p.p. 31-33):

- **operaționalizarea „orizontală”** care constă în desfacerea genului în unitățile sale componente, deci în subconcepte care „dimensionalizează” conceptul – gen. De exemplu, conceptul – gen de „funcție” se divide în subconceptele de „funcție de conducere”, „funcție de execuție”, „funcție productivă”, „funcție administrativă” etc. La fel „liceu” se poate divide în „liceu de informatică”, „liceu de matematică-fizică”, „liceu industrial”, „liceu umanist”, „liceu sanitar”, „liceu agricol” etc.
- **operaționalizarea „verticală”** care înseamnă „desfacerea” conceptului general în concepte ierarhic inferioare ca nivel de reflectare. Deci conceptul se divide în dimensiuni, care la rândul lor sunt concepte de rang inferior. Spre exemplu conceptul „sistem de învățământ” poate fi ierarhizat pe nivelurile „învățământ primar”, „învățământ gimnazial”, „învățământ liceal”, „învățământ superior” (scurtă și lungă durată), „învățământ postuniversitar”. Ori conceptul de „calitate a vieții” poate fi „desfăcut” în „calitatea biologică a vieții”, „calitatea materială a vieții”, „calitatea culturală a vieții” și „calitatea spirituală a vieții”.

Strategia analitică generală înseamnă totuși parcurgerea traseului concept – dimensiuni – variabile – indicatori – indici.

Acest proces poate diferi de la un concept la altul ori de la o temă la alta. Prin operaționalizare se obțin concepte noi, tot mai „încărcate” empiric și subsumate conceptelor de pornire.

Schema – tip a operaționalizării este prezentată în fig.4.

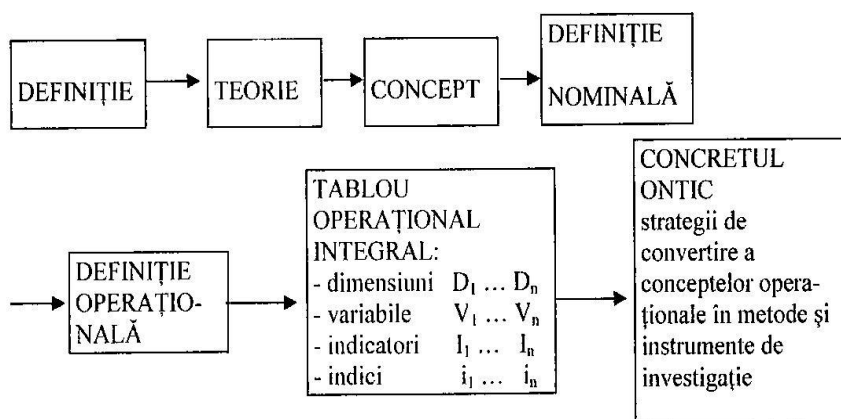

Fig.4 Schema tip a operaționalizării (Sursa: Cazacu, 1991, p. 79)

Un alt mod de a defini operaționalizarea este de a spune că pentru conceptele care se referă la lucruri ce **nu sunt direct observabile** (valori, atitudini, inteligența, structura socială, echitatea, inegalitatea socială etc.), operaționalizarea constă în „traducerea conceptelor în «evenimente observabile»” (Chelcea, 1995, p. 117).

Rezumând lucrurile, constatăm că operaționalizarea constă într-un proces de analiză logică a conținutului conceptului, pentru a constata ce fenomene empirice cad sub incidența respectivei noțiuni.

DEFINIȚIA OPERAȚIONALĂ presupune că există deja o definiție nominală (prin cuvinte) a conceptului, definiție nominală care trebuie să preceadă și pe care să se sprijine o definiție operațională. „O definiție operațională definește un concept în termeni de proceduri după care să se opereze observațiile specifice care constituie fundamentul empiric al folosirii sale. Cu alte cuvinte, prin definiția operațională se scot în evidență toate laturile

observabile ale conceptului” (Boianu ș.a., 1981, p.p. 31-32). Totodată „„definiția operațională» reprezintă un procedeu eficient de a decide dacă o calitate poate fi atribuită unei unități sociale” (Chelcea, 1995, p. 117).

Deci la o definiție operațională ajungem în urma demersului de trecere de la structuri conceptuale generale la structuri apte să ne pună în legătură cu cele mai concrete aspecte ale realității. Definiția operațională rezultă din procesul „operaționalizării conceptului”, iar dacă vrem să parcurgem drumul în sens invers (de la empiric la teoretic) vom fi în cadrul procesului de „conceptualizare a indicatorilor”.

CONCEPTUL OPERAȚIONAL este produsul, rezultatul procesului de operaționalizare, fiind conceptul care posedă calitatea de a putea fi folosit (în grad diferit) direct, nemijlocit în cercetarea realității sociale. Într-o accepțiune largă orice concept are și o valoare operațională în sensul că poate fi folosit pentru stabilirea raportului între sens (înțeles) și semnificație (ce denotă sensul).

Deci și conceptele neoperaționale au o valoare epistemologică, ele putând întregi și chiar fundamenta înțelegerea conceptelor operaționale.

Dar într-o accepțiune restrânsă, considerăm ca fiind operaționale doar specia de concepte capabile a servi nemijlocit în cercetare.

Ca atare există o clasificare a conceptelor după gradul lor de operaționalizare pe care doar am amintit-o în capitolul anterior și pe care o reluăm în detaliu (Hoffman, 1977, p. 22-24):

- ❖ conceptele **neoperaționale** (numite și „latente”, „de definiție verbală”) reflectă trăsături (aspecte, caracteristici) ale obiectelor/fenomenelor care nu sunt direct observabile, măsurabile și cuantificabile. Spre exemplu concepte ca cele de „echitate socială”, „metempsihoză”, „inegalitate socială”, „serendipitate”, „deprivare relativă”, „ritualism”, „disonanță cognitivă”, „distanță socială”, „mesianism”, „milenarism”, „liberalism”, „facilitare socială” etc. nu pot fi folosite direct în cercetare ci se cer operaționalizate;
- ❖ conceptele **operaționale** (numite și „manifeste”, „de clasificare”) care sunt la rândul lor:
 - **totale**, cele care pot fi precizate printr-un număr finit și practic accesibil de indicatori. Dacă această precizare este posibilă printr-un singur indicator, conceptul este operațional total **simplu**. Dacă este nevoie de mai mulți indicatori, conceptul este operațional total **complex**;
 - **parțiale**, care nu se pot exprima printr-un număr finit de indicatori. Acestea există din dublul motiv al complexității deosebite a fenomenelor sociale și al limitelor cunoașterii la un moment dat.

Să ne imaginăm, spre exemplu, că în viitor, printre indicatorii stării de sănătate a individului vor apare probabil unii la care nimeni nu s-a gândit până acum. Ne referim la cei legați de manipulări genetice pentru evitarea bolilor ereditare (acestea sunt apreciate ca număr la peste 1500), la aspecte ale clonării umane etc.

Concluzia acestei clasificări este că toate conceptele utilizate în cercetare trebuie să fie științifice, dar nu toate conceptele științifice sunt operaționale. În cercetare vor trebui utilizate cu precădere concepte operaționale totale, iar pentru cele parțiale să se încerce „desfacerea” lor măcar în subconcepte operaționale totale.

Am mai amintit faptul că strategia generală a operaționalizării înseamnă parcurgerea traseului **concept – dimensiune – variabilă – indicator – indice**.

DIMENSIUNEA este o expresie a proprietăților pe care conceptul le reflectă, ea este un **aspect**, o **latură**, o **trăsătură** a conceptului. Exemplificând operaționalizarea conceptului de „integrat în muncă”, H. Stahl spune „de pildă că un muncitor este integrat în munca sa atunci când este «un bun profesionist», când e «statornic în munca sa» și când e «disciplinat». Asemenea caracteristici (trăsături, aspecte concrete) poartă numele de **dimensiuni**. Am concretizat deci, deocamdată, conceptul de «integrare în muncă» prin trei dimensiuni (profesionalizare, statornicie, disciplină) care formează laolaltă «un spațiu dimensional»” (Stahl, 1974, p. 124). Traian Rotariu consideră dimensiunile ca „sectoare mari din conținutul noțiunii, relativ omogene și distincte unele de altele. De pildă, vom putea delimita domenii ale culturii generale, precum cel al literaturii, artei, tehnicii, științelor umane etc.” (Rotariu, Iluț, 1996, p. 53).

Stabilirea dimensiunilor este deci primul pas pe calea găsirii unui procedeu de a concretiza conceptul abstract.

Am preciza că dimensiunile pot fi la rândul lor privite ca fiind concepte, dar cu grad de generalitate mai redus în raport cu conceptul din care au fost desprinse. În fond, situația este **relativă** în raport cu contextul la care ne raportăm. Reluând un exemplu anterior, vom spune că un concept ca cel de „calitate a vieții” are ca dimensiuni aspectele de calitate **biologică**, **materială**, **culturală** și **psihologică** a vieții.

Dar dacă pornim analiza de la „calitatea materială a vieții”, considerând-o pe aceasta concept, vor apare ca dimensiuni calitatea locuirii, veniturile, bunurile posedate, transportul etc.

Fiind clasele de informații necesare pentru a studia spațiul de atribute (proprietăți) ale unui concept, dimensiunile sunt deci semnificațiile fundamentale ale conceptului.

Problema **câte** dimensiuni se cer luate în considerare și **care** să fie acestea, nu poate fi rezolvată prin stabilirea unei formule ori reguli generale, care să fie aplicată mecanic la fiecare caz în parte.

Alegerea a **câte** și **care** anume dimensiuni exprimă corect conceptul, ține de concepția, cunoștințele, experiența și intuiția fiecărui cercetător. Ceea ce este sigur, este faptul că dacă anumite dimensiuni nu au fost luate în calcul, informația despre acele trăsături/laturi va lipsi și nu va putea să contribuie la cunoaștere.

VARIABILA are în sociologie mai multe conotații, accepțiuni, printre care (vezi Mărginean, 1982, p.p. 39-40):

- accepțiunea de **cantitate**, legată de diferența **variabile** – **atribute**. Variabilele sunt în această accepțiune fenomene cantitative (vârsta, spre exemplu) în timp ce atributul este un fenomen noncantitativ (sexul, spre exemplu);
- accepțiunea de a indica proprietatea obiectelor și fenomenelor de **a se schimba**, de a lua **valori diferite** de la un moment la altul, de la un individ la altul ori de la o colectivitate la alta, indiferent că este vorba de o variabilă propriu zisă ori un atribut;
- a treia accepțiune este aceea de **moment** („nod”) pe **traseul** concept-indicatori, deci se aplică conceptelor și dimensiunilor care au proprietatea de a lua valori diferite pe un anumit continuu. În această accepție, care este generală – practic nu există fenomen ori proces social care să nu evolueze – vor fi considerate ca variabile vârsta, vechimea, nivelul de școlaritate, starea civilă etc.

Variabilele – ca instrument de clasificare a conceptelor – pot să (Boiangiu ș.a., 1981, p. 34):

- desemneze un atribut dicotomic (sexul, spre exemplu);
- indice împărțirea unui ansamblu de elemente neordonate (cum ar fi județele țării);
- se referă la un atribut cantitativ (vârsta, vechimea);
- însemne un fenomen (absenteismul, migrația, navetismul, fluctuația etc.).

Deci „mesajele empirice diverse sunt clasificate prin **variabile**. Ca atare, variabila indică domeniul probabil de diferențiere, diversificare sau variație al mesajelor empirice subordonate unei anumite dimensiuni a conceptului” (Vlăsceanu, 1982, p. 262).

Totalitatea variabilelor asociate tuturor dimensiunilor unui concept a fost numită fie „universul de variabile” (expresie introdusă de J. Galtung), fie „spațiul de atribute” conform formulării lui P. Lazarsfeld.

Există diverse tipuri de variabile (active, aleatoare, alocate, auxiliare, continui, dependente, antecedente, globale, manifeste, latente, test, variabile

abstracte endogene, variabile contextuale exogene etc. – vezi Cazacu, 1991, p.p. 62-63 și Vlăsceanu, 1982, p.p.259-260), noi prezentând în continuare două **clasificări** pe care le considerăm mai importante:

- ◆ variabile **manifeste** – care sunt interpretabile pornind de la sensul lor imediat, observabil direct. Ele sunt prime trepte de generalizare teoretică în procesul cunoașterii, au o reprezentare imediată în lumea concretului empiric, ele desemnând fenomene sociale cu structură relativ simplă. Exemple de variabile manifeste sunt sexul, vârsta, posesia unui bun, ținuta etc.;
- ◆ variabile **latente** („ascunse”) sunt cele ce oferă explicații pentru cele manifeste, dar cer studiu/analize mai profunde. Variabilele latente nu sunt direct observabile (măsurabile) dar pot fi cercetate prin indicatori direct observabili. Ele exprimă un nivel mai înalt de abstractizare și sunt considerate ca răspunzătoare (explicative) pentru cele manifeste; exemple de variabile latente sunt motivația (intrinsecă, extrinsecă), satisfacția (față de muncă, posesia a ceva etc.), adaptarea, asimilarea etc.

O altă clasificare împarte variabilele în:

- ◆ variabile **independente** (cauzale), cele ce provoacă anumite efecte. Spre exemplu dacă cercetăm preferința pentru diferite tipuri de emisiuni TV, muzică, literatură etc., vârsta și sexul pot juca rolul de variabile independente (cauze în raport cu anumite opțiuni – efect);
- ◆ variabile **dependente** (incluse în temă, cele ce urmează a fi cercetate) reprezintă efectele acțiunii variabilelor independente. Deci vom constata existența unor preferințe pentru poezie, proză, literatură clasică, memorialistică, literatură de anticipație, muzică clasică, muzică ușoară, muzică populară etc., preferințele (opțiunile) fiind efecte, deci variabile dependente;
- ◆ variabile **intermediare** (unii le numesc „moderatoare”) care nuanțează relația dintre variabilele independente și cele dependente, ele sprijinind și adâncind analiza sociologică. Este cazul în care relația dintre două variabile (x și y) nu este directă, ci indirectă, mediată. Spre exemplu, relația „stil de conducere” (variabilă independentă) și „performanță” (variabilă dependentă) poate fi mijlocită de „moralul industrial” care are deci poziția de variabilă intermediară;

- ♦ variabila – **test** este tot pe poziție intermediară (între cea independentă și dependentă) și are rolul de a furniza explicații suplimentare, probatorii despre relația dintre variabile.

De exemplu între sex ori vârstă și preferința pentru genul de muzică, putem introduce ca variabilă – test „nivelul de instruire”. Aceasta va nuanța și suplimenta informațiile ce le obținem, pentru că vom constata nu numai diferențe de vârstă, dar și de instruire între cei ce preferă spre exemplu muzica simfonică ori genul „manele”.

Analiza variabilelor este foarte importantă și se poate face în mai multe feluri (vezi Cazacu, 1991, p. 83-86):

- analiză **univariată** în care se ia în calcul o singură variabilă; exemplu: rezultatele la un test, posesia unui bun (automobil, televizor, bibliotecă, locuință personală etc.), numărul de spitale pe un anumit teritoriu, numărul de cadre didactice într-o zonă etc.;
- analiză **bivariată** care se referă la relația dintre două variabile: vârstă – stare civilă, vârstă – studii, stare civilă – posesia unui bun, sex – stare civilă, performanță – satisfacție, vârstă – performanță etc.;
- analiză **multivariată** care ia în calcul, simultan, legăturile dintr-un set mai larg de variabile. Modalități ale acestei analize sunt varianța, covarianța etc.;
- analiza **discriminantă** urmărește stabilirea acelor combinații de variabile care discriminează (diferențiază) cel mai bine într-un ansamblu mai larg;
- analiza de **regresie** care permite – pornind de la evaluări făcute pe baza unui eșantion – găsirea celei mai bune relații de tip linear între o variabilă dependentă și un anumit număr de variabile independente. Procedul este de a elimina treptat variabilele independente ce nu au rol semnificativ (în raport cu variabila dependentă) și a reține doar pe cele cu rol semnificativ.

INDICATORUL are din punct de vedere **teoretic** o sferă mai restrânsă decât **indicele**, deci din acest punct de vedere ar trebui să urmărim schema strategică concept – dimensiune – variabilă – indice – indicator.

Dar, deși indicatorul este – teoretic vorbind – mai „restrâns” decât indicele, din punct de vedere **tehnic** întâi se stabilesc indicatorii și apoi se construiesc, prin reunirea lor, indicii. Din acest motiv îi vom trata și noi în succesiunea indicatori – indici.

Vom începe explicarea termenului de indicator cu felul în care definește Dicționarul de sociologie **indicatorul social**: „instrument de măsurare a caracteristicilor specifice faptelor, fenomenelor și proceselor sociale. Scopul **i.s.** este de a facilita descrierea, evaluarea și anticiparea funcționării unui sistem social sau a unei componente a acestuia” (Vlăsceanu, 1993/106, p. 291).

Pentru conducerea socială au fost folosiți până în anii '60 mai ales indicatori **demografici** și **economici**, dar de prin deceniul șapte a început o veritabilă mișcare a **indicatorilor sociali** („contabilitate socială”) care urmăresc să pună în evidență mai ales aspecte calitative. Este vorba de urmărirea și a unor fenomene noneconomice, de valorile și scopurile sistemului social, corelate cu performanțele sale.

Indicatorii sociali rezultă din măsurători instituționalizate, sistematice asupra unor caracteristici ale sistemului, ca populația, economia, sănătatea, educația, cultura, mobilitatea, schimbarea etc. Scopul explicit al indicatorilor sociali este de a contribui la conducerea socială, deci de a deveni elemente ale acțiunii de **informare** a situației dintr-un domeniu, de **concretizare** a obiectivelor, de **analiză** și **evaluare**, **planificare** și **prognoză socială** și în fine de evidențiere a **tendinței** și **efectelor** acțiunii.

Deci indicatorii sociali trebuie – ca orice indicatori – să fie relevanți, dar să fie în plus **funcționali** pe planul conducerii.

Indicatorii sociologici rezultă din operaționalizarea conceptelor sociologice, deci sunt stabiliți pentru uzul cercetărilor empirice. Diferența față de indicatorii sociali există, dar este totuși relativă, deoarece unii indicatori sociologici pot să devină (să fie instituționalizați și folosiți ca) indicatori sociali.

Definiri ale indicatorilor sociologici:

- „**indicatorii sunt rezultatul procesului de cunoaștere, a încărcării unui fapt social cu sens. Prin această atribuire, ei capătă și o funcție operațională, și anume de a constitui un mijloc pentru cunoașterea realității imediate**”
- „**...,indicatorul reflectă aspectul direct observabil, concret, în măsura în care acest aspect este pus într-un raport de necesitate cu un fapt social general, neobservabil direct**”
- „**...,indicatorul mediază cunoașterea conceptului operațional, iar acesta din urmă mediază înțelegerea sensului real (sensului imediat al indicatorului)**” (Hoffman, 1977, p. 51, 52, 54);
- „**indicatorul este un concept care redă un semn observabil, măsurabil, referitor la anumite aspecte ale realității sociale. Este conceptul care face ca ceva anume să poată fi cunoscut, observat și măsurat direct**” (Cazacu, 1991, p. 87);
- „**indicatorii sunt semne observabile și măsurabile cu ajutorul cărora pot fi caracterizate unitățile sociale și calitățile acestora**” (Chelcea, 1998/34, p. 77);
- „**indicatorul nu este altceva decât acea însușire simplă care poate fi detectată direct în realitatea empirică**” (Rotariu, 1991, apud Lazarsfeld, p. 38).

Observăm folosirea în definiții a elementelor **semn, simplu, direct observabil** și **direct măsurabil**. Și indicatorii sunt rezultatul unui proces cognitiv, ei dau un anumit sens faptelor sociale. Elaborarea lor se cere făcută în cadrul întregului tablou operațional, avându-se deci în vedere atât elementele anterioare (dimensiuni și variabile) cât și treapta de consecință (indicii).

Indicatorii folosiți la cercetarea unui anumit fenomen se constituie într-un **sistem** deoarece redau proprietățile fenomenului în totalitatea lor și în interdependență.

Vom stabili deci pentru fiecare proprietate a fenomenului unul sau mai mulți indicatori, în funcție de posibilitatea găsirii acelor semne direct observabile și măsurabile ca și de necesitatea și/sau utilitatea lor în cadrul cercetării. Indicatori pot fi anii împliniți pentru variabila vârstă; marca, anul de fabricație, culoarea, puterea motorului etc. pentru un automobil; profesia, prestigiul, venitul etc. pentru statusul social ș.a.m.d.

Cercetătorul polonez Stefan Nowak a denumit indicatorii folosiți în operaționalizarea conceptelor ca **indicatori definiționali**. Rezumăm în continuare câteva elemente din prezentarea acestei concepții de către S. Chelcea (vezi 1995, p. 124 și urm., sau 1998/34, p. 78 și urm.). În primul rând trebuie stabilită **relația** dintre indicatorul definițional și definiția operațională a conceptului, relație care poate fi **totală** ori doar **statistică**.

Relația este **totală** atunci când dacă este prezent indicatorul, este prezent și indicatul. Spre exemplu, dacă luăm ca indicator pentru termenul de „fotbalist” faptul că este legitimat și joacă într-o echipă de fotbal, avem o relație totală: de câte ori găsim indicatorul, este prezent și indicatul (câți legitimați la cluburi și jucând în echipe, atâți fotbaliști).

Dar relația poate fi doar **statistică**. Spre exemplu, dacă considerăm posesia unei biblioteci ca indicator al gradului de cultură al posesorului, există o probabilitate mai mică sau mai mare ca prezența indicatorului să coincidă cu prezența indicatului: proprietarul unei biblioteci să fie un om cult. Dar există și posibilitatea ca având în casă bibliotecă, să fii totuși incult (ai moștenit-o doar, ți-ai decorat apartamentul cu cărți achiziționate „la metru”); ori să fii cult fără să posezi bibliotecă personală (te-ai cultivat citind din biblioteci publice, ți-ai vândut cărțile, nu ai condiții pentru o bibliotecă personală etc.). În cercetare va trebui să ne străduim să căutăm să folosim indicatori cât mai puternic corelați cu indicatul.

Indicatorii definiționali au o anumită **putere de discriminare**, care poate fi de trei feluri:

- **puterea de respingere** care este proprietatea unui indicator de a lăsa în afara sferei lui toate unitățile sociale ce nu posedă indicatul.
De exemplu indicatorul „cunoașterea câtorva limbi străine” are o putere de respingere mai mare decât „posesia unei biblioteci” pentru a indica nivelul

de cultură. Dacă este posibil să fii incult având totuși bibliotecă în casă, este mult mai puțin probabil să fii incult dacă ești fluent în câteva limbi străine. Sau indicatorul, „membru al Uniunii Scriitorilor” are putere de respingere mult mai mare decât „posesia unei biblioteci” pentru indicatul „cult”;

- **puterea de conținere** este capacitatea indicatorului de a reține în cadrul descris de el cât mai multe elemente la care indicatul este prezent. Reluând exemplul, indicatorul „posesia unei biblioteci” are putere de conținere mai mare decât „membru al Uniunii Scriitorilor” pentru că reține și elemente ce nu posedă indicatul (a fi cult).
- **puterea de discriminare**. În practica operaționalizării trebuie să ne străduim a maximiza (a face cât mai puternică) relația indicator-indicat, deci și a puterii de respingere și a aceleia de conținere; altfel spus trebuie să maximizăm **puterea de discriminare** a indicatorilor.

Există foarte mulți indicatori sociali și sociologici. „**Dictionarul de Sociologie**” (1993, p. 678-755) consacră aproape 80 de pagini unor anexe cu indicatori demografici, economici, sociali și sociologici, din care peste 40 de pagini grupei de „indicatori sociali și sociologici”. Sunt enunțați aici peste 150 de indicatori, grupați spre exemplu pe „locuință și condiții de locuit” (46 indicatori), „stare de sănătate” (12), „mobilitate socială” (19) etc.

Există peste 10 **clasificări** importante a indicatorilor, majoritatea comune pentru cei sociali și sociologici, din care prezentăm câteva:

➤ indicatori **absoluți** și **relativi**.

Cei **absoluți** apar ca număr de: locuitori, spitale, automobile, brevete, cărți publicate, cinematografe, decese, spectacole etc.

Cei **relativi** (de proporție) conțin variația unei caracteristici și raportarea ei la o valoare standard, de referință; cel mai adesea raportarea se face la 100 (televizoare la 100 locuitori ...), dar nașterile și decesele se raportează la 1000 de locuitori, sinuciderile la 100.000 locuitori ș.a.m.d.;

➤ indicatori **de stare** și **de evaluare**.

Cei de **stare** exprimă o situație fără a arăta dacă este bună sau rea. Spre exemplu venitul pe cap de locuitor, nivelul radioactivității, numărul studenților, numărul paturilor de spital, ponderea populației feminine, numărul pensionarilor etc. sunt indicatori de stare.

Indicatorii de **evaluare** se compun dintr-unul de stare, la care se adaugă un criteriu de evaluare, un criteriu de valoare. Acesta poate fi o necesitate umană, un nivel minim, limita maximă admisă etc.

Când spunem „la jumătatea salariului minim pe economie”, „sub pragul sărăciei”, „concentrația de ... depășește de 25 de ori limita maximă admisă”,

„consumul de calorii este sub 1000 pe zi, de trei ori sub necesarul normal” etc. folosim evaluări;

- indicatori **obiectivi** și **subiectivi**, distinși după criteriul metodologiei de măsurare.

Indicatorii **obiectivi** sunt mășurați cu instrumente de observație științifică, se referă la lucruri direct observabile și care pot fi înregistrate nedistorsionat. Numărul de teatre, tirajul unei tipărituri, numărul de televizoare produse, numărul de crime comise etc. pot fi verificate. Cât de „obiectiv” este un indicator depinde de mai mulți factori, printre care și acela al „vizibilității” fenomenului. Nașterile sau decesele sunt mult mai „vizibile” și se declară/înregistrează aproape în totalitate, în timp ce incestul ori violul sunt mult mai puțin „vizibile” și se poate presupune că numărul lor real este mai mare decât cel din statistici.

Indicatorii **subiectivi** rezultă fie din înregistrări făcute de observatori naturali cu instrumente comune (ex.: gospodine ce își notează cheltuielile efectuate) fie din sondaje, interviuri, anchete. Ei se referă la aspectele subiective, cum ar fi percepția despre violuri ori crime, satisfacția/ insatisfacția în raport cu fapte ori evenimente etc.;

- indicatori **unidimensionali** și **multidimensionali**. Cei **unidimensionali** („simpli”) se referă la o singură caracteristică, cum ar fi venitul pe locuitor, numărul de camere pe persoană, consumul alimentar pe persoană etc. Cei **multidimensionali** (noi îi vom numi „indici”) combină mai mulți indicatori ca cei de „nivel de trai”, „satisfacția în muncă” ori „calitatea vieții”.

Mai există și alte clasificări care împart indicatorii în „generali sau empirici”, „logici sau statistici”, „expresivi sau predictivi” ș.a.m.d.

INDICELE premerge logic indicatorul, dar se constituie în fond din agregarea indicatorilor. Atenționăm că este vorba de accepțiunea sociologică a indicelui, pentru că în statistică se consideră că indicele este un raport între mărimea unui indicator în momentul t_1 în raport cu mărimea aceluiași indicator în momentul t_0 .

Pentru indice în accepțiunea sociologică se mai folosesc și denumirile de **indicator general** ori **indice empiric**.

„**Indicatorul general** (indicele empiric), în calitate de sinteză specifică a indicatorilor elementari din care s-a operaționalizat un anumit fenomen sau dimensiune a sa, **reprezintă primul nivel al activității de integrare conceptuală a rezultatelor cercetării concrete, primul nivel al construcției teoretice de generalizare și abstractizare**” (Mărginean, 1982, p. 43). Pentru

prezentarea mai în detaliu a trecerii de la indicatori la indici, sugerăm lectura unui paragraf intitulat chiar astfel de S. Chelcea (1998/34, p. 82-86). Ceea ce vrem să menționăm este faptul că putem agrega indicatorii unei dimensiuni și vom obține un „indice al dimensiunii”, dar putem combina indicatorii exprimând mai multe dimensiuni ale conceptului și vom obține un „indice general”, capabil să surprindă în totalitate conceptul.

Un exemplu – des reluat în manuale – al felului în care dintr-un **sistem** („baterie”) de **indicatori** se ajunge la indici, este cel privind satisfacția muncii (vezi Cătălin Zamfir – coord - „Dezvoltarea umană a întreprinderii”, Editura Academiei, București, 1980, p. 231-245).

S-au avut în vedere 8 indicatori ai satisfacției muncii, cei în raport cu: profesiunea, conținutul muncii, întreprinderea, colegii, șeful, promovarea până în prezent, șansele de promovare și retribuire.

Din aceștia s-au constituit în prima fază trei indici ai dimensiunilor: 1) **al satisfacției cu conținutul și cadrul muncii** (profesiunea, conținutul muncii, întreprinderea), al 2) **satisfacției privind relațiile în colectivul de muncă** (colegii, șeful direct) și al 3) **satisfacției cu beneficiile personale asociate muncii** (promovarea efectivă, șansele de promovare și retribuire).

Din acești trei indici ai satisfacției pe dimensiuni, s-a constituit apoi **indicele general al satisfacției în muncă**.

La fel, dintr-o baterie de câțiva zeci de **indicatori ai calității vieții**, putem întâi stabili patru **indici ai dimensiunilor calității biologice** a vieții (alimentație, stress, durată de viață, medicație, durata capacității de muncă etc.), ai calității **materiale** a vieții (venit, gratuități, transport, locuință, consum de bunuri materiale etc.), ai calității **spirituale/culturale** a vieții (instruire, instituții școlare, consum de literatură, de teatru, tv, șanse de educare etc.) și ai calității **psihice** a vieții (gradul de folosire a aptitudinilor, stabilitatea familiei, participare la organizații etc.).

Apoi din acești patru indici ai dimensiunilor calității, se poate agrega un **indice general al calității vieții**.

CAPITOLUL 4

MĂSURAREA ÎN SOCIOLOGIE

Cuantificare. Măsurare. Funcțiile măsurării. Componentele măsurării: obiectul, etalonul, regulile de atribuire a valorilor. Nivelurile măsurării.

În majoritatea științelor măsurarea este o componentă importantă a procesului cunoașterii, de precizia ei depinzând în bună măsură calitatea acesteia. Ea reprezintă un subproces al etapei de **determinări cantitative** din cadrul procesului cunoașterii, deci am putea spune că „genul proxim” al măsurării este **cuantificarea**.

În formularea Dicționarului de Filosofie (Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1978, p. 167) cuantificarea se referă la „introducerea conceptelor cantitative în limbajul științific, trecerea în studiul unui fenomen de la conceptele calitative la conceptele cantitative”. În sociologie, cuantificarea este înțeleasă ca o „operație teoretică de descriere cantitativă a fenomenelor și proceselor sociale în vederea măsurării și/sau evaluării acestora în cadrul unei cercetări sociologice concrete” (Vlăsceanu, 1982, p.p. 146-147).

Deci majoritatea autorilor consideră cuantificarea ca operația ce face legătura **între** operaționalizarea conceptelor și măsurare. Această poziție intermediară face totuși ca unii autori să analizeze cuantificarea ca parte a procesului de operaționalizare, iar alții să o includă în cadrul măsurării. O putem însă considera o secvență **distinctă** a procesului de cercetare prin care „formulările verbale (calitative) ale indicatorilor sunt puse în relație cu expresiile lor cantitative, folosindu-se în acest scop etaloane, criterii, standarde” (ibidem).

Măsurarea nu este doar o problemă metodologică ori tehnică, ea este și o problemă teoretică, interferând cu relația abstract – concret, teoretic – empiric. Realitatea socială extrem de complexă reprezintă unitatea dintre cantitativ și calitativ, orice fenomen social având simultan atât trăsături cantitative cât și calitative. Caracteristicile cantitative sunt evidente la fenomenele **continui** (cele în care proprietățile cantitative sunt dispuse pe un continuum de intensități), dar există și în fenomene în care aspectul cantitativ nu este evident (fenomene **discontinui**, discrete). Aceste fenomene numite **atribute** sociale pot fi și ele supuse cuantificării, dar uneia realizate în mod specific.

Deci aceste exprimări (cuantificări) pot fi diferite. Spre exemplu, **vârsta** ori **vechimea** se exprimă în **ani**, fie din an în an, fie pe **intervale de ani** considerate semnificative (tronsoane de câte 5 ori 10 ani).

La cuantificarea unor **opinii**, atitudini ori comportamente, deci în cazuri în care **nu** există expresii cantitative explicite, se pot utiliza pentru **aceeași** formulare calitativă (o anumită opinie, atitudine, ori un anumit comportament) **mai multe** expresii cantitative.

Dacă – spre exemplu – dorim să cuantificăm indicatorul „informarea în domeniul x”, atunci putem cuantifica:

- **prezența/absența** informării prin dihotomia „da”, „nu”;
- **frecvența** ei prin „zilnic”, „săptămânal”, „lunar”, „anual”, „niciodată”. Aceeași frecvență o putem codifica prin „întotdeauna”, „foarte des”, „des”, „rar”, „foarte rar” și „niciodată”;
- **intensitatea** informării prin „în foarte mare măsură”, „în mare măsură”, „potrivită”, „în mică măsură”, „în foarte mică măsură” și „deloc” („niciodată”);
- **calitatea** informării prin „foarte bună”, „bună”, „potrivită”, „slabă” și „foarte slabă”.

Am convenit asupra faptului că măsurarea urmează cuantificării. Ea există în aproape orice știință, fiind cunoscută formularea lui Thorndike potrivit căreia dacă un lucru există, el există într-o anumită cantitate, iar dacă există într-o anumită cantitate el poate fi măsurat.

Fiind o necesitate în atât de multe domenii, **MĂSURAREA** va avea și definiții generale:

- „operație conceptuală și empirică prin care se atribuie anumite valori numerice unor parametri ai obiectelor și proceselor” (Dicționarul de filosofie, 1978, p. 449);
- „determinarea valorii unei mărimi” (Micul dicționar enciclopedic, 1978, p. 592).

MĂSURAREA socială este un caz particular al măsurării în general, iar măsurarea **în sociologie** este un caz particular al măsurării sociale, tot așa cum ancheta sociologică este o variantă a anchetei sociale, ori experimentul sociologic un caz particular al experimentului social.

Specialistul român cel mai reputat în problematica măsurării este profesorul Ioan Mărginean, autorul lucrării „Măsurarea în sociologie” (1982), dar și al termenului de „Măsurare socială” din Dicționarul de Sociologie (1993), ori a capitolului respectiv din volumul „Cercetarea sociologică” (1998).

Să începem cu definirea conceptului de **măsurare socială**:

- „Stabilire a unei ordini de mărime (frecvență, intensitate etc.) prin atribuire de valori, în acord cu proprietățile obiectului social studiat” (Mărginean, 1993/73, p. 347-349);
- „**Evaluarea cantitativă** a unor asemenea însușiri (satisfacția, opțiunea politică – n.n.) poartă denumirea de **măsurare**, al cărei rezultat – **măsura** – este o **expresie numerică a intensității însușirii studiate**” (Rotariu, 1991, p. 57);

- „**Măsurarea** presupune atribuirea unei valori numerice care redă intensitatea cu care se manifestă o caracteristică, o însușire a unei unități empirice. Pentru a realiza măsurarea, este nevoie de un instrument de măsură, construit astfel încât caracteristica «obiectului» să poată fi evaluată pe o scală, ale cărei elemente esențiale sunt punctul zero și unitatea de măsură. Rezultatul măsurării este **măsura**, exprimată printr-un număr care arată prin câte unități de măsură se poate exprima intensitatea caracteristicii respective. Altfel spus, acest număr este o **valoare exprimată în unități de măsură**” (Rotariu, Iluț, 1996, p. 27).

Există două accepțiuni principale ale înțelegerii măsurării (Mărginean, 1982, p. 12-20):

- accepțiunea (definiția) **restrânsă**, prin care măsurarea este considerată ca o operație ce se aplică doar în cazul unor mărimi propriu zis **cantitative**, pe bază de etalon cu semnificație empirică **reală**, cu relație **biunivocă** între numerele atribuite și cantitățile studiate (deci se poate opera cu numerele în locul cantităților pe care le reprezintă);
- accepțiunea (definiția) **dezvoltată**, lărgită, prin care se iau în considerare **toate** operațiile prin care au loc determinări cantitative: clasificarea, ordonarea, frecvența, intensitatea, ritmul de dezvoltare și probabilitatea. Este ideea exprimată și de Mircea Malița când spune că „există mai multe feluri de a măsura: prin comparație, clasificare și, în sfârșit, prin atribuire de valori” („Sisteme în științele sociale”, Editura Academiei, 1977, p. 21).

Rezultă dintr-o schemă pe care o vom prezenta, implicarea măsurării în ansamblul procesului cercetării, atât la nivel teoretic cât și la cel empiric. Acest lucru explicitează și **FUNCȚIILE** măsurării (Mărginean, 1982, p.p. 10-11; 1998/77, p. 104):

- reprezintă principalul element de **sudură**, de **legătură** între teorie și cercetarea empirică;
- permite descrierea **sistematică** și riguroasă a proprietăților cantitative ale faptului, fenomenului sau procesului supus cercetării concrete;
- ușurează **condensarea** (concentrarea, sintetizarea) informațiilor sub forma expresiilor matematice (exemplu: indici ai dimensiunii ori globali, formule de calcul a indicatorilor sociometrici etc.);
- ușurează **standardizarea** cercetărilor, **compararea** rezultatelor și prin aceasta și **generalizarea /teoretizarea**;
- măsurarea este absolut necesară dacă urmărim să formulăm **legi** și să facem **predicții**.

În sociologie, măsurarea interesează mai ales în cadrul cercetărilor concrete, deși ea este legată și de alte momente ale cercetării.

Ioan Mărginean (vezi 1982, p. 33, sau 1998/78, p. 110) face următoarea schemă a **locului măsurării în cadrul procesului de cercetare sociologică**:

Pregătirea măsurării:

- analiza conceptelor și dimensională
- elaborarea ipotezelor și indicatorilor de cercetare

Operații de măsurare:

teoretic

- cuantificarea (descrierea cantitativă)
- elaborarea și definitivarea instrumentelor de lucru
- măsurarea propriu-zisă (determinarea cantitativă prin culegerea informațiilor concrete)

nivel

nivel
empiric

Activități de cunoaștere științifică influențate de măsurare:

- prelucrarea și analiza informației
- interpretarea și explicarea rezultatelor
- teoretizarea

nivel
teoretic

Pentru a realiza o operație concretă de măsurare, trebuie să ne punem – și să răspundem – la câteva întrebări: pe **cine** măsurăm?, **ce** măsurăm?, **cu ce** măsurăm? și **cum** măsurăm?

Răspunsurile la asemenea întrebări ne conduc în fond la **COMPONENTELE** măsurării care sunt: **obiectul**, **etalonul** și **regulile** de atribuire a valorilor.

OBIECTUL MĂSURĂRII poate fi un fapt social, un fenomen ori proces pe care îl supunem investigației. Prin stabilirea cât mai riguroasă a obiectului de măsurat, răspundem întrebărilor **pe cine** măsurăm și **ce** măsurăm. Fie că obiectul ține de **macrosocial** (fenomene și procese la scară mare, a sistemului social) fie că el ține de nivelul **microsocial** (acțiuni, relații și comportamente individuale ori de grup), el – obiectul – trebuie să fie cât mai clar și corect precizat.

Este vorba nu doar de delimitarea obiectelor suport (pe cine?) ci și de alegerea trăsăturii (ce?) supusă măsurării.

Pentru că un enunț oarecare, de genul – spre exemplu – că „x este conformist” (ori progresist, deviant, reacționar, creativ etc.) trebuie să înceapă

prin a clarifica ce înseamnă a fi conformist, progresist, deviant, reacționar ori creativ. Aceste clasificări țin de **obiectul** de măsurat și abia apoi se cere stabilit **gradul** (măsura) prezenței caracteristicii de conformist ș.a.m.d.

Aceasta ridică și problema distincției dintre **măsurare** și **evaluare**. Deși unii autori consideră măsurarea și evaluarea ca echivalente, ori consideră evaluarea ca termenul adecvat pentru măsurarea fenomenelor sociale, cele două operații sunt distincte. Se consideră că măsurarea se referă în principal la **conținutul** obiectului, iar evaluarea raportează măsurarea la un criteriu, scoțând în evidență mai ales **semnificația** conținutului măsurat. Deci evaluăm în bani, în calificative, în note etc. pentru a surprinde o determinare valorică, un sens al conținutului. Diferența măsurare – evaluare este și mai evidentă dacă ne gândim la faptul că măsurarea trebuie să **preceadă** evaluarea. Nu putem evalua ceva (valoarea, pregătirea, satisfacția, coeziunea etc.) decât **după** ce l-am (am) măsurat(o).

ETALONUL MĂSURĂRII răspunde întrebării „cu ce măsurăm”? Credem că s-a înțeles că în fond nu măsurăm obiectul ci o **caracteristică**, o însușire a lui. Măsurăm lungimea ori lățimea, cântărim masa obiectului, măsurăm rezistența, coeziunea, relația cu colegii, satisfacția față de venit, numărul contactelor interpersonale etc.

Etalonul (unitatea de măsură) folosit poate fi **natural** sau **conceptual**. Științele naturii folosesc mai ales etaloane naturale, fie în variantă **directă** (cu unități direct manipulabile ca metrul, litrul, kilogramul), fie în variantă **indirectă** (cu ajutorul unor aparate de măsură) ca amperul, voltul, röntgenul, jouleul etc.

În domeniul social etalonul natural are o utilizare restrânsă. Spre exemplu, doar în operația de **numărare** (care precede cuantificarea, aceasta la rândul ei precedând măsurarea) se poate utiliza ca unitate numărul („bucata”) pentru înregistrarea indivizilor, faptelor, evenimentelor, comportamentelor etc. Numărarea se referă la entități/unități sociale (indivizi, grupuri ...) și nu la caracteristicile lor.

Marea majoritate a etaloanelor sunt în sociologie **conceptuale**, ele trebuie create în raport cu specificul obiectului supus cercetării. Văzând care sunt caracteristicile obiectului și care dintre ele interesează, se vor utiliza diverse unități pentru măsurarea frecvenței, intensității, ordinii, ritmului, calității, periodicității etc. trăsăturilor respective. Asemenea etaloane conceptuale sunt de genul celor exemplificate anterior: foarte des, niciodată, foarte bun, în mare măsură, potrivit, deloc etc.

REGULILE DE ATRIBUIRE A VALORILOR reprezintă al treilea element al măsurării, ele implicând cele mai mari dificultăți în cadrul operației de ansamblu. Este vorba de a atribui valori – fie numerice, fie simbolice – unor caracteristici specifice ale fenomenelor studiate. Stabilirea acestor reguli se concretizează în **nivelurile de măsurare**, sau tipurile de **scală** de măsurare.

Există expuneri consistente a nivelurilor de măsurare (Mărginean, 1982, p. 103-198; 1998/78, p. 118-125; Rotariu, 1991, p. 63-73; Mișu, 1992, p. 181-184; Miștode, 1995, p. 302-320; Vlăsceanu, 1982, p. 265-273) chiar dacă implicând unele controverse. Spre exemplu unii autori contestă sintagma „scală de măsurare”, preferând-o pe aceea de „scală de evaluare”.

În principiu există patru **niveluri de măsurare** (scale) și anume cel **nominal**, **ordinal**, de **interval** și de **proporții**.

Există unele **postulate** ale măsurării (vezi Mișu apud Kogan, 1992, p.p. 182-183) referitoare la **echivalență** (al echivalenței/nonechivalenței, simetriei, tranzitivității), la **ordinalitate** (al conexiunii, asimetriei, tranzitivității) și privitoare la **adunare** (legea comutabilității, axioma egalilor, legea asocierii).

Nivelul nominal (scala nominală) este cel mai simplu, fiind numit și nivel **categorial**.

Acest nivel reprezintă cel mai lipsit de constrângeri mod de măsurare, atribuirea valorilor făcându-se prin relațiile de egalitate/inegalitate (relație simetrică : dacă $A = B$ atunci și $B = A$; relație tranzitivă: dacă $A = B$ și $B = C$, atunci $A = C$). Valorile atribuite pot fi numerice (numere de 1,2,3....) dar ele au valoare de simboluri, nu de număr.

Acest nivel este instrumentul oricărei clasificări, indicând stările pe care le poate lua însușirea (caracteristica).

Caracteristica „sex” are ca stări „masculin”, „feminin”; caracteristica „stare civilă” are stările „celibatar”, „căsătorit”, „divorțat”, „văduv”; caracteristica „artist” poate avea stările „muzician”, „pictor”, „actor”, „grafician”, „sculptor” etc.

Aceste clase/categorii sunt simbolizate prin cuvinte, litere ori cifre. Putem scrie „pictor”, putem nota cu o literă (exemplu: P) ori putem da un număr oarecare categoriei (exemplu: 2).

Dar simbolurile abstracte ce le atribuim, n-au nici o legătură reală cu fenomenul.

Pot nota „masculin” cu cifra 1 și „feminin” cu 2; pot nota „țăran” cu 1, „muncitor” cu 2 și „intelectual” cu 3, dar între cifrele folosite și clasă nu există nici o legătură ori semnificație reală, deci ele nu au semnificație de număr. Ca atare nu vor putea fi făcute alte calcule decât frecvențele (absolute și relative), modulul distribuției și coeficientul de asociere.

Scalele nominale aparțin măsurării nenumerice (sau nonparametrice).

Nivelul ordinal (scala ordinală) permite stabilirea unei relații de ordine, o ierarhizare în funcție de intensitatea proprietăților, caracteristicilor studiate. Valorile atribuite au semnificația de „mai mare”, „mai mic”, „mai bun”, „mai puțin bun”, „mai favorabil”, „mai puțin favorabil” etc.

Scala ordinală stabilește **rangul** unor poziții, fără a putea arăta **cu cât** (de câte ori) este mai bună, favorabilă etc. o poziție în raport cu alta.

Relația ierarhică (de „mai mare”, „mai mic” etc.) este de două feluri:

- **asimetrică**: dacă $A > B$ atunci $B < A$, deci $A \neq B$
- **tranzitivă**: dacă $A > B$ și $B > C$, atunci $A > C$

Cerința tranzitivității este satisfăcută integral doar de ceea ce se numește nivelul (complet) **ordonat**. Este cazul în care ierarhizăm un lot de indivizi după vârstă (ori greutate, înălțime, vechime etc.) și cel de pe o anumită poziție este „mai mare” ori „mai mic” (ca vârstă, vechime, înălțime ...) față de **toți** ceilalți aflați înaintea ori după poziția sa.

În cazul nivelului **parțial** ordonat, tranzitivitatea poate să nu fie respectată. Un clasament sportiv pe echipe (de fotbal, hochei, volei etc.) pune în anumite poziții echipele pe bază de adăugare de puncte, ceea ce nu înseamnă că echipa de pe locul I le-a învins pe toate celelalte, cea de pe locul doi, le-a învins pe cele de sub poziția ei ș.a.m.d. Și nivelul ordinal aparține măsurării nenumerice (nonparametrice).

Pe lângă calculele pe care le „suportă” nivelul nominal, cel ordinal permite calculul medianei și al coeficienților de corelație al rangurilor (Mărginean, 2000, p.196).

Nivelul de interval (cardinal; scala de interval) se folosește când obiectul poate fi cuantificat, deci se pot folosi valori numerice, cu intervale egale dar fără ca punctul de pornire al măsurării să fie natural (un punct zero obligatoriu). Deci unitatea de măsură este reală iar valorile se distribuie în mod real pe o scală de intensități, dar deși numerele sunt reale (nu au doar rol de simboluri), **origina** scalei este fixată convențional.

Se citează ca cel mai bun exemplu scala de măsurare a temperaturii, care măsoară din grad în grad, dar pe scala Celsius temperatura de îngheț este la zero grade, iar pe scala Fahrenheit la +32 grade.

Nivelul de interval aparține măsurării **numerice** (parametrice) și permite constatarea **cu cât** este mai mare/mai mică o valoare în raport cu alta. El îngăduie operații bazate pe adunare și scădere (media distribuției, abaterea medie, coeficienți de corelație și regresie etc.).

Nivelul de proporții (de raport, scala de proporții/rapoarte) aparține și el măsurării numerice. Specific acestui nivel este punctul de zero natural la originea scalei, deci ca punct de pornire. Deși mult limitat în raport cu mărimile fizice, și în cercetarea socială există aspecte ce pot ajunge la nivelul de proporții al măsurării. Spre exemplu, vârsta poate fi măsurată de la naștere, vechimea în muncă din momentul primei angajări, numărul de produse (materiale ori spirituale) poate fi măsurat pornind de la un zero natural etc. Trebuie însă înțeles faptul că în domeniul social, fenomenele în care există un punct natural (zero) de pornire, sunt relativ reduse. Majoritatea fenomenelor sociale permit aprecierea diferitelor proprietăți în care scalele „merg” de la extrema negativă la cea pozitivă și în care punctul zero nu este unul natural de pornire ci de separare al sensurilor (între pozitiv – negativ, acord – dezacord, bine – rău, acceptabil –

neacceptabil ș.a.m.d.). La acest nivel al măsurării sunt permise (posibile) toate calculele cerute de logica analizei.

Menționăm în final că aceste niveluri de măsură se intercondiționează, unele fenomene fiind posibil de a fi măsurate prin mai multe niveluri. Deși, în principiu, pentru un anumit fenomen social sunt legitime doar anumite niveluri de măsură, pentru unele fenomene se pot utiliza **mai multe** niveluri. Un exemplu poate fi cel referitor la determinările cantitative ale vârstei, putându-se utiliza:

- nivelul **nominal**, prin evaluările de tipul: copilărie, adolescență, tinerețe, maturitate, bătrânețe. Deci vom putea simboliza, spre exemplu, copilărie = 1...., bătrânețe = 5 și să calculăm ponderea diferitelor categorii de vârstă din totalul subiecților;
- nivelul **ordinal**, în care listăm populația pe baza categoriilor anterioare (fără cunoașterea reală a vârstei) dar pe prezumția: copilăria < adolescența < tinerețea < maturitatea < bătrânețea;
- nivelul de **interval**, în care listăm o populație (anul fiind unitatea de măsură) dar de la subiectul cu vârsta cea mai mică căruia îi dăm valoarea **1** și până la subiectul **n** cu vârsta cea mai mare;
- nivelul de **proporții**, în care procedăm ca la nivelul de interval, dar pornind de la vârsta de **zero** ani.

CAPITOLUL 5

IPOTEZA ÎN CERCETAREA SOCIOLOGICĂ

Rol. Definiere. Formulare. Căi. Dimensiuni. Tipuri.

În orice domeniu al științei – deci și în sociologie – construcția ipotezelor aparține momentului enunțativ al cercetării. Asupra rolului, elaborării, caracteristicilor, testării etc. ipotezelor au existat de mult preocupări în epistemologie, filosofia științei și metodologie.

Unii autori (Rotariu, 1991, p. 41) accentuează ideea imposibilității unei investigații științifice în lipsa ori în afara unor ipoteze. Chiar dacă ele nu sunt specificate ori se manifestă inconștient, cercetătorul dovedește prin alegerea unei metode și nu a alteia, prin punerea unor întrebări și nu a altora, că în mintea lui există deja o supoziție în privința fenomenului ce-l studiază.

Termenul de **ipoteză** derivă etimologic din greaca veche, unde „hupothesis” (ca și latinul „suppositio”, sau în franceză „hypothèse”) înseamnă acțiunea de „punere dedesubt”. În alt sens „hypo” semnifică un grad mai redus al semnificației termenului cu care este asociat: hipotensiune, hipomotivație, hipocaloric, hipotermie etc. În această accepțiune „hypoteza” ar însemna „mai puțin decât o teză”, accepțiune ce se apropie de cea a lui Stahl („subteză”, vezi 1974, p. 103) ori a lui M. Constantinescu („preteză” sau „anteteză”; 1972, p. 165).

În studiul său asupra analizei ipotezelor, S. Chelcea compară conținutul acestora cu alte forme ale gândirii științifice ori comune, cum ar fi **principiul**, **axioma**, **postulatul**, **presupunerea** și **bănuiala**, acesta din urmă (bănuiala) fiind în fond echivalentul ipotezei pe planul cunoașterii comune (1998/33, p. 41).

Câteva **DEFINIȚII** ale **ipotezei**:

- „o ipoteză este un enunț conjectural despre relația dintre două sau mai multe variabile” (Chelcea, apud Kerlinger, 1998/33, ibid);
- „Ipoteza este un enunț predictiv condițional despre relația dintre atributele variabile ce caracterizează unitățile primare sau structurile analizate. (...) Ipoteza este centrul activității cognitive și științifice, dirijând procesele de culegere, ordonare, sistematizare și integrare a datelor observabile și progresul construcției teoretice” (Vlăsceanu, 1982, p. 241);
- „Ca enunț a cărui valoare de adevăr sau fals este probabilă și urmează a se dovedi ca atare prin verificare, (de regulă în plan empiric – investigatoriu), ipoteza vizează legături esențiale între laturi, segmente, atribute etc. ale faptelor și fenomenelor cercetate ...” (Cazacu, 1991, p. 94);
- „Ipoteza – dacă luăm acest termen în sens etimologic – înseamnă preteză sau anteteză, adică ceea ce este înaintea unei teze (...) Ipoteza științifică

constă într-o întrebare orientată, într-o supoziție preliminară, care nu este o cunoaștere a obiectului cercetării, ci numai tinde spre o explicație, și se încheie cu o teză după ce a fost confruntată ipoteza cu verificarea faptică” (Constantinescu, **loc. cit.**).

- “explicație (teoretică) condițională și anticipată a faptelor, care cere întotdeauna o verificare experimentală”
“marile ipoteze sunt «idei preconcepute» care trebuie să ghideze investigația. Însă cu toate acestea, ele nu sunt «idei fixe»; în definitiv, ceea ce decide asupra adevărului unei ipoteze este observarea faptelor” spunea Claude Bernard. (vezi Clement ș.a., 1999, p.255).
- “Ipoteza de cercetare: permite a selecta fapte semnificative, a le verifica, sugerează o ierarhie de abordare, justifică metoda folosită” (Brimo, 1997, p.104).

Rezumând într-o formulă mai simplă, ipotezele sunt întrebările ce ni le punem înaintea cercetării, dar nu orice fel de întrebări, ci unele al căror răspuns să conducă la explicarea fenomenelor. Aceste întrebări pot conține în ele și răspunsul, ca și explicarea acestui răspuns ce abia va urma a fi confirmat/infirmit în demersul concret de cercetare.

FORMA prin care se exprimă de regulă ipotezele sunt enunțuri de tipul „**dacă x, atunci y**”, deci o variabilă cauză (independentă), produce un efect (variabilă dependentă). Spre exemplu enunțul „grupurile de muncă mici sunt mai coezive” pune în relație ipotetică variabila „mărimea grupului” cu efectul - „coeziunea” lui. Cercetarea urmează să confirme ori nu faptul că dacă grupul este mic că mărime (număr de membri) el este mai coeziv decât grupurile mari, cu mulți membri.

Ipoteza astfel formulată are două componente: un enunț **supozițional** (dacă ...) și unul **concluziv** (atunci ...).

Forma simplă „dacă x, atunci y” poate fi amendată ca o consecință a **complexității** vieții sociale, apărând și variante atât în privința enunțului supozițional cât și a celui concluziv:

- „dacă $x_1, x_2 \dots x_n$, atunci $y_1, y_2 \dots y_n$ ” este situația în care mai multe cauze generează mai multe efecte;
- „dacă $x_1, x_2 \dots x_n$, atunci y”, deci mai multe cauze ipotetice conduc la un efect;
- „dacă x, atunci $y_1, y_2 \dots y_n$ ” – deci situația unei cauze care produce mai multe efecte.

Aceste variante sugerează necesitatea ca în formularea ipotezelor să se aibă în vedere **interdependența** faptelor și fenomenelor și **modificările** ce pot interveni între elementele unei situații, modificări ce obligă la schimbări în formularea ipotezelor.

În formularea ipotezei sunt conținute trei categorii de **termeni** (Vlăsceanu, 1982, p. 247-251):

- ❖ termeni care se referă la **clasa/clasele de unități** ori **structuri** analizate. Este vorba de universul la care se referă ipoteza, univers ce poate fi compus din indivizi, grupuri, organizații, instituții, localități, circumscripții etc. La rândul lor, aceste unități pot rezulta dintr-o înregistrare și cuprindere exhaustivă, dintr-o eșantionare riguroasă ori dintr-o selecție intențională;

Important este ca clasa de unități să fie specificată, **precizată**, deci să se evite formulări de genul „în grup ...”, „în organizație ...” etc. care sunt prea generale și sugerează că ipoteza s-ar referi la **orice** grup ori organizație. Grupul poate fi de muncă, familial, de prieteni, de infractori, de divertisment etc. Organizația poate fi economică, politică, culturală, științifică, militară, religioasă etc. Ori este de presupus că anumite fenomene (coeziunea, relațiile, conducerea, controlul, organizarea etc.) se manifestă diferit în ele, deci și ipotezele trebuie să indice aria la care se referă;

- ❖ termeni care definesc **atributele variabile** ale clasei/claselor analizate.

Sub acest aspect este vorba de nivelul de abstractizare la care este formulată ipoteza. Ea poate fi formulată folosind concepte generale, enunțuri foarte abstracte (deci la „nivel teoretic”) fără folosirea unor termeni cu incidență empirică directă (de aceea vor fi numite **ipoteze teoretice**). Dar ipoteza poate folosi termeni predicativi (atributivi) cu incidență empirică evidentă, și atunci va fi taxată ca **ipoteză empirică**;

- ❖ termeni care indică **tipul de relație** ce se presupune a exista între atribute ori setul de atribute, ori între unitățile și/sau structurile analizate.

Noi am indicat deja tipul cel mai obișnuit („dacă ... atunci ...”) dar există o multitudine de formulări ca: determină, cauzează, cu cât ... cu atât ..., conduce la, produce, asigură, generează, variază, depinde, este proporțional (direct, invers) cu, corelează, se schimbă odată cu, reflectă, este contingent cu, influențează etc.

Importanța acestor termeni relaționali vine din faptul ca de corecta lor **selectare** și **consecvența** utilizării va depinde **orientarea** ce va fi dată procesului de culegere, prelucrare și interpretare a datelor, deci a cercetării însăși.

Locul ipotezei în cunoașterea științifică este sugerat de o schemă pe care S. Chelcea o preia după Friedrich și Vetter (figura 5).

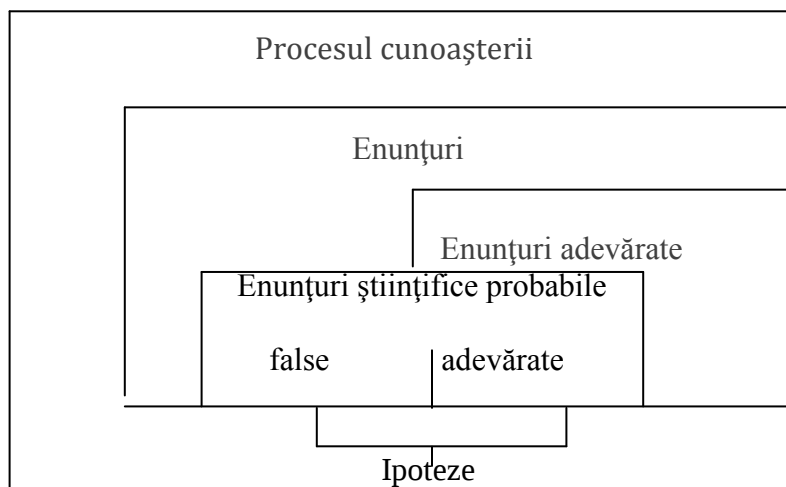

Fig.5 Locul ipotezei în cunoașterea științifică (Sursa: Chelcea, 1998/33, p. 43)

CĂILE, modalitățile prin care se ajunge la formularea ipotezelor, sunt în principal două, de altfel **interferente**:

- calea **inductivă**, care înseamnă a pleca de la fapte concrete, atât pe plan **intuitiv** (considerarea datelor oferite de realitate) cât și pe plan **rațional** (examinarea atentă a faptelor prin judecăți adecvate);
- calea **deductivă**, contând în luarea în calcul, cu prioritate, a ideilor preexistente, adică 1) deducerea ipotezei dintr-o teorie formulată, 2) deducerea ei din lucrări anterioare și 3) deducerea ei cu ajutorul raționamentului analogic (Cazacu, 1991, p.p. 97-98).

Aceeași problemă (a „căilor”) este tratată de alți autori sub aspectul **SURSELOR** de elaborare a ipotezelor, între care se enunță: 1) deducerea ipotezelor din teorie, 2) experiența directă a cercetătorilor și 3) analogia, cu fenomene fizice, chimice, biologice etc. (Chelcea, 1998/33, p. 47-49).

Am mai amintit că nu orice enunț (întrebare) se poate constitui ca ipoteză, ci aceasta va trebui să corespundă unor **condiții**. Una importantă este **plauzibilitatea**, adică relația presupusă a exista între două sau mai multe variabile trebuie să reprezinte o explicație plauzibilă, să fie un enunț cu caracter de probabilitate. Plauzibilitatea rezultă la rândul ei din **coerența internă** și **coerența externă** ce trebuie să caracterizeze ipoteza. Prin coerență internă înțelegem satisfacerea cerinței ca în formularea ipotezei să nu existe elemente

contradictorii, iar coerența externă implică acordul cu cunoștințele deja existente în domeniu și care se consideră verificate prin cercetări anterioare.

Deși am tratat-o ca fiind prima, condiția de plauzibilitate este subsumată principalei condiții care face dintr-un enunț oarecare o ipoteză – proprietatea de a fi **testabilă**.

Aceasta înseamnă că ipoteza se exprimă prin concepte (operaționale) raportabile la realități concrete bine definite. „Ipoteza trebuie să fie testabilă; dar testabilitatea nu este inerentă consistenței teoretice a ipotezei, ci este pur și simplu o proprietate metodologică a sa, pe care o deține în grade diferite. Proprietatea unei ipoteze de a fi testabilă se stabilește în raport cu cunoașterea teoretică prealabilă și cu procedeele empirice disponibile” (Vlăsceanu, 1982, p. 253). Deci, enunțul ipotezei conduce la formularea unor consecințe empirice (la incidente empirice) care stabilesc măsura testabilității ei. Dacă o asemenea incidență (exprimare) empirică nu se poate stabili, înseamnă că nici adevărul presupus de ipoteză nu poate fi testat, verificat.

DIMENSIUNILE ipotezei sunt considerate acele condiții a căror îndeplinire asigură **validitatea** ipotezei, condiții dintre care pe aceea a testabilității am și amintit-o. Altele importante sunt (vezi Chelcea, apud Galtung, 1995, p. 69-71 și 1998/33, p. 43-45):

- **generalitatea**, care înseamnă faptul că ipoteza nu se referă la cazuri particulare, rare, ci la situații de interes general. O ipoteză de genul „persoanele în vârstă de peste 100 de ani au șanse mai mari de a fi bolnave ori internate în azil” poate fi adevărată, testabilă, verificabilă etc. dar se va referi doar la câteva (ori câteva zeci de) cazuri. Dar un enunț ca „posesia unei calificări adecvate avantajează integrarea individului în muncă” se referă la milioane de cazuri, indiferent de perioada de timp, ramura concretă de activitate, țara în care se face cercetarea ș.a.m.d.
La fel, ipoteza „depășirea de către individ a speranței medii de viață, crește șansa internării în azil” se va referi la mult mai multe cazuri posibile decât formularea în care pragul de vârstă era fixat la 100 de ani;
- **complexitatea** ipotezei are în vedere posibilitatea de a avea ipoteze de diferite **niveluri**, în funcție de numărul variabilelor pe care le conține.

Ipotezele implicând o variabilă sunt de nivelul 1, cele cu două variabile de nivelul 2 ș.a.m.d. Cu cât variabilele implicate sunt în număr mai mare, ipoteza este mai complexă;

- **specificitatea** ipotezei este cu atât mai pronunțată cu cât variabila în cauză ia **mai multe valori**. Când variabila implică doar două valori („da” - „nu”; „posedă” - „nu posedă”; „acord” - „dezacord”) ipoteza este **mai puțin** specifică decât în situații în care ar lua 3-5-7 valori.

Spre exemplu acordul/dezacordul poate fi evidențiat mai fin (mai specific) prin: „întru totul de acord”, „de acord”, „în general de acord”, „nici acord, nici dezacord”, „în general dezacord”, „dezacord”, „dezacord total”. Iar posesia/non posesia a ceva poate fi redusă la „da-nu”, dar poate fi și: „integrală”, „în mare măsură”, „în măsură potrivită”, „în mică măsură” și „deloc”. Iar dacă am adăuga și variantele „în foarte mare măsură” și „în foarte mică măsură” am ajunge de la 5 valori, la 7 valori.

Aceste exemple de „defalcare” pe mai multe valori a variabilei sunt oarecum doar exerciții teoretice, pentru că în practică nu vom formula ipoteza în funcție de o scalare atât de fină. Deoarece credem că se înțelege faptul că tendința spre generalitate este **inversă** tendinței spre specificitate.

Spre exemplu, formularea „posesia unei calificări avantajează integrarea în muncă a individului” este foarte generală. Îi putem crește specificitatea prin formulări ca „posesia unei calificări **adecvate** ...”, „posesia unei **bune** calificări ...” ori „posesia **în mare măsură** a unei calificări ...” etc.

Până la urmă trebuie căutat un echilibru între generalitate – specificitate, echilibru ce poate depinde de mai mulți factori, printre care tema cercetării, cunoștințele anterioare asupra ei, scopul cercetării etc.;

- **determinarea** este o dimensiune corelată pozitiv cu specificitatea. Unele ipoteze sunt mai mult (mai înalt) deterministe, acest lucru fiind vizibil și din termenii relaționali pe care îi conțin. Dacă un demers **corect** de formulare a ipotezei, conduce la enunțuri ce conțin termeni de genul „produce”, „determină”, „este direct (ori invers) proporțional”, „cauzează” etc., acest lucru semnalează o ipoteză deterministă. Dacă enunțul implică formulări de genul „posibil”, „probabil”, „există șansa” etc., ipoteza este mai degrabă de tip probabilist. Cu cât ipoteza este mai mult (mai înalt) deterministă și mai puțin probabilistă, cu atât gradul ei de determinare este mai mare;
- **falsificabilitatea** este o dimensiune esențială a ipotezei și constă în proprietatea ei de a fi infirmată. Un enunț ce nu poate fi verificat, care nu poate fi testat, nu poate fi admis ca ipoteză.
Dimensiunea falsificabilității implică deci existența unor teste de verificare, a posibilității de a confirma/infirma teoretic și empiric enunțul ipotetic;
- **predictivitatea** este dimensiunea care implicând faptul că ipoteza **descrie** și **explică** un fenomen, permite și formularea șanselor de (re) producere a lui în condiții similare ori apropiate. Deci formularea „dacă x, atunci y” odată confirmată (dovedită), înseamnă nu numai explicația post-factum a producerii unui anumit fenomen ci și previziunea că în aceeași situație (a lui x și y) fenomenul se va produce din nou și cam la fel;
- **comunicabilitatea** este o dimensiune legată de felul în care este **receptată** (înțeleasă) ipoteza. Dacă ea dispune de o formulare care permite o bună

înțelegere atât în lumea specialiștilor cât și a publicului larg, înseamnă că ipoteza are o comunicabilitate ridicată. Pentru aceasta, ipoteza trebuie să fie logică, neaglomerată cu termeni echivoci ori prea specializați, concisă, corectă din punct de vedere al topicii enunțului;

- **reproductibilitatea** este dimensiunea care permite ca **repetarea** cercetării (de către același cercetător ori de către alții) să conducă la obținerea aceluiași rezultat. Cu cât reproductibilitatea este mai ales de tip **intersubiectiv** (deci realizabilă de către **alți** cercetători), cu atât ipoteza este mai obiectivă;
- **utilitatea**, este o dimensiune pe care am putea-o considera ca „de sinteză” pentru ipoteză, ca o consecință a dimensiunilor deja amintite. Odată emisă și supusă verificării, orice ipoteză primește un „verdict” ce se plasează pe un punct în cadrul unui continuum ce are la extreme **falsificarea** și **verificarea** totală. Ipoteza va fi cu atât mai utilă, cu cât se plasează (în intervalul – 1 0 + 1) mai spre dreapta, deci mai aproape de **confirmare** și de **adevăr**.

Analiza acestor „dimensiuni” a fost făcută de profesorul S. Chelcea urmând enunțarea celor 10 „condiții” formulate de Johan Galtung pentru ca o ipoteză să fie validă. Dar și la alți autori găsim (mai sumar, parțial ori „amestecat”) unele din dimensiuni, titulate însă drept **caracteristici**. Spre exemplu, A. Cazacu afirmă că: „Principalele **caracteristici** (s.n.) care întemeiază enunțul ipotetic sunt următoarele:

- a) **Validitatea**. Ipoteza trebuie să aibă un anumit grad de concordanță cu materialul factual la care se referă;
- b) **Verificabilitatea**. Ipoteza poate fi admisă, ca atare, numai dacă este principial verificabilă (testabilă) cu mijloace adecvate demersului științific;
- c) **Îndoiala și provizoriul**. Ipoteza nu exprimă o certitudine, ci o supoziție, o presupunere. În consecință, ea se va transforma în teză (de îndată ce a fost confirmată), va fi abandonată sau reformulată (dacă a fost infirmată);
- d) **Comunicabilitatea**. Ipoteza trebuie să fie formulată clar și simplu sub aspect logic, să poată fi preluată de alți cercetători în vederea verificării sale. (Cazacu, 1991, p.p. 94-95).

TIPURI de ipoteze.

Am amintit deja – la categoriile de termeni implicați în formularea ipotezei – una din clasificările importante, deși se pot face diferite clasificări (Cazacu, 1991, p. 98-100, Chelcea, 1995, p. 71-73; Vlăsceanu, 1982, p.p. 248-249):

- ❖ După **nivelul lor de elaborare**, după tipul de concepte ce se utilizează în formularea lor există:

- **ipoteze teoretice** (de **cercetare**) care se referă la obiectivele generale ale cercetării, deci au rol general – orientativ.

Folosind concepte insuficient operaționalizate, aceste ipoteze nu pot fi testate ca atare, deci în limitele enunțului lor.

În privința relației dintre ipoteza de **cercetare** (teoretică) și aceea de **lucru** (empirică) suntem într-o situație analogă cu aceea a relației dintre conceptul neoperațional și cel operațional. La capitolul respectiv am convenit asupra faptului că nu există concept total neoperațional, ci doar că el nu poate fi folosit în forma respectivă direct în cercetare.

În mod analog, nici ipotezele teoretice **nu sunt total netestabile** (în acest caz n-ar avea calitatea de ipoteză) ci doar **indirect** testabile. La fel cum conceptele se transformă prin operaționalizare, și ipotezele teoretice se convertesc în ipoteze empirice, de lucru, ca urmare a confruntării ipotezelor teoretice ca un prim set de material factic acumulat.

Revenind la ipotezele teoretice, ele propun **interpretări noi** ale realităților și prin aceasta pot chiar reprezenta (provoca) revoluții în știință;

- **ipotezele de lucru** (numite de unii autori-empirice) sunt subordonate, logic și operațional, celor de cercetare (teoretice). Fiind exprimate prin concepte testabile empiric, ele pot să se refere la ansamblul cercetării concrete, ori doar la anumite secvențe (etape, subetape) ale ei. Putând fi deci mai multe, ipotezele de lucru trebuie să se constituie într-un **sistem** caracterizat prin interdependența ipotezelor.

❖ Există și **subclasificări** ale ipotezelor de lucru, una dintre acestea (vezi Chelcea, apud Grawitz, op. cit.) fiind făcută pe criteriul nivelului de abstractizare:

- ipoteze ce implică supoziția **uniformității** cazurilor. Este tipul de ipoteză care dacă a confirmat și în alte cazuri existența unei anumite relații între variabile, vrea să sugereze că lucrurile sunt în aceeași relație „ca și atunci ...”, ori „ca și acolo ...”;
- ipoteze ce vizează **corelații empirice**, presupunând existența unei legături între fapte și fenomene. Spre exemplu, studiind devianța, presupunem că trebuie să corelăm devianță – dezorganizarea familiei, devianță – instruire deficitară, devianță – alcoolism, devianță – neîncadrare în muncă etc.;
- ipoteze care se referă la **relațiile dintre variabilele analitice**, ele realizând o elaborare mai amplă, deoarece vor să identifice legături între variabile **complexe**. Exemple: devianță – nivel economic, devianță – religie, devianță – calitatea vieții etc., deci implicând indicatori multidimensionali ori indici.

Clasificarea pe care am analizat-o (ipoteze teoretice = empirice; de cercetare = de lucru) poate stârni nedumeriri, în privința echivalărilor: teoretic = de cercetare și empiric = de lucru. Putem considera, spre exemplu, că toate ipotezele sunt de cercetare, ele trebuind **apoi** împărțite în teoretice și empirice. În ce ne privește, am făcut aceste echivalări deoarece sunt parțial conținute și în

unele surse bibliografice semnalate, doar pentru a nu deruta pe eventualul lor cititor.

- ❖ altă clasificare a ipotezelor are drept criteriu **întinderea** (sfera) lor și le împarte în:
 - ipoteze **globale**, care se referă la ansambluri de fenomene, la un larg (cuprinzător) univers social. Discutând în termeni de dimensiuni, aceste ipoteze se remarcă prin mare generalitate, implică clase mari de unități și structuri sociale;
 - ipoteze **particulare (parțiale)** se referă la realități sectoriale, la părți ale unui ansamblu definit. În principiu, suma acestor ipoteze parțiale va tinde spre a acoperi întregul spațiu de supoziții ce pot fi făcute asupra ansamblului cercetat;
- ❖ clasificarea ipotezelor după **conținutul** lor conduce la distingerea „ipotezelor – **uniformități**” de „ipotezele – **interacțiuni**”. În fond este vorba de restrângerea la doar două tipuri a clasificării lui Madeleine Grawitz pe care am amintit-o la ipotezele de lucru.
Ipotezele – **uniformități** privesc de regulă un singur aspect al realității, și se folosesc mai ales în fazele preliminare și constatative ale cercetărilor.
Ipotezele – **interacțiuni** se referă la evidențierea interdependențelor, a corelațiilor dintre fenomenele ce pot fi integrate în ansambluri unitare.

Pe lângă aceste clasificări de bază – cea mai **importantă** fiind împărțirea în ipoteze teoretice și empirice – diverși autori mai fac referiri și la:

- ipoteze **descriptive** folosite la identificarea și clasificarea aspectelor realității;
- ipoteze **statistice** (probabiliste) folosite în explorarea unor corelații între variabile, sau la extrapolarea caracteristicilor unui eșantion asupra întregii populații cercetate;
- ipoteze **euristice**, care stimulează permanent cercetarea prin prospectarea unor relații noi;
- ipoteze **noologice**, constând în anticipări ale condițiilor și modalităților de formulare a legilor;
- ipoteze **post-factum** („**a posteriori**”) care rezultând dintr-o cercetare încheiată, sugerează legături posibile între aspecte ce n-au fost cuprinse în cercetare, sugerează deci **continuarea** demersului și ajungerea la un grad superior al cunoașterii.

Se mai poate vorbi de ipoteze **explicite** și **implicite**, **fundamentale** și **secundare**, **generale** și **derivate**, ipoteze **izolate**, ipoteze **singulare**, ipoteze **plauzibile** etc. în majoritatea cazurilor aceste denumiri referindu-se la ipoteze de

același tip pe care însă alți autori le denumesc diferit. Spre exemplu denumirile de ipoteze parțiale, particulare, singulare ori izolate au multe elemente comune ca sens.

S-ar mai putea detalia aspecte ca structura logică a ipotezelor (matricea implicației, tabela de adevăr, conținutul informativ al propozițiilor complexe, compararea diferitelor tipuri de formulări ale ipotezelor etc.) ori validitatea lor, în privința cărora sugerăm doritorilor de informații suplimentare, lectura surselor: S.Chelcea, 1995, p.75-79 ori 1998/33, p.49-59; Flew, 1996, p.p.73-74.

În ceea ce ne privește, **rezumăm** întregul capitol al ipotezei la câteva aserțiuni:

- nu poate exista cercetare fără ipoteze care să o **ghideze**;
- ca presupuneri, presupoziii pe care le facem înaintea cercetării, ipotezele reprezintă **întrebări orientate** care conțin și răspunsul ipotetic ce urmează a fi verificat prin demersul concret;
- ipotezele au **funcții** metodologice, euristice, explicative și predictive;
- ipotezele se cer integrate într-un **sistem**, la rândul lui componentă a **modelului ipotetic** al cercetării.

CAPITOLUL 6

EXPLICAȚIA SOCIOLOGICĂ

Explicația. Structura ei. Tipuri de explicații. Perspective (modele) explicative

Verbul **a explica** (din lat. explicare; fr. expliquer) înseamnă “a face să fie mai ușor de înțeles, a lămurii” dar și “a înțelege, a pricepe, a găsi sau a constitui o explicație” (DEX, 1998, p.358).

El are un sens apropiat celui de **a înțelege** care înseamnă “a-și face, a avea o idee clară și exactă despre un lucru, a pătrunde, a cuprinde cu mintea, a pricepe”, dar și de “a gândi, a reflecta, a concepe” (DEX, 1998, p.541).

Într-o altă formulare, a explica înseamnă “a clarifica, a face să se înțeleagă, a face inteligibil” (Clement ș.a., 1999, p.176). Deci termenii **apropiați** (învecinați) pentru a explica, sunt cei de a clarifica, a ilumina ori a elucida, termenul **opus** fiind cel de a complica.

De aici vor deriva termenii de **explicație, înțelegere și comprehensiune.**

DEFINIȚII ale explicației:

- “lămurire, clarificarea unei probleme (dificile), a unui fenomen etc.” (DEX, 1998, p.358);
- “act discursiv sau operație prin care se dezvăluie **cauza**, temeiul sau **scopul** unei acțiuni, unui fenomen sau unui eveniment” (Dicționar de filosofie, 1978, p.259);
- “o explicație este înlocuirea unui discurs mai puțin inteligibil cu unul mai inteligibil” (Doron, Parot, 1999, p.309);
- “ceea ce explicația vizează în primul rând este deducerea fenomenului plecând de la antecedentele sale, față de care el va trebui să fie o consecință logică” (Șt. Georgescu, 1977, Mica enciclopedie de politologie, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, pp.167 – 168);
- “o modalitate de analiză prin care se dă unui concept imprecis o definiție formală precisă...” (Flew, 1996, p.123).

Din toate formulările rezultă că o explicație este în fond rezultatul operațiunii de a explica, ea constând în propozițiile prin care se realizează actul explicativ. Orice explicație este în fond **răspunsul** la o întrebare de tipul “de ce ?” (de ce ești șomer ?, de ce s-a prăbușit avionul ?, de ce ai întârziat ?, de ce iei medicamente ?, de ce ai votat cu...? , de ce s-a produs greva ?, de ce a căzut guvernul ?, de ce ai ales metoda...? etc. etc.).

Deci în marea majoritate a cazurilor, oamenii doresc să afle nu doar că ceva se întâmplă ci și **de ce** se întâmplă acele lucruri. Anumite explicații pot fi răspunsul la o întrebare de genul “**cum** ?” (cum funcționează aparatul x ?, cum s-a produs accidentul ?, cum se folosește produsul y ?, cum procedezi pentru...?)

etc.) ori la întrebarea “**cum a fost (este) posibil ?**” (cum a fost posibil să cedeze barajul ?, cum este posibilă o eșantionare aleatoare ?, cum este posibilă supraviețuirea unei căderi de la etajul 9 ? etc.).

După ce am clarificat termenii de bază cu care operăm (a explica, explicație), doar amintim că există încă o serie de dispute – mai ales în rândul filozofilor – în privința termenilor de explicație, înțelegere, comprehensiune, a relației explicație/înțelegere, explicație/descriere, explicație/interpretare etc. Dar chiar și mulți filozofi consideră asemenea opoziții destul de artificiale, fiind de părere că nu poți explica fără a descrie, că dacă explici înseamnă să și înțelegi ș.a.m.d. De altfel comprehensiunea este definită de DEX (p.204) drept “capacitate de a pătrunde, de a înțelege ceva; înțelegere, pătrundere”.

STRUCTURA unei explicații are în general două componente de bază:

- **ceea ce trebuie explicat**, componentă numită **explanandum** ori **explicandum**;
- **ceea ce explică**, element numit **explanans** sau **explicans**.

Între aceștia există și termeni pentru a defini **relația** între explanandum și explanans, relație ce exprimă o derivare, desfășurare. Pentru a face o analogie, structura explicației seamănă cu enunțul unei ipoteze: enunț supozițional, enunț concludiv și termeni relaționali.

Ca fenomen (eveniment, fapt etc.) ce trebuie explicat, explanandum-ul poate fi: “structura socială”, “revoluția”, “greva”, “accidentul”, “votul”, “coeziunea”, “războiul”, “conflictul” etc.

Ca element ce explică (explanans-ul) poate fi: “diviziunea muncii”, “lupta pentru putere”, “creșterea salariului”, “viteza prea mare”, “interesele comune”, “interesele divergente”, “cucerirea de teritoriu”, “personalitatea celui votat” etc.

Iar relația dintre cele două componente de bază se exprimă prin formule de genul: “este cauzată”, “este determinată”, “este provocată”, “este consecința”, “este efectul” etc.

Rezumând lucrurile, o explicație are două componente de bază: explanandum-ul și explanans-ul. Vom aminti în treacăt că se folosesc ambele perechi de termeni (explanandum/explicandum și explanans/explicans) deși unii sunt de părere că “în literatura epistemologică din țara noastră, cu puține excepții, cele două părți ale unei explicații sunt redată prin **explanans** și **explanandum**, deși specificul latin al limbii noastre ar fi pretins **explicans** și **explicandum**”. (Dima, 1980, p.75).

“Tehnica” de construire a explicațiilor este deci de genul : “structura socială este determinată de diviziunea muncii”, “revoluția este consecința luptei pentru putere”, “greva are drept cauză revendicările salariale”, “războiul are la bază dorința de cucerire teritorială”, “accidentul a fost provocat de viteza

excesivă”, “votul a fost consecința personalității candidatului” ș.a.m.d. Deocamdată am sugerat doar într-un mod ultra simplu felul în care se formulează o explicație, fără a lua în calcul tipul explicației și complexitatea ei.

TIPURILE de explicații pot rezulta din clasificări operate pe diferite criterii.

➤ După natura elementelor folosite **prin care** se produce explicația, avem:

a) explicația prin **cauze** numită și **genetică**. Sunt explicații de tip determinist și reprezintă majoritatea explicațiilor. Sunt la rândul lor **determinist – inductive** și **determinist – deductive** pe care le vom analiza ulterior.

Explicațiile prin cauze au explanans-ul (elementul/elementele ce explică) considerat cauză a explanandum-ului. Asemenea explicații sunt: “accidentul a fost cauzat (provocat, determinat, consecința) de viteza excesivă”, “stratificarea socială este determinată (cauzată, provocată) de productivitatea muncii”, “războiul este provocat de intenția cuceririlor teritoriale” etc.

b) explicația prin **legi**, numită și **nomologică**. În acest caz explanans-ul îl reprezintă una sau mai multe generalizări cu valoare de lege (naturală, socială, economică etc.).

Când dăm explicații sub forma “s-a prăbușit în virtutea legii gravitației”, “a falimentat în virtutea legii profitului minim...”, “confirmarea sondajului rezultă din legile probabilității” etc. suntem în prezența unor explicații nomologice.

c) explicația prin **scopuri**, numită și **teleologică**. Când explicăm că “m-am dus la prăvălie pentru a cumpăra pâine”, “am depus moțiunea de cenzură pentru a determina căderea guvernului”, “am folosit reactivi pentru a îmbunătăți performanțele procesului”, “am folosit zaharină pentru a evita creșterea glicemiei” etc., explicăm apelând la scopul care ne-a ghidat în acțiune.

➤ După criteriul gradului de **certitudine/corectitudine/adevăr** pe care îl conțin, explicațiile se împart în mare, în două categorii:

- explicații **neștiințifice**

- explicații **științifice**

fiecare categorie implicând numeroase subcategorii.

1. **EXPLICAȚIILE NEȘTIINȚIFICE** sunt grupate (vezi Dima, 1980, p.76 – 113) la rândul lor în:

1.1 explicații în contexte **individuale** (psihologice) subîmpărțite în explicații **teoretice** și **practice**;

1.2 explicații în contexte **preștiințifice**.

1.1 Să urmărim raționamentele și clasificările autorului mai sus citat. El consideră că este extrem de important **contextul** (universul discursului), care, la nivelul individului este unul **psihologic** constând în interpretări subiective, tendințe, sentimente etc., ceea ce produce în relațiile interindividuale explicații **subiective, nesistematice** și **variate** (op.cit. p.76). În context neștiințific explanandum-ul este un fapt, un eveniment, o proprietate, o expresie, un cuvânt, o interpretare etc.

Explicația neștiințifică este deseori apropiată de ceea ce unii numesc explicație **pseudoteoretică** (Mihu, 1973, p.24) și care ar avea drept caracteristici:

- se referă la rațiunile ce îl fac pe un individ să susțină o anumită credință, ideal, valoare;
- ea poate face cunoscută semnificația unor idei;
- poate îmbrăca forma “etichetării”;
- poate avea forma unei explicații bazate pe argumente de simț comun, false ori neconfirmate.

Explicațiile teoretice în context individual (psihologic) au ca variante: **explicația unui cuvânt, explicația unui text, explicația ca justificarea morală** (“explică-mi de ce ai făcut aceasta ?”), **explicația a “cum a fost posibil ?”**. Asemenea explicații au ca slăbiciuni faptul că nu iau în calcul toate legile științifice pe care ar trebui să le invoce și nici ansamblul datelor științifice. Ele folosesc convingeri, opinii subiective, chiar și unele cunoștințe științifice, dar în limbaj natural familiar, la nivelul simțului comun.

Dacă explicațiile **teoretice în context individual** urmăresc găsirea răspunsului la întrebări de tipul “de ce ?”, explicațiile **practice** încearcă găsirea răspunsurilor la întrebări de tipul “cum să...?”, deci privesc modul de acțiune în anumite împrejurări. Un individ care se presupune că nu cunoaște modul de a te autoservi cu carburant la o pompă de benzină, ori care nu cunoaște modalitatea de a-și cântări un produs oferit în vrac într-un hipermarket, sau care fiind la prima folosire a metroului nu cunoaște modalitatea de acces în stație etc., simte nevoia unor **explicații practice**. Cel care îi va explica modul de a-și alimenta rezervorul de benzină, ce tastă trebuie folosită la cântar pentru a marca prețul unei pungi cu banane sau cel care îi va explica felul în care să folosească biletul pentru a avea acces pe peronul de metrou etc., îi va oferi asemenea explicații practice.

Concluzia este că “în contexte individuale «o explicație oferă un răspuns autentic la o întrebare», când cel căruia i se explică nu știe răspunsul și

respinge orice răspuns care ar veni în contradicție cu ceea ce știe sau crede că știe” (Dima, 1980, p.81).

Bineînțeles că prezentarea noastră a fost simplificată, chiar și aceste explicații implicând **condiții** necesare asupra cărora nu insistăm.

1.2 Explicațiile în contexte științifice se referă la relația cunoaștere comună – cunoaștere științifică. Și în cadrul cunoașterii comune există elemente științifice dar și în cadrul cunoașterii științifice există explicații ce nu corespund rigorilor ei “ideale”, conținând și raționamente de simț comun ori componente ale explicației de acest tip.

Tot autorul citat (Dima, 1980) propune o **clasificare** a explicațiilor în contexte științifice, inspirată de Stegmüller și Hempel.

a) **Explicații neprecise**, cu variantele de explicații **prin reducere la familiar**, cele datorate **ambiguității limbajului științific**, explicația **prin analogie, diagnoza sau interpretarea faptelor** și explicații neprecise **ce conțin erori de informație**.

Nu vom face un scop în sine din prezentarea și exemplificarea fiecărui subtip de explicație neprecisă. Vom remarca doar că cercetătorul are tendința naturală ca aflându-se în prezența unui fapt nou (neobișnuit, necunoscut), să încerce “a-l reduce la fapte și principii cu care este familiarizat și pe care le acceptă ca neproblematic” (Dima, 1980, p.88). O variantă o constituie și recurgerea la analogie, aceasta reprezentând apelul la o informație deja cunoscută și acceptată. Noi înșine am propus mai sus recurgerea la o analogie, aceea dintre structura unei ipoteze și a unei explicații. Ele **nu sunt același lucru**, deși într-un fel și explicația este anticiparea unei ipoteze (sau o ipoteză anticipativă), dar au ceva comun: două componente distincte și o relație între ele.

În cazul explicației neprecise bazată pe **erori de informație** poate fi vorba de premise false, de semiadevăruri, de calitatea informației utilizate, de tipul explicației etc. Cu titlu de exemplu remarcăm faptul că explicațiile calitative sunt mai puțin precise decât cele întemeiate cantitativ, acestea din urmă fiind mai ușor măsurabile, testabile, verificabile.

În acest context apare și problema **pseudoexplicației**, utilizând etichetarea, explicarea necunoscutului prin necunoscut, a obscurului prin și mai obscur. Exemple de asemenea practici vor fi tratate la finalul cursului (capitolul “Analiză și interpretare”), când printre erorile de evitat în interpretare se vor număra și facilitatea ideologică, explicația “clarum per obscurum”, ori “idola fori” etc.

Explicația imprecisă rezultată din **ambiguitatea** limbajului științific, vine nu doar din insuficiențele de cunoaștere ci și din caracterul polisemic al multor termeni utilizați, de conotațiile pe care un concept le poate avea și care nu sunt deseori precizate în explanans ori chiar în explanandum.

- b) **Explicațiile incomplete** sunt și ele o subgrupă a explicațiilor în contexte științifice, însăși denumirea de “incomplete” indicând neasigurarea primei condiții a unei explicații științifice. Nu se are în vedere aici incompletitudinea provocată de limitele cunoașterii la un moment dat, de caracterul incomplet ce provine din progresul continuu și revizuirea informațiilor oferite de știință. Este vorba de **erori** care **structural și informațional** scad gradul de completitudine al explicației.

Subvariante le reprezintă **explicația formulată eliptic, explicația faptelor singulare unice sau concrete, explicația parțială și supradeterminarea explicativă.** (Dima, 1980, p.99 – 111).

În principiu este vorba de incompletitudini în explanans, de insuficiența generalizărilor pe care le conține acesta. Este cazul explicației “deoarece” (de ce s-a produs fenomenul x ? – răspuns: “deoarece”) prin care se invocă un singur fenomen, de regulă particular. Deci se explică ceva (fapt, fenomen etc.) particular tot prin particular și nu prin ceva (lege etc.) general, adică explanans-ul este la același nivel de generalitate cu explanandum-ul.

Mai ușor de înțeles este cazul explicației parțiale “când *explanans-ul* propus este suficient numai pentru o parte din *explanandum*. Deoarece explanans-ul este formulat în așa fel încât dă impresia că E ar fi fost explicat în întregime mulțumitor, explicațiile parțiale pot fi acuzate de eroare. Se creează iluzia că explicația este mai puternică decât este de fapt.” (Dima, p.109). În exemplul “grevele sunt cauzate de revendicări salariale”, explanans-ul “revendicări salariale” este suficient doar pentru o parte a explanandum-ului “greve”, deoarece există multe alte cauze:

îmbunătățirea condițiilor de muncă, reducerea duratei muncii, scăderea intensității ei, obținerea unor avantaje extrinseci (gratuități, bonuri de masă, tichete de călătorie etc.), eliberarea unor lideri arestați ș.a.m.d.

La fel ar fi parțială o explicație de tipul “grevă înseamnă să întrerupi lucrul”, existând grevă în care se muncește (“japoneză”), “greva de zel” (a vameșilor – spre exemplu – care exagerează controalele la frontieră ca durată și meticulozitate) etc.

Dacă vrem să **evităm** incompletitudinea unei explicații, trebuie deci ca explanans-ul să conțină **mai multe** propoziții/generalizări/legi, condiții etc. care să explice fenomenul.

- c) **Explicațiile nedesăvârșite** sunt cele care “prezintă o completitudine aparentă. Toate elementele necesare unei explicații sunt prezente, numai că ele sunt doar schițate sau numai propuse” (Dima, p.111).

Exemple de explicații nedesăvârșite sunt **explicația schiță și propunerea de explicație.** Este cazul – spre exemplu – a situației în care

explanans-ul conține toate elementele necesare, dar el constă doar dintr-un **cadru aproximativ** de explicație, cadru care doar sugerează cum pot fi completate antecedentele și generalizările necesare.

O explicație devine **efectivă și reală** doar când sunt exprimate exact **condițiile antecedente** și **generalizările** necesare. Până când acest lucru nu este realizat, explicația este doar în stadiu de schiță și/sau propunere, ori – altfel spus – într-o fază de ipoteză explicativă.

Ca să reluăm exemplu “grevă”, va fi nedesăvârșită explicația “grevă s-a produs din cauza eșecului negocierilor salariale”, pentru că nu sunt precizate, ci doar schițate toate condițiile antecedente. Alta ar fi situația dacă explicația ar avea forma “grevă s-a produs ca urmare a eșecului celor trei runde de negocieri și a medierii; ea succede grevei de avertisment declanșată confor legii.” La fel ar fi nedesăvârșită explicația “grevă s-a produs pentru creșteri salariale, reducerea duratei programului de muncă și asigurarea bonurilor de masă”. O formulare explicativă care să precizeze exact că “grevă s-a produs pentru creșterea cu 10 % a salariului, scăderea cu două ore a programului săptămânal de lucru și acordarea de 12 bonuri de masă” ar asigura o completitudine efectivă (nu doar aparentă) a explicației.

2. **EXPLICAȚIILE ȘTIINȚIFICE** fac obiectul a numeroase tratări. Pe lângă aceea deja folosită (Dima, 1980), dispunem pentru sociologie, de studiile lui Mihu (1973, vol.2 al ABC-ului...p.23 – 97), Chelcea (1998/33, p.58 – 62),

Zamfir (1981, p.133 –162 și 2005, p.247 – 279) , Mihaela Vlăsceanu (1985) etc.S-a putut deduce deja din cele spuse la explicațiile neștiințifice, că reversul acestora (cele științifice), îndeplinesc condițiile de **completitudine, precizie și desăvârșire**.

Există mai multe denumiri date de diferiți autori explicației teoretice. Hempel (1966) o denumеște **deductiv – nomologică** în timp ce Bunge (1967) o numește **teoretică (rațională)**. Majoritatea modelelor explicative sunt cele deterministe, **cauzale**, dar există și o orientare **funcționalistă**.

C.Zamfir(1981) a scris un studiu de 30 de pagini despre explicația cauzală și explicația funcționalistă, propunând o unificare a lor sub numele de “paradigmă funcționalistă extinsă” (p.134).

A.Mihu (1973) consacră 80 de pagini din vol.II al “ABC-ului investigației sociologice” unei extinse exegeze a problematicii explicației în sociologie. El ne spune că “pot fi constatate trei momente pe linia explicării cauzale în sociologie: *clasic* sau inductiv, al tratării cauzei ca un *nex complex de fenomene* și *interpretarea deductivă*”(p.34).

S.Chelcea (1998/33) spune că "Explicația teoretică poate fi simbolizată astfel:

$$[G, C] \rightarrow E$$

unde **G** = generalizare, **C** = circumstanță, $\rightarrow$ = explicație rațională și **E** = explanandum. Expresia formulată are semnificația: G și C constituie explanans pentru E " (p.59).

După Hempel, explicația deductiv-nomologică are forma :

$$\begin{array}{l} \text{L} \\ \text{C} \end{array} \boxed{} \\ \text{explanans}$$

$$E \text{ — explanandum}$$

unde **L** = lege, **C** = circumstanță și **E** = explanandum.

Am repetat deja de câteva ori că modelul explicației cauzale – preluat din științele naturii – a fost cel mai atractiv și pentru sociologi. Încă în 1895 E.Durkheim scria în "Regulile metodei sociologice", "*Când deci vrem să explicăm un fenomen social trebuie să căutăm separat cauza eficientă care îl produce și funcția pe care o îndeplinește /.../ E natural să căutăm cauza unui fenomen înainte de a încerca să-i determinăm efectele*" (cităm după 1974, p.138,139).

C.Zamfir (2005), distinge explicația **evenimentială** (bazată pe schema cauzalității) de explicația **structurală**, bazată pe o schemă determinist sistematică (pag.269).

Esența **SCHEMEI CAUZALE** este postularea unei relații de determinare între două fenomene obiective : fenomenul X (explanandum) și un fenomen Y (explanans) care l-a precedat și l-a produs. Deci explicația este de tipul "Y determină X", adică de câte ori avem Y, dacă o serie de condiții sunt îndeplinite, vom avea și X. În această relație, Y este **cauza** iar X este **efectul**.

Din extrem de vastul material bibliografic al temei, vom spici doar câteva elemente care să întregesc schemele expuse în mod simplificat.

În privința **cauzelor** există o clasificare a lor (M.Vlăsceanu, 1985, p.55; vezi întregul text p.38 – 59), care evidențiază:

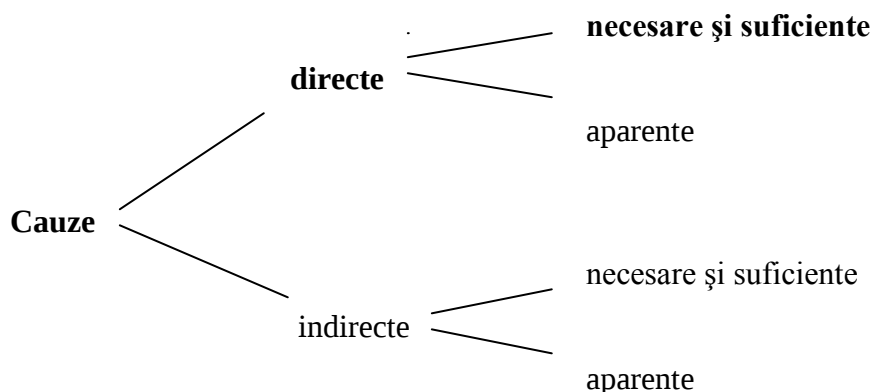

Fig. 6 Clasificarea cauzelor (sursa M.Vlăsceanu, 1985)

Explicația cauzală urmărește **în primul rând** identificarea cauzelor **directe, necesare și suficiente** și abia apoi intervenția cauzelor indirecte. Cauzele **directe** sunt cele ce au un efect nemijlocit, ele sunt cauzele reale ale fenomenului, evenimentului. Cauzele **ipostaziate** sunt cele ce par a genera un raport cauzal dar există în realitate un alt eveniment corelat care este cauza reală. Există în societate și **cauze negative** care previn și împiedică producerea unui eveniment, deci aparent nu ar trebui să le numim cauze, termenul fiind "rezervat" numai evenimentelor care produc un efect. Dar și cauzele negative produc o serie de efecte colaterale în afara aceluia de a produce evenimentul în sine. Cele mai importante sunt totuși cauzele **necesare și suficiente**, ce produc cu necesitate anumite efecte.

Există și o **tipologie a efectelor**, între care pot fi distinse efectele **imEDIATE** și **amânate** (la rândul lor **spontane** sau **prin acumulare**).

Achim Mihu (1973, p.50 – 55) tratează problema cauzelor în termeni de **condiții** de producere a evenimentului /fenomenului, distingând condițiile : **necesare, suficiente, contributorii** și **alternative** (concurente). Condiția **necesară** este atunci când în absența lui A, B nu se produce niciodată (deci $A \rightarrow B$ și $\text{non } A \rightarrow \text{non } B$). A este condiție **suficientă** pentru B, dacă în mod inevitabil ori de câte ori are loc A, are loc și B. Condiția **contributorie** este aceea care mărește probabilitatea producerii fenomenului, dar nu îl face sigur. Condițiile **alternative** fac mai probabilă sau mai puțin probabilă producerea unui fenomen, deci sunt parțial o variantă de condiții contributorii.

Enunțurile sociologice – și cele explicative – au forma unor **propoziții** ce exprimă legătura dintre două elemente : școlarizare – status social, vârstă – școlarizare, sex – ocupație, instruire – funcție etc. O minoritate a acestor propoziții sunt cu **două variate** (deci leagă doar două variabile, ca în exemplele

de mai sus), dar majoritatea propozițiilor sociologice sunt **multivariate**, de genul "statusul social depinde de nivelul instruirii, profesie și prestigiu".

Legată de problema cauzalității este și problema **raportului conexional** prin intermediul căruia fenomenele sociale "devin, persistă, se modifică cantitativ și calitativ și dispar (sau se anihilează). Determinarea raportului conexional prin diverse procedee îl apropie pe sociolog de cunoașterea legăturilor cauzale" (Mihu, 1973, p.55).

Autorul citat clasifică (după Zetterberg) raporturile conexionale în două grupe : cele care se referă la legătura dintre variatele determinate și variatele rezultate (deci legături cauzale) și grupa relațiilor funcționale.

Tipurile de legături cauzale sunt :

- **reversibile** (dacă X atunci Y ; și dacă Y atunci X)
- **ireversibile** (dacă X atunci Y ; dar dacă Y atunci non X)
- **deterministe** (dacă X atunci întotdeauna Y)
- **stohastice** (dacă X probabil Y)
- **secvenționale** (dacă X atunci mai târziu Y)
- **coexistențiale** (dacă X atunci de asemenea Y)
- **suficiente** (dacă X atunci Y ; fără nimic altceva)
- **contingente** (dacă X atunci Y ; dar numai dacă Z)
- **necesare** (dacă X și numai dacă X, atunci Y)
- **substituabile** (dacă X atunci Y ; dar dacă Z atunci de asemenea Y)
- **independente**, ca o combinație a legăturilor reversibile, secvenționale și contingente.

Există o critică privind tratarea cauzalității ca o analiză doar a corelației, simpla existență a corelației nefiind o dovadă a cauzalității. Pentru o definire a ei trebuie luate în calcul **caracteristicile cauzalității sociale** (Mărginean, 2000, p.p.69 – 70, după Gh.Enescu, Dicționar de logică, 1985) :

- ✓ cauza precedă efectul ;
- ✓ relația cauză – efect este ireversibilă (asimetrică) ;
- ✓ cauza nu este identică cu efectul ;
- ✓ orice fenomen are o cauză ;
- ✓ orice interacțiune are un efect;
- ✓ cauzalitatea e tranzitivă (A determină pe B și B determină pe C, rezultă că A determină pe C, în condițiile în care numai B singur este cauza lui C) ;
- ✓ este imposibil să fie cauză și să nu fie efectul ;
- ✓ dacă variază cauza, variază și efectul ;
- ✓ dacă nu este efectul, nu este cauza.

Acest variat tip de conexiuni poate fi grupat în câteva **tipuri de legături** căruia să-i aparțină legăturile – conexiuni. Pot fi **legături logice, legături**

temporale, legături funcțional axiologice și legături combinate. (vezi Mișu, 1973, p.56 – 60).

Legăturile logice sunt cele între două sau mai multe fenomene, din care unul acționează asupra celuilalt. Ele sunt **asimetrice simple** ($x \rightarrow y$; x acționează iar y suferă acțiunea), **asimetrice duble** (x și y acționează reciproc unul asupra altuia, dar acțiunea lui x este mai pregnantă calitativ sau cantitativ) și legături **asimetrice compuse** (x acționează asupra lui y în prezența lui z).

Legăturile temporale iau în considerare factorul timp în relația dintre fenomene. La rândul lor sunt de **succesiune** (x este anterior lui y , sau invers) și de **coexistență** (acțiunea lui x este simultană cu acțiunea lui y).

Legăturile funcțional-axiologice produc relații de **corecție, teleologice** (privesc un scop considerat de atins) și **axiologice**, care se referă la valori, altele decât scopul.

Legăturile combinate au caracteristici aparținând legăturilor logice, temporale și axiologice, putând fi legături **logico-temporale, logico-axiologice** etc.

Am schițat doar – fără prea multe explicații și exemplificări – câteva elemente ce țin de explicația cauzală, în scopul de a sugera cât de amănunțită și laborioasă se cere a fi ea făcută. Pentru că la nivelul unei explicații nu este suficient să afirmăm doar că un fapt (eveniment, fenomen) este cauza altuia.

Trebuie să stabilim **ce tip de cauză** este aceasta, ce tip de **efecte** produce ea, în care anume **circumstanțe și condiții**, ce tip de **conexiuni** se produc între cauză și efect, cărui tip de **legături** îi aparține respectiva legătură cauzală, la **care și câte legi** trebuie să apelăm în explanans ș.a.m.d.

Schema cauzală a explicației are avantajul de necontestat că ea propune căutarea explicației faptelor sociale în domeniul (mai) **obiectiv**. Aceasta este marea și principala deosebire față de ceea ce se numește (vezi Zamfir, 1981, pp. 133 – 134) schema **acționalist – subiectivă**, a cărei bază o reprezintă presupunerea că faptele sociale sunt fapte umane, determinate de scopurile, aspirațiile și idealurile oamenilor. Deci explicația faptelor sociale este căutată în subiectivitatea oamenilor, în intențiile lor.

În schema cauzală se caută o **determinare obiectivă** a unui fapt social de către altul. Un alt avantaj al schemei cauzale este acela că relația de determinare poate fi **detectată empiric**. Durkheim a stabilit corelații între fenomenul sinuciderii (explanandum) și starea civilă, tipul de religie, tipul de comunitate căreia îi aparține omul. Deci a căutat cauzele **sociale** ale sinuciderii, pe baza unor corelații stabilite empiric. Dar schema cauzală are și limitele ei, fiindu-i reproșate scăderi de genul aceloră că nu dă suficiente elemente pentru a

explica de ce se produce un anumit fapt în societate, ori că stabilirea empirică a relației cauzale este deseori foarte dificilă.

Unii au încercat să depășească asemenea limite ale schemei cauzale a explicației, apelând la **SCHEMA FUNCȚIONALISTĂ**, bazată pe presupuziția că societatea reprezintă **un sistem, care se construiește pe el însuși, după o anumită logică** (Zamfir, 1981, p.138). Această schemă explicativă este mai complexă decât aceea cauzală și se bazează pe ideea de **funcție** a faptului social. Altfel spus, se caută **finalitatea** oricărui fapt, rolul pe care îl realizează în societate și consecințele obiective pe care le produce în cadrul ei.

Cele două scheme nu se opun una alteia, nu se exclud. L-am amintit deja pe Durkheim care spunea că întâi trebuie să căutăm cauzele și apoi efectele. De altfel destui cercetători consideră schema funcționalistă ca o variantă a schemei cauzale, iar alții (C.Zamfir) au propus chiar o unificare a lor, în scopul însumării avantajelor lor și al eliminării limitelor fiecăreia.

CAPITOLUL 7

ETAPELE CERCETĂRII SOCIOLOGICE

Faza de proiectare: stabilirea domeniului, a temei, informarea/documentarea, ipotezele, conceptualizarea.

Faza practică: populația de investigat, alegerea metodelor, cercetarea-pilot, recoltarea informației, prelucrarea, analiza și interpretarea, prezentarea.

Eventualul cititor își amintește poate, că în „Cuvânt înainte” am avansat ideea că temele de metodologie sociologică au doar rolul de **introducere** la temele de metode și tehnici de cercetare sociologică.

Dimensiunile reduse ale disciplinei de Metodologie sociologică, în planul nostru de învățământ, ne-au obligat la selecția unor teme pe care le-am considerat importante. Bineînțeles că în această privire generală, introductivă, puteau fi tratate și alte teme (pe care lucrările mai ample de metodologie le conțin) ca cele privind **formalizarea, tipurile de cercetări sociologice etc.**

Tema despre **etapele cercetării** sociologice o considerăm o temă de „contact”, de „punte de legătură” între cursurile de Metodologie și de Metodică, problematica celor câteva pagini în care vom trata mai ales faza practică, urmând a fi în anul următor substanța a cel puțin 28 de cursuri.

Din acest motiv, aproape că n-ar fi trebuit să indicăm și la această temă bibliografie, deoarece ea apare la bibliografia generală. Am făcut-o totuși, dar selectând doar **câteva** surse bibliografice care tratează o problematică de mai mare întindere, deci mai **multe teme, momente, operații** ale cercetării.

Cercetările sociologice pot fi de mai multe **TIPURI (teoretice, empirice, fundamentale, applicative, descriptive, explicative** – vezi Chelcea, 1998/36, p.131-144) dar aceste tipuri nu se opun unul altuia, nu se exclud, ci dimpotrivă au elemente comune, de **continuitate**. Mai simplu spus, nici o cercetare nu poate fi **exclusiv, numai** teoretică ori empirică, descriptivă ori explicativă, fundamentală ori aplicativă.

Aceasta înseamnă și faptul că **PROIECTUL** unei cercetări parcurge „în mare” cam același traseu, tipul de cercetare modificând numai „dozajul” preocupării pentru o operație ori alta, eventual provocând chiar prezența/absența unei componente a demersului.

O schemă a demersului cercetării conține (vezi Cauc, 1998/12, p. 146):

- stabilirea problemei sociale (obiectul analizei);
- analiza dimensională a conceptelor (operaționalizarea conceptelor);

- determinarea populației de investigat;
- alegerea metodelor cercetării;
- elaborarea instrumentelor pentru recoltarea informațiilor;
- testarea instrumentelor (cercetarea-pilot);
- recoltarea informațiilor (cercetarea de teren);
- prelucrarea rezultatelor cercetării;
- analiza și interpretarea;
- prezentarea rezultatelor (raportul de cercetare).

Aceste activități de cercetare pot fi **grupate** în două mari **FAZE**: o fază de **proiectare** și alta de realizare **practică**.

Gruparea este **convențională**, neînsemnând că dacă în faza de proiectare avem **mai ales** operații teoretico-logice (cum ar fi conceptualizarea, formularea ipotezelor), acestea lipsesc total în faza practică; și în faza a II-a facem proiectare (a eșantionului spre exemplu), și operații teoretico-logice (la interpretare, explicație).

Dar gruparea convențională ce o facem ia în calcul **preponderența** operațiilor într-o fază ori alta, faptul că în prima fază facem **mai ales, mai mult** operații de proiectare, iar în a doua **mai ales** operații concrete, practice de cercetare.

Aceste precizări fiind făcute, să vedem cum ar arăta schematic faza I-a a unei cercetări sociologice, aceea pe care am denumit-o faza de **proiectare**, pe care o putem numi și **teoretico-logică**.

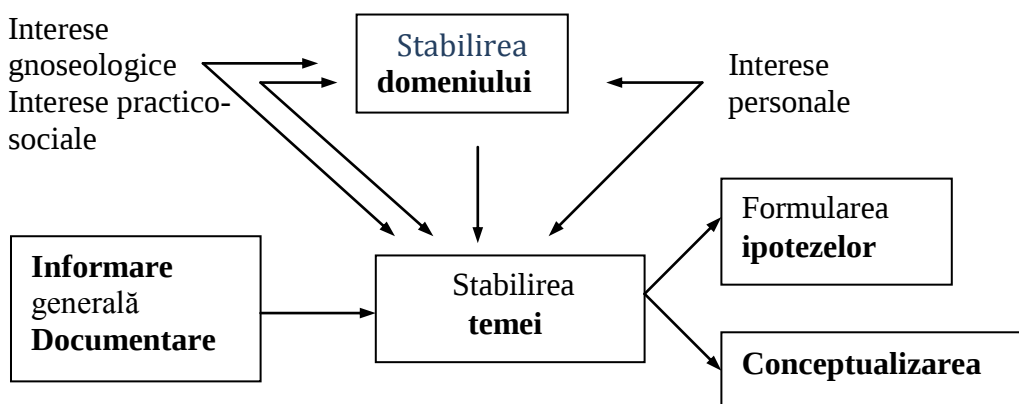

Fig.7 Schema operațiunilor ce compun faza de proiectare

Demersul pornește deci de la stabilirea **DOMENIULUI** căruia îi aparține tema de cercetare. Prin **domeniu** nu vom înțelege o întreagă ramură a sociologiei, deci nu vom spune că „tema mea este de domeniul sociologiei muncii (ori a sociologiei politice, a religiei, științei ș.a.m.d.) ...”.

Deși o asemenea accepțiune este practică de unii cercetători și deși există zeci de ramuri ale sociologiei, prin **domeniu** vom înțelege un **câmp (grup) de probleme**. Vom spune deci că domeniul nostru de cercetare îl constituie „relațiile umane”, „partidele politice”, „motivațiile”, „atitudinile”, „tehnicile”, „instituțiile” ș.a.m.d. În fiecare domeniu astfel înțeles (ca un „câmp problematic”) pot fi apoi distinse numeroase **teme** de cercetare. Spre exemplu, în domeniul partidelor politice, pot fi cercetate ca teme/aspecte distincte: geneza, programele, structura, organizarea, coalițiile etc. partidelor. Ori, în domeniul relațiilor umane în grupuri se pot identifica drept teme de studiu: coeziunea, solidaritatea, conflictul, liderii, stilul de conducere etc.

În principiu, domeniul (ca și **tema**) se alege în funcție de câteva **interese**:

- interesul **gnoseologic** (de cunoaștere) care se rezumă la ideea că nu are sens să se cerceteze decât lucruri care sunt – în diferite grade – mai puțin cunoscute ori de-a dreptul necunoscute. În fond, o diferență majoră între producția de bunuri și cea de cercetare, constă în faptul că în producția de bunuri materiale un rezultat (produs) odată obținut, interesul este să-l multiplici, deci să produci cât mai mult, mai bun și mai ieftin. Dar în cercetare un produs (cunoaștere) odată obținut, repetarea lui este acceptabilă doar pentru o eventuală verificare, nicidecum pentru a obține acea cunoaștere de cât mai multe ori;
- interesul **practico-social** constând în faptul că este necesar nu numai ca domeniul și tema să fie cât mai inedite, mai puțin cunoscute, dar și societatea să fie interesată în cunoașterea respectivă. Numai în acest caz societatea (prin intermediul întreprinderilor, instituțiilor, diferitelor alte organizații etc.) va **aloca resurse** (umane, financiare, materiale) pentru cercetarea respectivă. De la o întreprindere economică de construcții de mașini nu vom obține un contract pentru cercetări de genul „Analiza de conținut asupra romanului «Baltagul»”, „Prozelitismul practicat de secta religioasă x” ori „Un nou conservant pentru peștele oceanic” deși temele în sine pot fi interesante pentru alții. Glumind, vom spune că nu se știe în amănunt și cu certitudine cum se comportă o bucată de cretă, un pepene verde ori un papagal etc. dus pe lună și lăsat acolo timp de un an, dar nimeni nu va finanța un experiment pentru a verifica acest lucru, mulțumindu-se cu supoziții și presupuneri;
- interesul **personal** este și el necesar a fi prezent. Activitatea de cercetare este una prin excelență motivată intrinsec, ea cere o preocupare continuă (aproape obsesivă) pentru domeniul și tema avută în vedere. Prin anii '60 când la NASA se derula programul Apollo, se căutau ingineri cu capacități creative superioare. Specialiștii organizației au imaginat un instrument de selecție, denumit simplu „fișă de trecere în revistă a biografiei” care conținea un număr de întrebări referitoare la elemente comune constatate în peste 1000 de biografii analizate și care aparțineau unor persoane care s-au remarcat prin performanțe creative.

Una din aceste întrebări era formulată astfel: „dacă vă angajăm, veți participa la munca de cercetare în echipă și veți avea bineînțeles un șef al proiectului de cercetare. Cum ați reacționa în ipoteza că șeful dumneavoastră vă propune să lucrați la un proiect în șansele de succes ale căruia nu credeți deloc?”. Solicitantul putea alege din mai multe răspunsuri de genul: „lucrez fără probleme, doar el este șeful”, „voi încerca să discut cu șeful și dacă nu pot să-l conving, voi lucra, responsabilitatea fiind a lui” etc.

Dar răspunsul cel mai bine cotate pentru angajare era „nu lucrez la un proiect în posibilitatea realizării căruia nu cred deloc!” Acest lucru datorită convingerii că pentru a fi permanent „în priză”, pentru a munci intens și pe durată mare, cercetătorul trebuie să fie susținut măcar de convingerea că eforturile sale vor conduce la succes.

Interesul personal este deci obligatoriu, și nu întâmplător se spune că nu există subiecte neinteresante ci doar oameni neinteresați de un anumit subiect.

Suntem gata să convenim că crearea unor pătlăgele roșii de formă pătrată (cum au realizat americanii de peste un deceniu), ori a unor pepeni verzi de formă tot pătrată (realizare recentă a japonezilor) pot fi demersuri de cercetare pasionante, fascinante chiar. Dar pe foarte mulți – inclusiv pe autorii acestor rânduri – un asemenea demers nu-i interesează.

TEMA cercetării o considerăm subsumată domeniului, acesta din urmă fiind constituit – după cum am mai precizat – dintr-o **sumă** de teme.

O temă corect stabilită, rezultă din respectarea câtorva **condiții** (Stahl, 1974, p. 117-120):

- tema trebuie **să prezinte o contribuție la dezlegarea unei probleme**. Temele posibile de cercetat sunt extrem de multe și nu toate au aceeași valoare. **Valoarea** temei sugerează și valoarea (intuiției) sociologului, tema putând fi:
 - foarte semnificativă, interesând deci pe toți sociologii;
 - semnificativă, dacă interesează numeroși sociologi;
 - puțin semnificativă, atunci când interesează doar câțiva specialiști;
 - nesemnificativă, când nu interesează pe nimeni și nu propune nici soluții;
 - absurdă, imposibilă ori fără nici o valoare;
- tema trebuie **restrânsă la proporții modeste**, rezonabile. Proporțiile ei trebuie să fie concordante cu resursele alocate cercetării. Formularea unor teme de proporții grandioase este un semn de diletantism, de amatorism. Nu odată constatăm că se elaborează instrumente de cercetare – chestionare de anchetă, spre exemplu – prin care se vrea să se afle „totul și deodată”. Chestionare de aproximativ 200 de întrebări a căror completare poate dura ore, protocoale de interviu a căror aplicare reclamă un timp de 3-4 ori mai

mare decât cel admisibil, sunt doar două exemple în care nu se respectă cerințele de **precizie** și **limitare** în spațiu și timp a temei;

- tema trebuie examinată în **cunoștința literaturii de specialitate**. A nu ne informa asupra a ceea ce s-a realizat în tema respectivă, înseamnă a ne expune riscului de a cerceta și a încerca să aflăm lucruri deja știute. Nici gradul de **noutate** al temei nu poate fi stabilit în absența consultării literaturii de specialitate.

Trebuie să știi ce au făcut **alții** pentru a nu face efortul de a descoperi lucruri cunoscute și a putea stabili ce **contribuție personală** este posibilă prin abordarea măcar în **altă** lumină chiar a unor probleme vechi.

Este drept că în anumite manuale de metodologie este recomandată „regula ignoranței conștiente” (A. Cuvillier, „Manuel de sociologie” vol. I, PUF, Paris, 1958). Ea sugerează că sociologul trebuie să înceapă prin a se debarasa de noțiunile curente care circulă cu privire la faptele sociale, împiedicând cunoașterea științifică. adică sociologul trebuie să aibă „sentimentul propriei ignoranțe față de obiectul studiat”.

Noi nu credem că formulată chiar astfel, recomandarea sugerează că trebuie să abordăm tema **fără a citi** ceva asupra ei, că trebuie să ne prezentăm în fața realității ce urmează să o cercetăm cu „creierul spălat”. În ce ne privește, interpretăm „regula ignoranței conștiente” nu în sensul recomandării de a nu citi, ci în acela de a **nu ne condiționa** gândirea, de a nu „înghiți” orice informație fără o apreciere critică, de a nu ajunge ca în urma lecturii părerilor altora să nu mai fim capabili de a avea și păreri proprii. Vom reveni ceva mai încolo (la informare/documentare) și asupra problemei **ce și cât** să citim;

- tema să fie **formulată clar și precis**, folosindu-se o **terminologie clasificatorie**. Sociologii care ne-au precedat în cercetările asupra domeniului, și-au sintetizat rezultatele cunoașterii dobândite sub forma unor clasificări, prin intermediul unui sistem de concepte, de ipoteze etc.

Acestea nu pot fi ignorate și înlocuite în mod artificial cu unele pe care le avansăm doar din dorința de a ne dovedi cu orice preț originalitatea. Problema **precizării** temei este foarte importantă. Ce ne-ar spune o temă intitulată „Relații umane în grupul de muncă”? Doar din citirea titlului simțim nevoia unor clarificări: ce aspect al relațiilor umane?, ce grupuri de muncă?, în ce ramură de activitate? ș.a.m.d.

Pentru că „relațiile umane” reprezintă un domeniu, nu o temă. Dar dacă vom fixa ca temă – spre exemplu - „Corelația dintre valoarea conducătorului și performanțele grupului în ramura x”, va fi clar că ne preocupă doar un **aspect** al problematicei relațiilor umane și acesta „localizat” la nivelul unei activități/întreprinderi etc. Precizarea temei înseamnă nu numai delimitarea de altele și localizarea ei, ci și termenii cu ajutorul cărora o formulăm.

În excelentul său eseu „Discurs despre stilul vechi și nou”, Mircea Malița (1972, p.121-125) spune: „Tot mai puține articole încep cu cuvintele: importanța, rolul, semnificația. De altfel, cine a văzut vreun subiect care să

nu fie important? S-au împușinat și articolele care încep cu: aspecte, considerațiuni. Tot așa cum «importanța» unui subiect este un perfect substitut pentru a nu ajunge la miezul său, «aspectele» sunt o scuză pentru lipsa unei analize riguroase. Când spui: «unele aspecte» ești scutit să le numeri”.

Și exemplele din acest eseu al profesorului Malița pot fi continuate. În fond, este aproape stupid să intitulezi un studiu (comunicare, articol) cu „considerații asupra ...” când se subînțelege că nu poți scrie un text fără a face anumite considerații. Același este cazul unor teze de doctorat intitulate „Contribuții la ...”, când este normal ca dacă muncești un număr de ani și ajungi să scrii o teză de 200-300 de pagini, să aduci anumite contribuții.

Și cu toate acestea, situațiile „din teren” arată altceva. Doar cu titlu de exemplu vom arăta că în fostul Institut de Mine din Petroșani s-au susținut până în 1978 un număr de 46 teze de doctorat. Dintre acestea, 19 teze (41%) au în titlu „Contribuții la ...” (**Monografia I.M.P. 1948-1978**, Petroșani, 1978, p. 101-104). Ori, mai recent, dintre cele 29 teze de doctorat susținute în 1999 la Universitatea din Petroșani, un număr de 13 (44,8%) au același tip de titlu (Universitatea Petroșani, **Buletin informativ**, nr. 2/2000, p. 10-11). Probabil pentru că acum 20-30 de ani, unul sau mai mulți coordonatori la acea vreme, au recomandat doctoranzilor lor asemenea titluri, iar aceștia ajunși la rândul lor coordonatori, fac aceeași recomandare doctoranzilor lor astăzi ș.a.m.d.

- tema trebuie **încadrată într-o teorie**, adică trebuie să fie constatabilă orientarea, doctrina, teoria, paradigma etc. care joacă rolul de „gen proxim” pentru demersul nostru de cercetare.

INFORMAREA GENERALĂ ȘI DOCUMENTAREA sunt operații servind aceluiași scop – de a afla ce aspecte au făcut obiectul preocupării altora, la ce interpretări și concluzii au ajuns aceștia – dar între care există și **diferențe**.

INFORMAREA înseamnă în esență „a lua act”, a afla că în anumite surse a fost tratat subiectul ce ne interesează, ori părți din el. Ea are o **extensie largă** dar **profundime scăzută**, fiind o operație destul de superficială, „de suprafață”. Informarea se realizează în principal pe baza a ceea ce se numesc **surse secundare** cum ar fi recenzii, semnalări, prezentări de carte, referate, bibliografii etc.

În ultimele decenii au apărut numeroase reviste de semnalare organizate pe domenii de știință și pe a căror pagină (împărțită în 6 ori 8 casete) nu se află decât câteva date de identificare cum ar fi: titlul (cărții, articolului), autorul, editura/revista, anul, numărul revistei, numărul de pagini etc.

Deci cel interesat nu dispune de carte ori revistă, ci doar află că a apărut o carte, studiu, articol, comunicare, disc, film etc. pe tema respectivă și dacă îl

interesează va căuta să o/îl obțină. Aceluiași scop îi sunt destinate revistele „de referate și recenzii”, prezentările în presa scrisă ori vorbită, volumele de „culegeri” care rezumă în câteva pagini pentru fiecare, un număr de 20-50 de cărți etc.

Toate aceste eforturi (suporturi) în vederea asigurării informării au ca motivație enorma creștere a volumului de informații. În ultimele 3-4 decenii acest fenomen a fost calificat prin termeni dramatici, ca cei de „explozie informațională” ori „inundație informațională”.

Cu excepția unor domenii/teme foarte noi, în celelalte numărul surselor bibliografice se numără cu zecile de mii. S-a calculat în știință faptul că dacă un autor vrea să se asigure că în cartea ce o scrie (una de volum modest, de circa 200-300 pagini) nu enunță, chiar din întâmplare, idei publicate deja de către alții, el trebuie să citească aproximativ 100.000 de cărți, studii și articole. Făcând acest lucru în cinci limbi și zilnic întreaga zi, îi sunt necesari în jur de 10 ani. Dar cam în același timp ori, chiar mai repede (cu variații de la un domeniu la altul) literatura de specialitate **s-a dublat**. Se realizează în fond un „cerc vicios al informației”, o situație în care este cvasi-imposibil a te asigura că ești la curent cu totul. Nu întâmplător se afirmă că a te crede astăzi atotștiutor este cel mai evident semn de prostie.

Informația asupra unei teme poate fi structurată la trei niveluri:

- al informației **totale**, conținând tot ce s-a scris asupra temei, cu repetări etc. Acest nivel conține o mare doză de informație **redundantă**, repetată. Spre exemplu, pot fi indicate numai în literatura sociologică română peste 20 de prezentări ale „teoriei X și teoriei Y” a lui Douglas Mc Gregor, mai mult de 5 asemenea prezentări găsindu-se în cărțile unui singur autor. Odată ce ai citit și înțeles aceste teorii, faptul că le întâlnești ulterior în numeroase alte surse, reprezintă pentru cel în cauză o informație redundanță (în fond **nu** mai reprezintă informație);
- nivelul informației **utile** care poate reprezenta un procent mic din total. Dând un exemplu absolut convențional, să zicem că dacă într-o temă există 100 de cărți, studii și articole, din acest total ar fi util să consultăm doar 18 dintre ele;
- informația **necesară** reprezentând-o pe aceea pe care dacă nu reușim să ne-o apropiem, riscăm a nu afla despre concepte, ipoteze, interpretări și concluzii ale altora, dar necesare demersului nostru. Acest risc se poate materializa fie în „descoperirea” unor lucruri știute, fie în îngreunarea/ratarea demersului nostru.

DOCUMENTAREA înseamnă nu doar a afla că în revista cutare există un articol, ori că a apărut o carte cu titlul, ci a **studia** conținutul sursei respective. Deci este o operație de **profunzime**, axată pe surse **primare**:

articolul de revistă, cartea, brevetul de invenție, standardul, înregistrarea audio (bandă, disc), filmul etc.

O documentare bine făcută apelează la mai multe **tehnici**:

- **conspectarea**, care înseamnă extragerea dintr-o **singură** sursă (carte, articol ...) a principalelor idei, care evident sunt destul de variate;
- **fișarea**, care constă din extragerea aceleiași idei din **mai multe surse**. Se va putea întocmi o fișă pentru **definiție** (a productivității, partidului, motivației, atitudinii, statusului, stilului etc.), altele pentru **cauze, factori, clasificări, condiții** etc. Deci pe o fișă – de exemplu – a felului în care este definit **statusul** sociologic, înserăm definițiile date de Linton, Merton, Stahl, Stoetzel, Boudon, Weber, Parsons etc. obținând o imagine complexă și posibilitatea de a face comparații;
- **adnotarea** se practică pe un text proprietate **personală**, pe marginea paginii căreia ne notăm cu ajutorul unor semne convenționale anumite lucruri: „de reținut”, „de verificat”, „de citat”, „fals”, „de acord”, „dezacord” etc. Deci **fără** a trebui să transcrii în conspect ori fișă, poți regăsi repede un pasaj pe care vrei să-l comentezi.

A conspecta, fișa și adnota sunt **deprinderi** intelectuale „generale”, pe care trebuie să și le formeze toți cei care „lucrează cu cartea”, fie ei ingineri, sociologi, medici, filologi, juriști etc. Bineînțeles că în anumite domenii ale activității intelectuale se cer și deprinderi specifice. Spre exemplu un inginer trebuie să-și formeze deprinderea calculatorie, ori aceea de a „traduce” o idee în schiță, de a descifra un desen etc., ceea ce nu este necesar să-l caracterizeze pe filosof ori jurist.

În informare-documentare este necesară o anumită rigoare în vederea **utilizării** (semnalării, citării, includerii în bibliografie) surselor. Deci trebuie notat cu exactitate **autorul, titlul, editura, anul, ediția, revista, numărul și pagina**.

Următoarele momente în schema fazei de proiectare – **FORMULAREA IPOTEZELORȘI CONCEPTUALIZAREA** – au făcut deja obiectul analizei de detaliu în capitolele anterioare, astfel încât nu mai revenim asupra lor.

FAZA PRACTICĂ A CERCETĂRII. Am enunțat anterior că cele câteva pagini ce urmează, conțin problematica a cel puțin 28 de prelegeri în anul de studii următor.

Vom **schita** doar sumar principalele momente de pe parcursul acestei faze, numai pentru a sugera, a crea încă de acum o imagine asupra a ceea ce reprezintă concret o cercetare sociologică.

Să începem cu **stabilirea POPULAȚIEI** de investigat, deci a **universului** cercetării. Accepțiunea sociologică a „populației” nu este aceea din demografie, în sociologie înțelegându-se prin aceasta **totalitatea unităților investigabile**, care pot fi nu numai **indivizi** ci și **familii, gospodării, grupuri, străzi, formații de lucru, circumscripții electorale, localități** etc. Populația totală se simbolizează de regulă cu litera **N**.

Din punctul de vedere al **cuprinderii** unităților populației, o cercetare poate fi:

- **completă**, când cuprinde toate unitățile populației (toți indivizii, toate formațiile de lucru, toate familiile, toate străzile etc.). Un bun exemplu de cercetări complete le reprezintă recensămintele;
- **incompletă**, când se ia în calcul doar o parte a unităților, aleasă în mod **arbitrar** (restul populației fiind eliminată tot în mod arbitrar). Partea aleasă **nu** se constituie pe baza unei reguli cu anumită logică și calcul, ci este selectată după plac, preferințe, accesibilitate, disponibilitate etc.;
- **selectivă** (în fond tot o variantă de cercetare incompletă), când partea populației – un **eșantion** – este aleasă după reguli care să-i asigure acesteia o anumită **reprezentativitate**.

Eșantionarea este un capitol important al oricărui curs de „Metode și tehnici” și se referă la **ideile de bază** (principiile) ale eşantionării, **reprezentativitate, tipuri** de eşantioane (nealeatoare / neprobabilistice; cvasialeatoare și aleatoare / probabilistice), modalitățile de **selecție** (extragere) a eşantioanelor etc.

Spre exemplu, va trebui analizat în mod separat, cu precizarea avantajelor și limitelor, eşantionul: intențional, „pe cote”, aleator simplu, stratificat, multistadial, multifazic, divizat, grupat, fix (panel), areolar etc.

Simbolizarea eşantionului se face de regulă prin **n**.

ALEGEREA METODELOR cercetării este următoarea operație și constă în fond în stabilirea a ceea ce am numit **metodica** cercetării. Trebuie să stabilim deci cu ce **tehnici** vom face recoltarea informației și cu ce **procedee** vom prelucra, analiza, interpreta și prezenta rezultatele obținute.

Așa cum am arătat în capitolul 1, unii autori consideră că există în fond doar două metode (a **observației** și **experimentului**). În această viziune observația se subîmparte după obiectul ei în observarea **documentelor**, observarea **faptelor** și a **opiniilor**.

Vom putea colecta informațiile prin:

- **analiza documentelor**, fie ele documente scrise nesociologice sau sociologice ca și a altor documente (materiale; iconografice). Se

- poate distinge o analiză **directă** a documentului (asupra conținutului său) și o analiză **indirectă** (asupra sensului, semnificației sale);
- **observația**, prin care ne îndreptăm atenția asupra lumii exterioare cu scopul obținerii de informații. Și ea poate fi **directă** (la fața locului, în timpul în care faptul / fenomenul se produce) și **indirectă**, constând în deducția ce o realizăm pe baza unei observații directe. Putem realiza o observație **neutră** („obiectivă”) fără a ne implica în fenomenul ori procesul observat, dar și o observație **participativă**, caz în care nu numai că „intrăm” în sistem ci ne și implicăm în acțiunile care au loc în cadrul său. Dacă efectuăm o observație **structurată**, o realizăm pe baza unui instrument numit **ghid de observație**. Acesta include **manifestările** socialului, **cadrul** (fizic, social, afectiv și cultural) în care ele se produc, **unitățile** de observație, **mijloacele** de înregistrare a celor observate etc.
 - **ancheta sociologică indirectă** (propriu-zisă) prin care un chestionar ajunge printr-o modalitate oarecare (înmânare, distribuire, poștă, publicare etc.) în mâna subiecților /repondenților care îl completează. Anchetele pot avea scopul de **explorare**, **diagnostic** ori **experiment**. Ele au mai multe **avantaje** printre care aria mare de cuprindere și costul redus; dar au și **dezavantaje** cum ar fi indicele redus de recuperare al chestionarelor, erori de completare și procentul mare de răspunsuri „nu știu”;
 - **ancheta directă** (orală; **interviul**) care presupune întrevăderea operator-subiect, operatorul de interviu fiind cel ce notează răspunsurile. Interviul poate fi **liber**, neregulat (spontan ori organizat) și **protocolat, dirijat** (pe bază de chestionar = protocol de interviu). Alte clasificări se referă la interviul de **opinie** ori **documentar**, **extensiv** sau **intensiv**, **individual** sau **de grup**, **unic** sau **repetat** (panel) etc.
Avantajele principale ale interviului le constituie profunzimea cunoașterii, rata ridicată a răspunsurilor și controlul condițiilor în care se realizează, iar **dezavantajele** țin de costul ridicat, timpul mai mare necesar realizării și eventualele erori ale operatorului;
 - **experimentul sociologic**, prin care provocăm un proces, controlăm variabilele implicate, manipulăm variabila independentă (cauză) și constatăm efectele.
 Experimentul poate fi **natural** (de teren, deci studiem fenomenul în ambianța lui naturală – uzină, birou, școală etc.) și **de laborator**, deci într-o situație artificială în care operăm cu două grupuri, cel experimental și cel martor.
 Deși este tehnica cea mai riguroasă, mai „obiectivă”, aplicarea experimentului este limitată în domeniul social.

Toate aceste tehnici de bază se cer alese în raport cu **tema** și **cadrul** în care are loc cercetarea. Ca să dăm un singur exemplu, pentru obținerea unor informații despre viața de familie, probabil că s-ar răspunde relativ ușor la întrebările unui interviu ori s-ar completa fără rezistență un chestionar bine întocmit. Dar mult mai puțini ar accepta un experiment care ar perturba – prin durată și modificările introduse – viața familiei.

În această fază a stabilirii metodicii se aleg și **procedeele** ce vor fi folosite în prelucrare, analiză și prezentare. Deci ne vom stabili asupra **tabelărilor** ce le vom face, a modului de construire a **indicilor**, a felului în care vom **prezenta** rezultatele etc.

Am mai precizat și înainte că este necesară stabilirea unei metodici cât mai **complexe** (mai multe tehnici și procedee, în virtutea principiului metodologic al complementarității) și **adecvată** temei și „terenului” cercetării.

ELABORAREA INSTRUMENTELOR necesare cercetării, înseamnă în fond crearea ghidurilor de observație, protocoalelor de interviu, protocoalelor de experiment, chestionarelor, machetelor de tabele, fixarea tipului de reprezentări grafice etc. Am spus anterior – la observație – cam ce conține o fișă / ghid de observație. În privința **chestionarului** sociologic căruia îi vom consacra prelegeri speciale în viitor, se pun câteva probleme.

Chestionarul nu este o simplă listă de întrebări, el este un instrument conceptual ce se raportează la o anumită teorie. El trebuie să se conformeze ipotezei (ipotezelor) și să se raporteze la indicatorii operaționali.

În elaborarea chestionarului se parcurg ca etape: stabilirea **conținutului** întrebărilor, alegerea **tipului** de întrebări, **formularea** întrebărilor și **aranjarea** lor în chestionar.

Clasificate după **conținut** (factice și de opinie), după **forma răspunsului** (închise, deschise) ori după **funcția lor instrumentală** (de debut, de pasaj, filtru, tampon, de verificare, sondă etc.), întrebările se aranjează în chestionar după o ordine **logică** și **psihologică**. Vor exista chestionare cu întrebări aranjate „în pâlnie” (de la general la particular; de la abstract la concret) ori în „pâlnie răsturnată” (de la particular la general; de la concret la abstract).

Pot fi create chestionare **speciale** care sunt axate pe o temă limitată (motivație, șomaj, inflație, sinucidere etc.) și chestionare „**omnibus**” care conțin baterii de întrebări referitoare la mai multe teme (de exemplu despre sănătate, profesie, venit, locuință, preferință, intenții de viitor etc.).

CERCETAREA - PILOT. Elaborarea instrumentelor s-a făcut pe baza cunoașterii realității, dar aceasta nu înseamnă că instrumentul este perfect, că va „funcționa” fără probleme în cadrul cercetării. Prudent este să-l (pre)testăm, deci să-l încercăm pe un număr limitat de cazuri (de observații, de completări de

chestionare, de interviuri). Chiar dacă ne-am documentat consistent înaintea elaborării instrumentului, nu putem fi siguri că el se „potrivește” integral, unul din motivele de îndoială reprezentându-l **ritmul** puternic al schimbării sociale. O perioadă scurtă de timp, marcată de un eveniment major cum ar fi votarea unei legi, o gravă calamitate naturală, alegeri etc. poate **modifica** opinii, așteptări, aprecieri. Întrebări formulate cu o săptămână în urmă într-un chestionar pot deveni inutile ori absurde, iar altele neincluse să devină absolut necesare.

Iată suficiente rațiuni pentru testarea instrumentelor, implicit a ipotezelor pe care le exprimă, cât și a corecțiilor dacă acestea sunt necesare. Nu există o normă **generală**, obligatorie, care să stabilească ce procent din populația (eșantionul) supus cercetării să facă obiectul testării. Dar experiența ne arată că 20-30 de cazuri (chestionare completate de subiect, interviuri realizate de operator) ne permit să ne dăm seama dacă o întrebare „nu merge”, dacă este „delicată”, dacă obține un mare procent de răspunsuri „nu știu” etc. Și aceasta ne va arăta dacă întrebarea are sens, dacă este inteligibilă, dacă este necesar să o modificăm ori să o abandonăm, sau să o „traducem” în câteva întrebări distincte ș.a.m.d.

Operația de testare a instrumentelor poate fi inclusă în aceea de **prospectare** (vezi Stahl, 1974, p. 169-184) dacă instrumentele au fost proiectate înaintea cercetării, ori ea poate reprezenta o operație distinctă.

CERCETAREA DE TEREN înseamnă realizarea efectivă a observației, anchetei, interviului ori experimentului în aria proiectată. Dând un exemplu, vom arăta că în practica de vară a anului 2001 studenții anilor I – III de la specializarea Psihosociologie a Universității din Petroșani, au participat la 4 cercetări:

- o anchetă – panel (repetarea uneia din iulie 2000) cuprinzând 120 consilieri din Consiliile celor 6 orașe ale Văii Jiului;
- o anchetă directă (interviu) cuprinzând 1033 de șomeri din orașele Văii Jiului, anchetă centrată pe problema reconversiei profesionale. Interviuurile au fost realizate de 41 studenți la cele 6 Agenții locale de ocupare și formare profesională;
- interviu cu 336 agenți economici din orașul Petroșani care aveau cel puțin 5 angajați, tema fiind dinamica necesarului forței de muncă și a calificărilor solicitate;
- observație și interviu cu 297 reprezentanți ai familiilor din satul Jieț, pe tema tradiție și inovație.

Cercetarea de teren a constatat deci în observație, chestionare autoadministrate și interviuri în orașele Petroșani, Lupeni, Vulcan, Petrila, Aninoasa, Uricani și în satul Jieț, cu o cuprindere de aproape 1800 de subiecți.

PRELUCRAREA REZULTATELOR constă în fond în trei operații: **redactarea, tabularea și codificarea.**

Redactarea instrumentului înseamnă în fond **verificarea** lui sub aspectele **completitudinii, exactității și uniformității** răspunsurilor recoltate.

Tabelarea înseamnă alegerea tipurilor de tabele și întocmirea „machetelor” de tabel. Tabelele pot fi de **centralizare**, de **corelație** (cu dublă sau triplă intrare), de **proximitate**, de **incidență**, de **dominanță**, de **preferință** etc.

Codificarea, dacă nu a fost făcută inițial (ca **precodificare**) va fi necesară pentru răspunsurile la întrebările deschise ori în „evantai deschis”. Codurile (variantele de răspuns) trebuie să fie **exhaustive, exclusive, pertinente și obiective.**

Ar mai fi de menționat că prelucrarea este de două feluri:

- prelucrare **primară** („brută”) în care se centralizează răspunsuri la întrebări așa cum au fost ele formulate, deci cu toate variantele și în ordinea în care au fost propuse la precodificări;
- prelucrarea pentru **analiză** („avansată”) care uzează de comasări ale variantelor de răspuns care au obținut ponderi mici, de „inversări” ale tabelelor pe rânduri și coloane, de rearanjări în ordine (crescătoare / descrescătoare) a răspunsurilor dacă acest lucru nu contravine logicii, efectuarea de corelații, tipologii, scale complexe, indici agregați ș.a.m.d.

ANALIZA ȘI INTERPRETAREA solicită inspirația și ingeniozitatea sociologului pentru a pune în evidență sensurile și semnificațiile datelor prelucrate. Deși unii autori susțin că interpretarea de către sociolog nu este obligatorie, fiind necesară doar prezentarea rezultatelor (cum se procedează mai recent în cadrul „barometrelor de opinie publică”), există totuși temeiuri raționale pentru ca sociologul să prezinte propria sa interpretare.

Literatura de specialitate semnalează un număr de erori posibile în interpretare și care se cer evitate: a nu raționa asupra unei părți ca și cum ar fi întregul, a nu confunda succesiunea cu cauzalitatea, a nu supraîncărca explicația cu date inutile, a nu propune explicații arbitrare, a evita facilitatea ideologică etc.

PREZENTAREA raportului de cercetare - prin extensie poate fi considerat raport și comunicarea, articolul, studiul și chiar cartea - pune probleme de **volum și conținut** a prezentării (vezi capitolul VII în Rotariu, Iluț, 1997, p. 175-212).

Un raport poate implica o **sinteză**, raportul **propriu-zis**, anexa **metodologică**, anexa **cu studii pe probleme parțiale**, anexa cu **tabele** și anexa cu **grafice** și hărți.

Ilustrarea grafică este foarte importantă ca și selectarea reprezentărilor grafice cele mai semnificative. Se poate alege dintr-o varietate de reprezentări: **curba frecvențelor**, **histograma** cu intervale egale, **diagrama polară**, **cercul de structură**, **diagrama de structură**, „**spița de neam**” etc.

Concluzionăm cu speranța că acest „galop de sănătate” prin etapele unei cercetări sociologice, a permis eventualului cititor intuirea măcar a **varietății** și **complexității** unui asemenea demers, care nu poate fi eficient decât dacă este bazat pe cunoaștere **temeinică** și **rigoare** în aplicare.

CAPITOLUL 8

PROSPECTAREA SOCIOLOGICĂ

Necesitatea prospectării. Tipuri de prospectare. Succesiunea principalelor activități pe parcursul prospectării

Foarte rar dicționarele, tratatele ori manualele de sociologie abordează în mod distinct și special problematica **prospectării**.

Unele surse ignoră complet această problematică, în timp ce altele o tratează – parțial – subsumată problemei **pregătirii** cercetării. La rândul lor unele surse includ în pregătire un ansamblu de aspecte (teoretice, metodologice, organizatorice), deci implică ambele faze (teoretică-logică și practico-tehnică) ale cercetării, în timp ce altele văd o parte a problematicii prospectării ca („faza pilot”) etapă de pregătire a cercetării concrete.

Am mai precizat cu altă ocazie faptul că anumite clasificări / delimitări de faze și etape, au un rol mai ales didactic, în cercetarea reală existând o unitate, o întrepătrundere, uneori o simultaneitate, alteori o evoluție în sens circular ș.a.m.d.

Astfel încât activități aparent exclusiv teoretice („de cabinet”) suportă modificări impuse de contactul cu realitatea, iar operații ținând de faza „de teren” implicând clarificări / reprecizări teoretice.

Ilustrând poziția ce subsumează prospectarea pregătirii cercetării (în ambele faze ale ei) ne referim la prof. Traian Rotariu care (1991) blamând investigațiile pornite „cu ochii închiși” arată că multe cercetări sunt (aproape) ratate din lipsa preparativelor corespunzătoare. Dânsul constată că în mod obiectiv nu toate cercetările pot fi **la fel** de bine pregătite, existând diferențe de **pricepere**, de **precauții** luate și chiar diferențe de **onestitate** profesională.

În cadrul pregătirii cercetării (1991, p. 31-53) sunt tratate o serie de probleme, de la fixarea temei și studiul bibliografiei și până la studiul pilot și valorificarea informației. În seria acestora este tratată și „organizarea acțiunii practice de cercetare”, care ar implica **planificarea**, modul de **gospodărire** a mijloacelor materiale, **condițiile** de lucru și viață în teren etc.

Tot profesorii T. Rotariu și P. Iluț fac referiri la problemele de **organizare a cercetării** (1997, p. 184-186) în care includ: stabilirea **calendarului** cercetării, evaluarea **costurilor**, asigurarea **mijloacelor și instrumentelor** necesare deplasării în teren, rezolvarea **problemelor** (eventuale obstacole) operatorilor pe plan local, asigurarea condițiilor de **cazare și masă** etc.

Ion Cauc (1998/12, p. 155) consacră activităților ce le vom considera ca aparținând prospectării, o pagină, la paragraful „Ancheta-pilot și cercetarea de teren propriu-zis”.

Singurul care – după știința noastră – consacră în literatura de specialitate de la noi un capitol distinct și chiar astfel intitulat („Prospectarea”) este Henri H. Stahl (1974, p. 169-184).

Credem că merită, ca fiind dăătoare de seamă, să comentăm puțin însăși plasarea capitolului „Prospectarea” în cadrul volumului I al cărții „Teoria și practica investigațiilor sociale”. Acest volum are două mari părți, dintre care prima este intitulată „Gândirea metodică în științele sociale” și se ocupă de sursele de informare, teorie și practică socială, bazele filosofice ale gândirii în științele sociale, principiile gândirii metodice, alegerea și concretizarea temelor de cercetare etc. Altfel spus, partea I conține **preponderent** problemele „teoretice”, aparținând „fazei de cabinet”, a clarificărilor conceptuale.

Partea a II-a a volumului, intitulată „Tehnicile investigației” se deschide (capitolul I) cu chiar problema prospectării și va fi urmată de observație, anchetă, documentare științifică, tehnicile investigației statistice și ale prelucrărilor.

Să-l urmărim deci pe autor în prezentarea problematicii prospectării, reținându-i de la început „regula de bază care este: **oricât de sumară ar fi, orice prospectare trebuie să aibă calitatea de a fi totuși o lucrare științifică**, cu valoare de sine stătătoare” (Stahl, 1974, p. 171).

În funcție de **CINE** o face, prospectarea poate fi:

➤ **făcută de unul singur**, individual, situație care poate prezenta variantele:

- cercetătorului **solitar**, fiind normal ca dacă facem cercetarea singuri, să facem la fel și prospectarea;
- când suntem **conducătorul**, responsabilul unei echipe care va face ulterior cercetarea, dar vrem să prospectăm noi înșine, preferând să luăm decizii în funcție de ce vedem, auzim etc. noi și nu după relațiile altuia;
- când suntem **reprezentantul** unei echipe și suntem trimiși să prospectăm.

Se subînțelege că în toate variantele **responsabilitatea** revine în ultimă instanță celui care trebuie să ia decizii, acesta fiind cercetătorul ori conducătorul echipei de cercetare;

➤ **făcută în echipă**, în grup, care sub aspectul **profundității** depinzând de scopul ei, este la rândul ei de două feluri:

- în echipă de stil „comando”, caz în care prospectarea este rapidă dar mai superficială, **neexistând intenția revenirii** pentru o cercetare de fond, propriu-zisă.

Exemple: într-o comună care are în componență 9 sate, le prospectăm pe toate, deși vom reveni cu cercetarea propriu-zisă doar într-una. Într-un bazin minier cu 13 exploatări, prospectăm – să zicem – condițiile extrinseci muncii (cantină, vestiare, baie, lămpărie ...) la toate, deși la 10 din ele nu vom

mai reveni, în eșantionul de exploatare la care vom face cercetarea fiind selectate doar trei din acest bazin. Deci în 8 sate din 9, ori în 10 exploatare miniere din 13 vom face doar prospectarea „comando”, neintenționând să revenim;

- în echipă, dar **cu intenția revenirii** pentru o cercetare amănunțită. În acest caz nu mai facem o prospectare „în mare”, ci una de amănunt, pentru a întemeia mai sigur ipotezele noastre, tehnicile ce le vom utiliza etc.

Ce urmărim în procesul prospectării, altfel spus, care sunt **OBIECTIVELE** ei?

În principal ele sunt:

- **depistarea** problemelor de bază;
- **serierea** (și ierarhizarea) lor în ordine logică și cronologică;
- **evaluarea** posibilităților de a le rezolva;
- stabilirea **metodologiei** ce o vom urma (ipoteze, operaționalizarea conceptelor, tehnici, procedee, instrumente);
- elaborarea și **testarea** instrumentelor cercetării (ghiduri de observație, protocoale de interviu, chestionare de anchetă indirectă, grile de evaluări, tabelările ce le vom folosi, protocoale de experiment etc.);
- stabilirea **componentei** viitoareii echipe de cercetare (câți? de ce specialități? cine? ...);
- stabilirea modalității rezolvării unor probleme **gospodărești** (transport, cazare, masă) mai ales în vederea deplasării unor echipe mai numeroase.

Atingerea unor asemenea obiective presupune **ACȚIUNI ȘI OPERAȚII** care într-un proces de prospectare se derulează cam în următoarea succesiune:

1. Precizarea terenului de lucru, adică a localităților, întreprinderilor, școlilor, spitalelor, colectivităților, formațiilor de lucru etc. în care vom face cercetarea. Chiar dacă ni le-am stabilit din birou pe bază de informații oferite de hărți, statistici, rapoarte, dări de seamă etc. prospectarea trebuie să evite posibile surprize. Un sat, o școală ori un spital care ne-au „căzut” în eșantion se pot afla în carantină, o întreprindere se poate afla în grevă prelungită ori în proces de desființare, o formație de lucru poate fi desființată ori reorganizată ș.a.m.d. Deci chiar dacă cu mai mult timp în urmă am stabilit corect pe bază de informații valide (în procesul eșantionării spre exemplu) că vom efectua cercetarea în anumite locuri, evităm prin prospectare să deplasăm o echipă într-un loc în care situația s-a schimbat iar cercetarea nu mai este posibilă ori oportună.

2. Documentarea cu informația specific locală. Nu este vorba de cărți, tratate, enciclopedii ori dicționare ci de informații specifice pe care le găsim în

documente nepublice ori nepublicate. Într-o localitate pot exista hărți ori planuri de sistematizare, într-o întreprindere ori instituție există dări de seamă, rapoarte către eșaloanele superioare, programe de acțiuni, procese verbale etc.

Profesorul de geografie ori de istorie dintr-un sat a strâns poate informații pentru o monografie a localității, procesele verbale ale ședințelor consiliilor de administrație conțin opinii și hotărâri despre programele de activitate, darea de seamă a unui spital ori școală către organul județean sanitar ori școlar oferă imaginea activității pe o anumită perioadă ș.a.m.d.

Prospectarea ocazională deci culegerea de informații geografice, istorice, demografice, etnografice, economice etc. și este de sperat că le vom putea depista și vom primi acces la ele.

3. Periegeza. Împrumutat din limbajul arheologilor, termenul se referă la operația prealabilă ce o fac aceștia înaintea unei campanii de săpături, de „a bate cu piciorul” terenul, căutând să constate dacă anumite denivelări, movile etc. ascund eventuale obiective de interes pentru ei.

H. Stahl ne recomandă ca pentru periegeza terestră într-o localitate să căutăm un teren înalt (movilă, deal, munte) ori o construcție înaltă (bloc turn, rezervor de apă, coș de fabrică etc.) pentru a obține o imagine panoramică cât mai largă; la fel procedăm în incinta unei întreprinderi ori instituții și tot în același scop. Spre exemplu, din Parâng avem într-o zi senină imaginea întregii Văi a Jiului pe o lungime de câțiva zeci de kilometri, într-o exploatare minieră avem din turnul puțului mașinii de extracție imaginea incintei etc. O localitate trebuie parcursă „în lung și în lat” cu piciorul dar și cu diverse mijloace de locomotie (căruță, autobuz, tramvai, autoturism etc.) iar într-o întreprindere urmărim fluxul tehnologic, făcând toate acestea pentru o cunoaștere cât mai **concretă** și de **detaliu** a realităților cu ajutorul tehnicii de bază a periegezei, care este **observarea obiectelor**.

4. Contactul cu autoritățile este necesar din mai multe rațiuni. Fie că au comandat-o ori nu, autoritățile locale dețin informații și pot sugera precizări de tematică, soluții de rezolvare a unor aspecte și în fond vor fi și ele beneficiare ale rezultatelor cercetării. Prin autorități înțelegem în primul rând **reprezentanții locali ai puterii** (primari, consilieri, prefecți, titularii funcțiilor de conducere ale diferitelor organisme descentralizate, diverși funcționari publici) dar și oameni cu funcții în diferite tipuri de întreprinderi și instituții (conducători de unități economice, școli, spitale, case de cultură, universități, teatre, muzee, unități militare ș.a.m.d.).

Dar **nu limităm** termenul de autoritate la deținătorii unor funcții, ci îl extindem și la cei a căror cunoștințe și experiență ne permit să-i considerăm „o autoritate în domeniu”. Un bun gospodar într-un sat, un medic cu experiență, un muncitor pensionar, un profesor reputat etc. chiar dacă nu posedă o funcție de genul celor anterior enunțate, poate fi autoritate în domeniul în care profesează sau au profesat.

Cu toți cei care sunt sau îi considerăm autoritate putem deci realiza o **informare reciprocă** și putem obține **documente** de interes local pe care să le cercetăm.

5. Convorbirile nondirective. În prospectare trebuie să încercăm să vorbim cu cât mai mulți oameni și aparținând categoriilor celor mai diferite. Vom putea recolta de la informații serioase, păreri rezonabile, pertinente și până la bârfe, zvonuri și minciuni. Vom obține atât păreri favorabile (unor persoane, acțiuni, evenimente etc.) cât și opinii contrare primelor. Aceste opinii extrem de variate și posibil contradictorii conturează însă **starea de spirit** într-o colectivitate, permit **depistarea** unor probleme și **orientarea** elaborării unor instrumente de genul protocoalelor de interviu ori ghiduri de observație.

6. Pregătirea planului de lucru implică **precizarea temei, reanalizarea** conceptuală, **organizarea** pe secțiuni (capitole, subcapitole) a cercetării, alegerea **tehnicilor** (observație, convorbire) și **procedeele** ce vor fi folosite, elaborarea instrumentelor ce vor fi utilizate, **pretestarea** lor și precizarea modalităților de **eșantionare** dacă va fi necesar apelul la ele.

7. Constituirea echipei de cercetare. Cu excepția situației de cercetător solitar, în restul cazurilor trebuie create echipe de cercetare, a căror **mărime** și **componență** depinde de problema (tema) cercetată și amploarea (extinderea și profunzimea) cercetării.

Nucleul echipei îl vor constitui sociologii, dar alături de aceștia vor fi necesari specialiști din domeniile implicate. Dacă facem o cercetare în mediul rural vom avea nevoie de agronomi, zootehnicieni, viticultori ori pomicultori, dar și de geografi, statisticieni, economiști, specialiști în cadastru și – mai ales – juriști. Oriunde am prospecta astăzi în mediul rural vom constata din primele momente amploarea pe care o au problemele de proprietate (retrocedări, titluri de proprietate, arendă) și numărul foarte mare de procese intentate pe asemenea motive. Deci fără juriști specializați în asemenea probleme echipa ar avea mari dificultăți. Într-o întreprindere industrială avem nevoie de economiști, ergonomi, specialiști în psihologia muncii ori în protecția mediului, juriști cunoscători ai legislației muncii etc.

La echipe de **mărime mare**, la cercetări de amploare și pe teritoriu larg, echipa se poate subdivide în:

- echipa **centrală** (de îndrumare, control și sinteză);
- echipa **operativă** (operatori de anchetă, observatori, cei care prelucrează informațiile, tehnicieni pentru înregistrări audio, audio-video și video etc.).

8. Asigurarea condițiilor, rezolvarea **problemelor gospodărești** poate părea secundară dar își are importanța ei. Nu este recomandabilă o speranță de tipul „este imposibil să nu găsim un loc unde să mâncăm și să dormim” mai ales prin prisma faptului că bugetul cercetărilor sociologice este rareori nerestricționat. Chiar dacă ar exista în teritoriul unde va avea loc cercetarea, hoteluri și restaurante de lux, ele sunt prohibite de limitele resurselor financiare. Deci trebuie găsite locații de genul internatelor școlare, căminelor și cantinelor studentești, căminelor și cantinelor de întreprindere etc. Și analiza costurilor va arăta dacă nu este preferabil transportul pe distanțe rezonabile de la locații mai ieftine, ori acceptarea de locații mai scumpe.

Pe termene mai scurte pot fi suportate financiar costuri mai ridicate, ori suportate psihologic condiții proaste, dar pe durată mai mare de timp, condițiile asigurate influențează **moralul și randamentul** echipei de cercetare.

9. **Planificarea calendaristică** ca rezultată a întregului proces de prospectare, îngăduie pe baza cunoașterii concrete în care va avea loc cercetarea să corelăm (echilibrăm) activitățile, duratele și costurile pentru reușita acesteia.

În concluzie vom reaminti spusele lui Henri Stahl, chiar dacă nu împărtășim cu totul formularea lui tranșantă „Nu exagerez prea mult spunând că ceea ce adaugi investigației peste ceea ce a stabilit o prospectare bine făcută nu este decât o argumentare, o colecție de dovezi, o precizare de detalii deseori expuse foarte pretențios, mergând până la modalități de matematizare, **care nu adaugă totuși nimic nou și nici util** (s.n.), peste ceea ce ai reușit să vezi – dacă efectiv reușești să vezi – în cadrul prospectării” (Stahl, 1974, p. 170).

CAPITOLUL 9

ANALIZA DOCUMENTELOR SOCIALE

Documentul social. Clasificări pe criteriile formei, conținutului, destinatarului, emitentului. Analiza directă și indirectă

Depășind faza prospectării, care ne-a fost utilă – printre altele – și pentru selectarea metodelor ce le vom utiliza în cercetare, să ne întrebăm **câte** asemenea metode principale există și **care** sunt ele.

Părerile diferiților autori nu sunt în consens unanim în această privință. Unii semnalează ideea că ar exista în fond doar metoda **observației** și în această accepțiune generală „toate celelalte metode de investigare socială sunt, într-o măsură mai mare sau mai mică, variații sau derivații ale uneia și aceleași metode generale de observare” (Vlăsceanu, 1986, p. 209).

Alții convin la „constatarea că în științele mature există două metode fundamentale: **observația** și **experimentul**. /.../ În rezumat, susținem că științele umane uzează, în principal, de cinci metode fundamentale de investigare a universului empiric:

- experimentul;
- observația (propriu-zisă);
- analiza documentelor;
- interviul;
- **ancheta**.

ultimele patru fiind, cum am spus, variante ale observației, dar care, datorită diferențelor mari dintre ele, pot fi considerate ca metode de sine stătătoare” (Rotariu, Iluț, 1997, p. 45, 47).

Alți autori fac același tip de distincție când consacră capitole diferite pentru „Observarea obiectelor și acțiunilor” și „Observarea opiniilor” (Stahl, 1974, p. 194-240).

Dar chiar dacă există asemenea diferențe – mai mici sau mai mari – în enunțarea numărului și denumirii metodelor, aproape toți autorii convin asupra faptului că sociologia nu se poate dispensa de **analiza documentelor**, adică de „observarea întârziată”, „observarea indirectă”, de „analiza urmelor” lăsate de acțiunile umane.

Dar ce este un **DOCUMENT SOCIAL**?

În sensul original (în latină „documentum”, de la „de docere” = a indica) documentul este un obiect ce conține, înmagazinează o informație. DEX-ul consideră document:

- „1. act prin care se dovedește, se constată sau se preconizează un fapt, se conferă un drept, se recunoaște o obligație;

2. text scris sau tipărit, inscripție sau altă mărturie servind la cunoașterea unui fapt real actual sau din trecut.” (1998, p.74).

În acest sens foarte larg, orice obiect creat (sau chiar atins, „marcat”) de om poate fi un document: o unealtă, o clădire, un drum, o poezie, un cântec, o armă, o scrisoare, un roman, un articol de ziar ș.a.m.d.

Această accepțiune de „document = **orice** creat / atins de om” este evident prea largă pentru sociologie, informațiile de interes pentru sociolog fiind furnizate de o gamă mult mai restrânsă de documente. Semnalăm însă nevoia de a **nu reduce** accepțiunea la aceea uzuală „document = act oficial cu / prin care dovedim ceva”, sociologul trebuind să apeleze la multe surse de documentare în afara celor oficiale.

CLASIFICAREA documentelor poate lua în calcul mai multe criterii: **forma** de prezentare a informației, **conținutul**, **sursa** (emitentul) documentului, **destinatarul** etc.

În literatura sociologică străină, asemenea clasificări mai cunoscute aparțin lui Maurice Duverger (1964), Theodore Caplow (1970), Madeleine Grawitz (1972) ori Kenneth Bailey (1982).

În literatura românească de specialitate, clasificări ale documentelor sociale – care combină ori le completează pe cele ale sociologilor străini amintiți – găsim în lucrările lui Henri Stahl (1974), Septimiu Chelcea (1985, 1993/21, 1998/28), Lazăr Vlăsceanu (1986), Traian Rotariu (1986, 1991, 1997) și Vasile Miftode (1995).

Trecând sumar în revistă câteva dintre aceste clasificări, amintim că referindu-se doar la **sursele de informare livrescă**, H. Stahl (1974, p. 21-28) le indică pe următoarele: **literatura istorică**, **literatura** ca exprimare a unor **experiențe sociale**, **jurnalele** de călătorie, **memoriile** (și jurnalele personale, scrisori, însemnări, inscripții), lucrările de **sociografie**, lucrările de **antropologie socială**, **anchetele asistenței sociale**, **geografia umană**, **folclorul și etnografia**.

Lazăr Vlăsceanu (1986, p. 181-182) luând în calcul criteriul **forme de prezentare** (limbaj, conținut, adresabilitate), stabilește trei categorii de documente:

- documente **expresive personale**: biografii, istorii orale, autobiografii, jurnale, memorii, scrisori, studii de caz;
- documente **expresive publice**: reportaje și articole din ziare, filme documentare și artistice, emisiuni de radio și TV, producții literar-artistice;
- documente **oficiale și arhivistice**: recensăminte, anuare statistice, acte de evidență civilă, rapoarte, dări de seamă, procese verbale, arhive, bănci de date.

Autorul consideră că documentele expresive utilizează un limbaj plastic și diversificat. Este evident că memoriile, biografiile și autobiografiile, scrisorile, jurnalele, reportajele, producțiile literare artistice etc. sunt marcate de individualitatea autorilor lor, poartă amprenta personalității celui care le-a produs. Nu degeaba se fac aprecieri privind „stilul inconfundabil” al unui scriitor, ziarist, memorialist, pictor ș.a.m.d. De aici și concluzia că același fapt/eveniment va fi reflectat în documentele expresive în mod destul de diferit. În cazul documentelor oficiale, stilul este mult mai standardizat, mai omogen, utilizând expresii, sintagme și propoziții consacrate. Stilul acestora conține coduri, indici, cifre statistice care se folosesc pentru întreaga clasă de fenomene de același gen.

Un act oficial (adeverință, certificat de naștere/deces, hotărâre judecătorească, hotărâre guvernamentală, raport administrativ etc.) conține expresii standard și formulări ce se regăsesc în toate actele privind același tip de speță. Același autor apreciază această varietate de documente din două puncte de vedere, care implică nu doar forma ci și **conținutul**:

- al **fidelității** informației, deci al preciziei și repetabilității reflectării fenomenului prezentat în document;
- al **cuantificării**, deci al gradului în care informația are formă cantitativă.

Și este ușor de înțeles că ambele caracteristici – fidelitatea și cuantificarea – **cresc** pe măsură ce trecem de la documente expresive personale la documentele oficiale.

O scrisoare ori un jurnal personal exprimă un punct de vedere propriu, deci subiectiv și este foarte probabil că altul (alții) vor reflecta același fapt / fenomen în alt mod. În timp ce un recensământ reflectă mult mai obiectiv o situație și dacă alții l-ar face (repetă) caracteristicile situației ar fi aceleași; diferența de cuantificare este la fel de evidentă.

Combinând și adaptând clasificările Duverger și Grawitz, Traian Rotariu (1986, 1991) distinge:

1. **documente scrise de natură nesociologică**, constituite la rândul lor din:

- **statistici oficiale**: rezultatele recensămintelor, statisticile curente publicate în Anuarul statistic, comunicatele Institutului Național de Statistică (INS) etc.

Toate acestea conțin foarte multă informație de natură economică și demografică.

- **arhive publice și alte documente oficiale**: legi, hotărâri de guvern, ordonanțe, culegeri de texte legislative pe domenii de activitate, decrete, statute, reglementări, anunțuri de diferite tipuri etc.

Actele cu caracter oficial se publică în Monitorul Oficial al României, grupate pe trei secțiuni tematice;

- **presa** centrală și locală, scrisă, audio-video, ori doar vorbită, cotidiană ori periodică la diferite intervale, de diverse naturi (economică, politică, științifică, culturală etc.). Presa oferă o uriașă cantitate și varietate de informații, dar de un grad de fidelitate / veridicitate foarte variabil;
- **documente ale instituțiilor, întreprinderilor și organizațiilor:** rapoarte, procese verbale, statute, dări de seamă, programe de activitate, regulamente, planificări ș.a.m.d.;
- **documente personale:** diplome, certificate, decizii (de încadrare, promovare, sancționare, pensionare, premiere ...) privind persoana, corespondență, memorii, jurnale, autobiografii etc. Au existat cercetări în care analiza documentelor personale a reprezentat tehnica principală folosită, cum ar fi de acum clasică investigație „Țăranul polonez” (Thomas și Znaniecki, 1918). Ea a fost realizată pe baza corespondenței personale, a autobiografiilor, documente ale

organizațiilor de imigranți etc. privind emigrația poloneză în SUA începutului de secol XX;

- **literatura** poate fi și ea o sursă de documentare, de reflectare – în mod specific – a unor realități sociale. „Viața la țară” a lui D. Zamfirescu ori „Moromeții” lui M. Preda, „Cărbunele” lui E. Zola ori opera lui Balzac, „Aeroportul” lui A. Hailey ori opera lui Alexandre Dumas, „Nobila casă” a lui Clavell ori „Pumnul și palma” a lui D. Popescu ș.a.m.d. conțin toate un mare număr de informații despre mediul rural, industrial, politic, în societatea românească, franceză, japoneză ori americană etc. Ele sunt surse documentare pentru sociolog indiferent de poziția (viziunea) autorului lor;
- **alte lucrări tipărite:** enciclopedii, dicționare, afișe, reclame, pliante etc.

Pentru cunoașterea activității și evoluției unui teatru ori filarmonici spre exemplu, colecția de afișe conținând premierele, spectacolele, concertele fiecărei stagiuni, interpreții, dirijorii, regizorii, soliștii etc. este o sursă extrem de valoroasă de informații.

2. **documente scrise sociologice** care la rândul lor ele pot fi împărțite în două categorii:

- documente scrise cu scop sociologic ce provin din **cercetări anterioare** celei pentru care ne documentăm, documente elaborate fie de **alți** cercetători, fie de **cel în cauză**: cărți, articole de revistă, comunicări, rapoarte de cercetare, arhive de date (rezultate arhivate). Dacă accentul cade pe cunoașterea și compararea de ipoteze,

concepte ori alte aspecte preponderent **teoretice** înseamnă că facem mai ales documentare bibliografică; dacă – așa cum precizează T. Rotariu – ne axăm pe căutarea și compararea **informației empirice** (date concrete ale cercetărilor) facem mai mult analiză documentară. Este de înțeles că nu se poate face o separare netă între informația „teoretică” și cea „empirică”, orice text sociologic (raport, comunicare, articol, carte) **îmbinându-le** în anumite doze. Dar când **interesul** nostru se îndreaptă preponderent spre aspectele teoretice (concepte, ipoteze, enunțuri) ne considerăm ca făcând studiu bibliografic, iar când interesul nostru se referă în principal la datele empirice (rezultate, statistici, tabelări, reprezentări grafice) facem în fond analiza documentară.

Analiza comparativă a **rezultatelor** mai multor cercetări poartă numele de **analiză secundară**. Deci nu facem o cercetare asupra unui fenomen (șomajul, delincvența, satisfacția etc.) ci cercetăm (analizăm, comparăm, evaluăm) rezultatele obținute în mai multe cercetări asupra șomajului ori altui fenomen; facem deci o „cercetare a (rezultatelor) cercetărilor”;

- **documente scrise sociologice** provenite **din cercetările proprii**. În orice cercetare se recoltează un volum de informație din care doar o parte – de regulă mică – este utilizată în raport, comunicare ori articol. Fie că s-a dovedit mai puțin relevantă, fie că se referă la aspecte depășind tema și proporțiile comunicării (articolului), această informație trebuie **arhivată** (conservată) în vederea unei prelucrări speciale, utilizări ulterioare, punerii în alte (noi) corelații a variabilelor, comparării cu rezultatele altor cercetări ce le vom întreprinde („panel-uri”) etc. Spre exemplu, am pus într-o anchetă o întrebare „tampon” de genul „ce preferințe extraprofesionale – hobby-uri – aveți”? a cărei rezultate nu ne interesează pe moment. Dar arhivăm aceste rezultate, fiind posibil să punem aceeași întrebare și altora (și deci să comparăm rezultatele la distanță în timp și diferență de categorie de subiecți), ori să procedăm – ulterior – la o analiză a acestor preferințe, deși ele nu au reprezentat obiectul cercetării în care au fost consemnate.

3. alte surse.

În categoria acestora intră documente care în mod uzual sunt mult mai utilizate de istorici, antropologi, etnografi, muzicologi, culturologi etc.

Asemenea documente le reprezintă:

- **obiectele tehnice** (clădiri, șosele, arme, mobilier, utilaje, uniforme, unelte etc.).

Spre exemplu, rampele de lansare ori navele spațiale sunt asemenea documente vitale celui ce studiază evoluția cuceririi cosmosului; evoluția uniformelor militare ale unei țări poate interesa pe cel ce studiază „simbolurile materiale ale statusului”, stilul arhitectonic în care sunt proiectate clădirile denotă eventualele influențe străine predominante la un moment dat ș.a.m.d.

- **documente iconografice:** desene (caricaturile etc.), gravuri, picturi, sculpturi, fotografii, filme documentare și artistice, alte producții video etc.

O expoziție având ca subiect caricaturile unor personalități politice, ori o expoziție de fotografii referitoare la efectele foametei ori a efectelor utilizării minelor anti-personal, afișe electorale ori de publicitate comercială (fără text, altfel ar aparține categoriei de documente scrise) etc. au o anumită semnificație pentru privitorul obișnuit, dar oferă multe informații și pentru sociolog;

- **documente fonetice:** discuri, benzi de magnetofon / casetofon, CD-uri, casete audio etc.

Unul din autorii cei mai preocupați de analiza documentelor sociale – implicit de clasificarea lor – este prof. Septimiu Chelcea. Dânsul a selectat din multitudinea criteriilor de clasificare posibile, patru ca fiind mai importante:

- **natura** documentului (**scrise:** texte; **nescrise:** obiecte, imagini, simboluri);
- **conținutul** documentului (**cifrice;** **necifrice** – cele în limbaj natural);
- **destinatarul** documentului (**personale:** pentru o singură persoană; **publice:** pentru întreaga comunitate);
- **emitentul** documentului (**oficiale:** emise de autorități; **neoficiale**);

Prin combinarea acestor patru criterii, S. Chelcea propune o clasificare pe care o găsim în diferite variante în lucrările sale (1985, 1993, 1998), noi reproducând aici (fig.8) varianta tabelată în Dicționarul de Sociologie (1993/21, p. 184).

Cu câteva modificări găsim această grilă în mai multe scrieri ale autorului citat, una dintre aceste modificări fiind includerea în cadrul documentelor nescrise auditive și a **producțiilor orale** de tipul cântecelor, povestirilor, legendelor ori miturilor (1985, p. 15 și următoarele).

Schema este simplificată din nevoi de redactare, dar poate fi consistent exemplificată, ceea ce autorul și face pe parcursul a 40 de pagini (1998/28 p. 336-374); totodată această grilă permite încadrarea rapidă a oricărui document în funcție de cele patru criterii folosite.

Spre exemplu, dacă ne întrebăm ce fel de document este o chitanță nelegalizată prin care un individ certifică rambursarea unui împrumut bănesc în trei rate de câte ... lei, răspunsul este „document scris, cifric, personal, neoficial”. Ori dacă ne întrebăm ce tip de document este o rubrică oarecare a

„Teleenciclopediei”, răspunsul este „document nescris, audiovizual, program TV, documentar”.

Bineînțeles că fiecare categorie de documente își are specificul și particularitățile sale, putând fi consistent exemplificată și comentată. Să ne gândim doar câte se pot spune despre datele statistice, despre modul de culegere și prelucrare a lor, despre gradul lor de corectitudine. Faptul că datele statistice – chiar cele oficiale – pot fi uneori „trucate”, „ajustate”, „trunchiate” etc. a condus la butade de genul: „există trei feluri de minciună: cea propriu-zisă (prin enunț de neadevăr), minciuna prin omisiune și statistica”, ori butada lui Disraeli: „statistica este arta de a minți cu precizie”.

Chiar în afara unor asemenea formulări voit șocante, analiza datelor statistice prezintă câteva probleme, una dintre ele fiind diferența dintre **precizie** și **exactitate**. Răspunsul la o întrebare (ex. „câți locuitori are orașul?”, „câți studenți sunt în facultate?”, „care este producția anuală de ... a României?”, „când s-a născut omul de știință ...?” ș.a.m.d. poate fi dat:

- **vag** (deci neprecis, cu aproximație față de cifra exactă) folosind termeni de genul „destul”, „puțin”, „mult”, „numeros”, „suficient” etc.;
- **precis** dar **inexact**. Spunem de exemplu că localitatea are 110.982 locuitori (formulăm precis) dar ea are în realitate 43.113 locuitori, deci cifra este **inexactă**, nu este cea reală, adevărată;
- **precis** și **exact**, când cifra este adevărată, corectă. Dacă spunem că la o specializare sunt 293 studenți iar cifra este corectă (chiar sunt atâția) dublăm precizia cu exactitatea.

Exactitatea datelor statistice mai depinde de **vizibilitatea** și **reportabilitatea** fenomenelor la care se referă. Există fenomene economice, demografice, politice, de devianță chiar, a căror vizibilitate este mai mare: locuirea, nașterile, decesele, posesia unui bun (casă, automobil ...), căsătoria, accidente de muncă, furturile, accidente rutiere soldate cu victime ș.a.m.d.

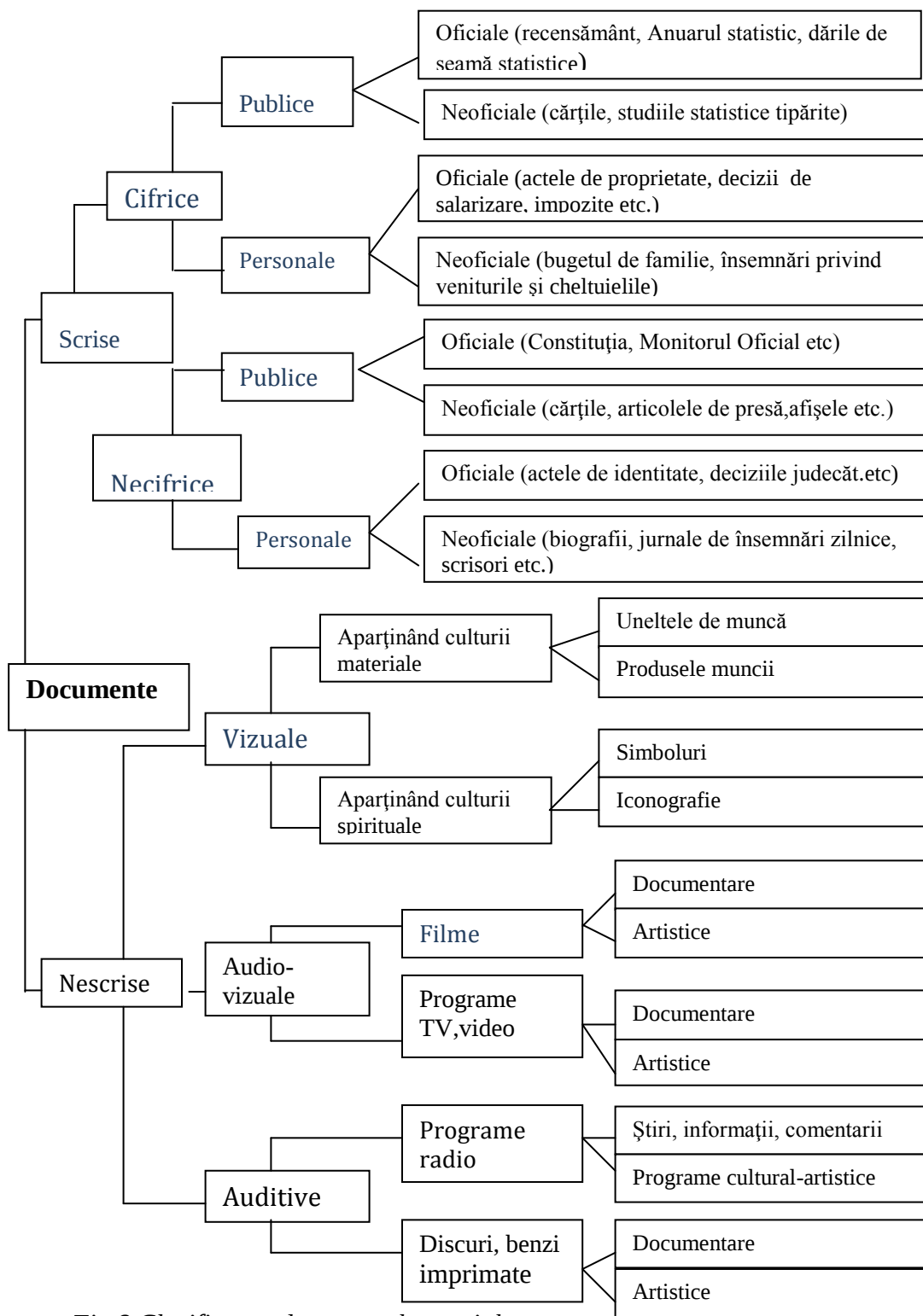

Fig.8 Clasificarea documentelor sociale

Totodată reportabilitatea lor este în general mare, doar prin excepție nedeclarându-se o naștere, un deces, un accident grav, posesia unei case etc.

Dar există și fenomene – mai ales infracțiuni – mai „ascunse” și care din diverse motive au o reportabilitate mai redusă: incestul, violul, șantajul, excrocarea, accidentele fără urmări grave etc. Datele statistice referitoare la ele sunt mult mai nesigure: declarăm în genere fără rezerve un furt a cărui victimă am fost, comparativ cu un viol ori un șantaj. Ca să nu mai vorbim de situația în care două autoturisme intră în coliziune ușoară, fără urmări grave, iar agentul de circulație poate sugera celor doi conducători auto „să se înțeleagă”. Putem fi siguri că statistica „evenimentelor rutiere” nu consemnează relativ multe accidente fără urmări grave.

O problemă de care mai depinde valoarea unor date statistice este și aceea a **completitudinii** lor, a prezentării de situații netrunchiate pentru a ne putea face o imagine integrală asupra fenomenului la care ele se referă. Spre exemplu, cunoașterea numărului de divorțuri este importantă, dar înțelegem mai complet fenomenul dacă știm și câți copii existau în familii afectate de divorțuri și cărora dintre părinți le-au fost încredințați copiii. La fel, numărul total al studenților dintr-o universitate este mult mai semnificativ dacă îl însoțim de repartitia lor pe facultăți, pe specializări și ani de studii.

Iată doar câteva probleme de a căror rezolvare depinde valoarea și utilizarea datelor statistice. Să ne gândim doar că una dintre cele mai **complete și extinse** înregistrări statistice le reprezintă **recensămintele** care se pot referi la întreaga populație de oameni, la locuințe, la animale, la terenuri etc.

Fiind vorba de înregistrări asupra întregii populații (de oameni, case, animale, terenuri etc.) ele au o mare **extensie, costuri** și implică **resurse umane** pe măsură. De obicei ele se realizează la intervale mari de timp (10 ani) iar datele care se înregistrează nu sunt în timp aceleași, ci depind de necesitățile de organizare și conducere socială ale etapei în care se află societatea, ca și posibilitățile tehnice de prelucrare a datelor obținute, specifice etapei respective. Când necesitățile și posibilitățile nu cer/permit culegerea prea multor date, recensămintele populației umane, spre exemplu, înregistrează mai puține caracteristici printre care sexul, vârsta, starea civilă, ocupația. Dar în condiții de necesitate/posibilitate sporite, se pot supune înregistrării și caracteristici ca domiciliul, cetățenia, nivelul de școlarizare, locul de muncă, categoria socială, apartenența etnică/rasială etc.

Am prezentat enorma varietate a ceea ce poate fi considerat document, ca și diferite variante de clasificare. Se naște însă și problema punctului de vedere, al **PERSPECTIVEI** din care sociologii pot fi interesați de documentele respective.

Constatând că există mai multe asemenea perspective, prof. Traian Rotariu propune (1986/1991, p. 129-131) o abordare din două puncte de vedere:

- al considerării documentului, în principal din punctul de vedere al **conținutului** său, deci al faptului că el este o sursă de informații despre fapte, evenimente și fenomene **anterioare** și **exterioare** documentului.

Din acest punct de vedere, documentul se judecă, se apreciază pe dihotomia „adevărat / fals” și efortul sociologului privește depistarea și eliminarea documentelor (ori părți din ele) ce conțin informații false. Prof. Traian Rotariu propune ca acest tip de analiză să fie numit **analiză directă**.

- în a doua perspectivă, documentul nu este privit în primul rând sub aspectul informației ce o conține ci al unor **semnificații** rezultând din răspunsurile la întrebări de genul: **cine** a produs documentul?, **cu ce** scop? **cui** i se adresează?, **ce** gen de informație conține și vehiculează documentul comparativ cu altele?, **ce efect** social a rezultat din producerea și circulația documentului? etc.

O asemenea analiză este considerată **indirectă**, în cazul ei nemaipunându-se în primul rând problema raportului adevărat / fals în conținutul informativ al documentului.

De altfel, tipul de analiză inițiat de Harold Lasswell în perioada celui de al doilea război mondial și bazat pe celebra formulă **cine?, ce?, cui?, prin ce?** și **cu ce rezultat** comunică informația?, conține și elemente de analiză directă (ce?) și de analiză indirectă (cine?, cui?, prin ce?, cu ce rezultat?).

CAPITOLUL 10

ANALIZA DE CONȚINUT

Locul ei în cadrul tehnicilor. Definiții. Tipuri. Etape principale: caracteristici, categorii, unități de analiză, eșantionare, procedee de analiză.

Numită și analiza conținutului comunicării, această tehnică de cercetare aparține categoriei celor de analiză în principal **cantitativă**, cel puțin așa a fost integral considerată la începuturile utilizării ei. Așa a și fost plasată într-o schemă a „metodelor de analiză a documentelor” de către Duverger (1964), schemă pe care o reproducem după V. Miftode (1982) cu precizarea că Duverger folosește termenul de „metode” pe care Miftode propune să-l înlocuim cu cel de „procedee” iar noi îl vom folosi pe cel de „**tehnici**”. Și nu facem acest lucru dintr-o derizorie dorință de originalitate, ci pentru a fi consecvenți cu ceea ce am afirmat anterior la temele de metodologie sociologică, unde am calificat ca tehnici modalitățile de „apropiere” de fenomen, de recoltare a informațiilor. De altfel vom constata că destule din definițiile analizei de conținut încep cu formula „**tehnică de ...**”.

Să urmărim această clasificare propusă de M. Duverger (vezi Miftode, 1982, p. 139) și prezentată în fig.9.

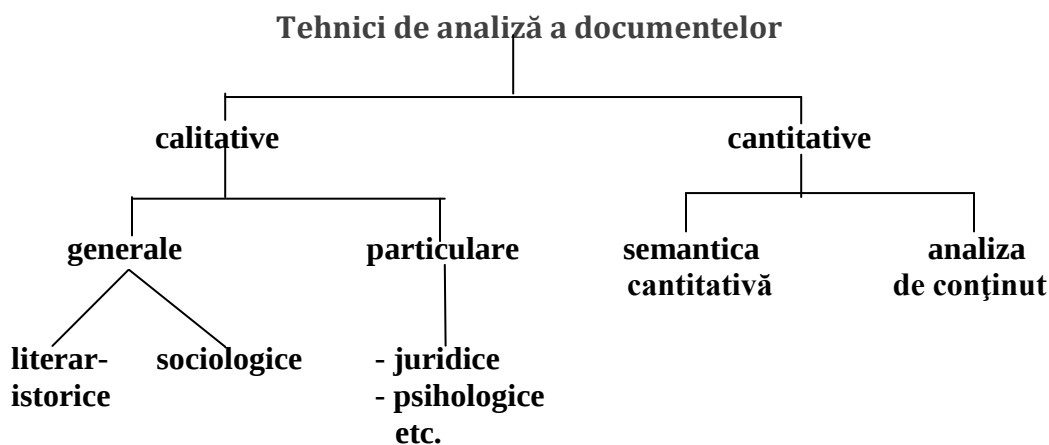

Fig.9 Clasificarea tehnicilor de analiză a documentelor

Subscriem evident la sublinierile autorilor privind **prioritatea** (în timp, dar mai ales ca importanță) tehnicilor calitative și avertismentul de a nu transforma analiza de conținut într-un scop în sine, ea trebuind să fie doar un **mijloc** de fundamentare / ilustrare a concluziilor calitative.

Prima tentativă de analiză a conținutului datează de peste un secol (Anglia, 1886) și consta în dorința de a oferi o bază mai sigură (cantitativă, mai obiectivă) analizei și criticii literare.

De prin deceniul 5 al secolului XX, tehnica a fost intens folosită pentru analiza propagandei (mai ales a aceleia disimulate), a discursurilor și declarațiilor politice, a diverselor texte (mai ales de presă) dar și a altor forme de comportament simbolic (filme, picturi, benzi desenate).

Au publicat lucrări de referință și implicit au contribuit la rafinarea tehnicii analizei de conținut Dorothy Jones (1942), Harold Lasswell (1949), Bernard Berelson (1952), J. Hills (1957), Maurice Duverger (1959, 1961, 1964), Darwin Cartwright (1963), Ole Holsti (1969), Madeleine Grawitz (1969, 1972).

Pe baza lucrărilor acestor autori mai ales, s-au conturat și punctele de vedere ale autorilor români, în special ale profesorilor V. Miftode (1982, 1995), L. Vlăsceanu (1986), S. Chelcea (1985, 1993, 1998) și T. Rotariu (1986, 1991).

Să inventariem câteva **DEFINIȚII** ale analizei de conținut:

- „este o **tehnică** de cercetare care are ca obiect descrierea **obiectivă, sistematică și cantitativă** a conținutului **manifest** al comunicării” (Berelson);
- „**tehnică** de cercetare care permite inferențe prin identificarea **sistematică și obiectivă** a caracteristicilor specifice din cadrul unui **text**” (Holsti);
- M. Grawitz propune ca în analiza de conținut să fie luate în calcul atât aspectele **cantitative** cât și cele **calitative** ale comunicării și ea să aibă în vedere atât conținutul **manifest** cât și cel **latent** al acesteia;
- „descrierea **obiectivă, sistematică și cantitativă** a oricărui **comportament simbolic**” (Cartwright);
- „este o **tehnică** de reprezentare **cantitativă** a unui set de **simboluri** (verbale, neverbale, iconografie) integrate într-un text sau imagine coerentă” (Vlăsceanu, 1986, p. 204-205);
- „este o **tehnică** de cercetare a documentelor ce furnizează o descriere **obiectivă, sistematică și cantitativă** a conținuturilor acestora” (Rotariu, 1986, p. 134).

Chiar și aceste câteva definiții (pentru un inventar mai complet al lor, vezi Miftode, 1995, și Chelcea, 1998/29) ne permit constatarea frecvenței cu care revin unii din termenii ce i-am subliniat: **tehnică**, descriere **sistematică, obiectivă și cantitativă** a unui conținut **manifest**.

Mai rar apar aspectele: calitativ, conținut latent, inferențe ori comportament simbolic.

Putem deci „construi” o definiție de genul: **analiza de conținut este o tehnică de descriere obiectivă, sistematică și cantitativ – calitativă, a conținutului manifest și / sau latent al rezultatului oricărei forme de comunicare.**

Există și unele **CLASIFICĂRI** ale analizei conținutului, în tipuri care se regăsesc și în clasificarea altor tehnici (vezi Miftode, 1995, p. 351-352). Mai importante sunt clasificările:

- în funcție de **tipul** de cercetare:
 - analize de **explorare**, pe un domeniu problematic necercetat;
 - analize de **verificare**, a unor ipoteze și / sau rezultate ce au făcut obiectul unor cercetări anterioare;
- în funcție de **conținut** pot fi deosebite:
 - analize **interne**;
 - analize **externe**, prin care conținutul se raportează la context. Spre exemplu dacă analizăm un articol de ziar doar sub aspectul temelor, ideilor, cuvintelor-cheie folosite **în cadrul** articolului facem o analiză internă. Dacă raportăm tema articolului la contextul tematic al ziarului ori a altor ziare, deci dacă vrem să constatăm câte articole cu acea temă au apărut și în ce ziare, dacă-l plasăm în contextul istoric concret, dacă ne străduim să stabilim sensul articolului etc., suntem în domeniul analizei externe;
- după gradul de **profundime** al analizei:
 - analiza asupra conținutului **manifest**, care se referă la aspectele de suprafață, mai vizibile, la „ceea ce a scris / spus autorul”, analiză în fond mai superficială;
 - analiza asupra **conținutului latent**, care este mai profundă, luând în calcul nu numai „ce a scris” ori „ce a spus” un autor ci încercând să descifreze și „ce a vrut să scrie” ori „ce a vrut să spună ...” cineva. Să ne gândim doar la limbajul diplomatic în care ceea ce se află „în spatele” unor formulări poate avea chiar alte sensuri decât cel manifest al formulării. Chiar în limbajul uzual există formulări (de acceptare, refuz, mulțumire, laudă etc.) al căror conținut latent diferă de cel manifest. Cineva ne poate spune: „îmi pare rău că trebuie să (vă) refuz ...” ori „îmi pare rău că nu pot fi de acord cu aceasta ...” și este evident că nu-i pare de loc rău, ba chiar se bucură că poate să refuze, să nu fie de acord etc.;
- după **natura și valoarea** categoriilor de analiză:
- analiza **deschisă**, fără categorii prestabilite, ele stabilindu-se „pe parcurs”, pe măsură ce apar în cadrul mesajului;

- analiza **închisă**, cu categorii prestabilite, fixate anterior și în funcție de care se clasifică, grupează și codifică informația ce o analizăm;
- analiza **mixtă**, care le combină pe cele două, deci are la bază atât categorii prestabilite cât și unele ce se stabilesc pe parcurs.

ETAPELE unei analize de conținut sunt prezentate în literatura de specialitate prin câteva „scheme” de 5-7 momente implicând – ca în orice cercetare – atât momente din faza de **pregătire** cât și cele de **realizare** efectivă.

Vom prezenta principalele operații presupuse de o analiză de conținut, în succesiunea în care ele se desfășoară.

1. Stabilirea obiectului analizei, adică a **problemei**, a **temei**, ori, în altă formulare, a **caracteristicilor** mesajului analizat.

Nu orice problemă se **pretează** ori **merită** o analiză de conținut, pentru multe texte (ori desene, picturi, gravuri etc.) fiind suficient un studiu bibliografic atent ori o observație atentă. Bunăoară, presupunem că nu este necesară o analiză de conținut pentru un regulament de ordine interioară, o ordonanță de guvern ori o pictură abstractă constând în câteva linii drepte / frânte și puncte de culori diferite pe o pânză. Mesajele care merită o asemenea analiză trebuie să fie mai complexe prin idee și construcție, mai încărcate de sensuri evidente ori latente. Acestea sunt de regulă discursurile unor politicieni reprezentativi, declarațiile oficiale, articolele de fond a unor ziare prestigioase, emisiunile consacrate (de știri, de dezbateri) ale unor televiziuni, emisiuni radiofonice cu audiență mare, biografiile sociale, corespondența, memoriile și jurnalele intime ale unor personalități etc.

Spre exemplu, ar putea fi supuse analizei de conținut toate discursurile președintelui american George W. Bush de după 11 septembrie 2001, și stabilite (căutate) teme de genul:

- sursele terorismului internațional;
- pedepsirea vinovaților;
- întărirea securității;
- extinderea robustă a NATO;
- organizarea coaliției antiteroriste;
- sprijinul țărilor democratice în cruciada antiteroristă;
- combaterea terorismului în țările lui de origine

și încă multe altele. Ori ar putea fi luat la analiză doar un eșantion de patru discursuri ținute între 20-23 noiembrie 2002 la Praga, Vilnius, Sankt Petersburg și București și luate în calcul caracteristici (teme) ca: de ce extindere de la Baltica la Marea Neagră?, obligațiile țărilor invitate să adere la NATO, aprecierea țărilor invitate, noua strategie NATO, relațiile NATO cu Rusia etc.

Deci **caracteristica** analizată poate fi:

- o **temă** (tematică) – exemplu: „tematica articolelor de fond din ziarul / ziarele”; „tematica emisiunii Teleenciclopedia ...”; „temele

principale dezbătute în emisiunea TV „în fața națiunii ...”; „temele principale ale presei financiare” etc.;

- un **fenomen** / **proces**: democrația, corupția, egalitatea șanselor, emigrarea, șomajul, convertibilitatea leului, învățământul privat, delincvența, privatizarea, alegerile, plagiatul, integrarea europeană, autonomia etc.;
- o **valoare** morală: cinste, corectitudine, loialitate, respect, patriotism, integritate, echilibru, toleranță, generozitate ș.a.m.d.;
- o **caracteristică** a persoanei: sexul, vârsta, ocupația, studiile, starea civilă, funcția etc.

Și toate acestea pot fi analizate pe baza mesajelor din **surse** ca: ziare, reviste, romane, emisiuni TV, emisiuni radio, discuri, casete audio și video, fotografii, filme, gravuri, caricaturi, texte juridice, poezii, afișe, picturi etc.

Concluzia este că informația **conținută** într-un mesaj, provenit dintr-o sursă poate fi analizată din punctul de vedere al mai multor caracteristici. Să presupunem că supunem analizei de conținut emisiunea „Marius Tucă show” care a depășit 1.000 de prezențe pe ecran. Probabil că nu va fi necesar (și nici posibil, util) să le analizăm pe toate, ci vom extrage la hazard un eșantion de emisiuni. Dar fie că vom încerca să le analizăm pe toate, fie că vom apela la un eșantion, nu vom putea analiza **totul** (toate aspectele) referitor la aceste emisiuni, ci ne vom restrânge la caracteristici de tipul:

- **tematica** emisiunilor; deci câte au aparținut domeniului politic, economic, științei, învățământului, sportului, muzicii, sindicalismului etc.

Putem chiar face o împărțire tematică mai fină, analizând pentru domeniul politic subteme ca partidele, alegerile, sondajele, alianțele, fuziunile, liderii, abandonul, excluderile etc.

Spre exemplu, ne vom fixa pe caracteristica „alegerile anticipate în dezbaterile emisiunii Marius Tucă show”:

- caracteristici **personale** ale invitaților, spre exemplu „ocupația (ori sexul, vârsta, funcția ...) invitaților lui Marius Tucă”.

O analiză de conținut poate lua în calcul o **singură** caracteristică, pe o singură sursă (ziar, emisiune, tip de document ...) ori mai multe surse (diferite ziare, emisiuni); ea se poate face și pe mai **multe** caracteristici, dar limitate la un număr rezonabil de 3-4.

Foarte importantă este corelarea caracteristicilor cu:

- **conținutul** informațional al sursei, deci cu tipul de document. Dacă caracteristica este – spre exemplu – „campania de recoltare a cerealelor” nu o vom căuta în „Gazeta sporturilor”, în reviste de politică externă, în emisiunile de divertisment la TV etc.;

- **perioada** analizată, care trebuie să fie semnificativă. Menținând același exemplu nu vom căuta relatări despre campania de recoltare a cerealelor în ziarele lunilor de iarnă.

2. Stabilirea categoriilor este și ea o operație foarte importantă. Este vorba de fixarea claselor (grupelor, rubricilor) în care clasăm conținutul informațional.

Este cam același lucru cu stabilirea variantelor de răspuns la o întrebare ce o precodificăm într-un chestionar de anchetă. Spre exemplu dacă precodificăm informația despre starea civilă a unui subiect, prevedem variantele: necăsătorit(ă), căsătorit(ă), divorțat(ă), văduv(ă), concubin(ă).

Schema de categorii se poate referi la un **domeniu** (politic, economic, cultural, sportiv, științific ...), la o **valoare** promovată (democrație, libertate, toleranță, patriotism ...), la o **însușire** a persoanei (vârstă, profesie, studii ...), la o **apreciere** (pro-contra, acord-neutru-dezacord, organizat-dezorganizat, cooperare-conflict ...).

Pentru a ilustra cu un exemplu ultima variantă („apreciere”) a categoriilor, dacă analizăm caracteristica „atitudinea presei față de aderarea României la NATO”, vom stabili categoriile de apreciere: „întru totul de acord”, „de acord”, „atitudine neutră”, „dezacord”, „dezacord total”.

Pentru multe caracteristici pot fi folosite **categorii-standard**, existente și consacrate, în privința acceptării cărora există un larg consens, poate chiar unanimitate. Am dat deja exemplul categoriilor pentru starea civilă; la fel este unanim recunoscută împărțirea în masculin și feminin a caracteristicii sex, împărțirea pe categorii a vârstei / generației în copilărie, adolescență, tinerețe, maturitate, bătrânețe, împărțirea conform clasificării zecimale a cărților dintr-o bibliotecă, împărțirea pe „sectoare” a economiei în cel primar (agricultura), secundar (industria) și terțiar (serviciile), împărțirea forțelor armate în terestre, navale și aeriene ș.a.m.d.

Este recomandabil să păstrăm măcar ca **bază** asemenea categorii și să nu creăm altele în numele unei originalități cu orice preț, pentru a permite **compararea** cu alte cercetări ce au folosit aceleași categorii.

Bineînțeles că schema poate fi ajustată, corelată, pusă în concordanță cu noile realități. Spre exemplu, în loc de „concubinaj” putem spune „uniune liberă”, ori – probabil – că în curând vom putea distinge între căsătorii „heterosexuale” și „homosexuale”. La fel putem vorbi pe lângă „vârsta a III-a” și de o „vârsta a IV-a” incluzându-i pe cei foarte în vârstă, tot mai numeroși în lume ca urmare a creșterii speranței de viață și a vârstei medii efective.

Categoriile ce le stabilim în schema noastră trebuie să îndeplinească câteva **condiții**:

- să fie **exhaustive**, adică schema să fie completă, integrală, să cuprindă **toate** variantele posibile. Deci fiecare informație, sursă,

valoare, apreciere, trăsătură etc. să-și **găsească** loc în schemă, chiar dacă din dorința de a nu folosi scheme excesiv de voluminoase vom folosi artificii de grupare

Spre exemplu dacă analizăm caracteristica „tema NATO în presa centrală scrisă” și pe poziția de categorii am putea lua în calcul 25 ziare, vom putea nominaliza pe cele mai importante 8-10 ziare cu tiraj mai mare și să grupăm la „alte ziare” pe cele în care prin tiraj și / sau profil poate apare doar accidental caracteristica analizată.

Ori pentru caracteristica (tema) „șansele alegerii ca președinte al țării”, dacă există depuse – să zicem – 16 candidaturi vom putea nominaliza doar câteva personalități politice creditate de sondaje cu șanse mai consistente și să includem la „alți candidați” referirile ocazionale la cei fără nici o șansă reală;

- să fie **exclusive**, cerință care are în vedere evitarea, în principiu, a situației în care informația să poată fi clasată (să „cadă”) în două sau mai multe categorii. Este drept că la cea mai evidentă caracteristică – sexul – se poate obiecta că cele două categorii (masculin și feminin) nu sunt exhaustive și exclusive putând exista categoria „al treilea sex (hermafrodit)”. Ori se poate obiecta că la starea civilă cele 5 categorii amintite anterior nu sunt exclusive, putându-se imagina situația „văduv și în concubinaj”, „divorțat și în concubinaj”. În asemenea situații precauțiile (precizările, convențiile) luate înaintea analizei stipulează cum se clasifică situațiile respective, care au frecvență scăzută.

Pe lângă cazuri de genul celor exemplificate există și situații în care în mod **normal** nu poate fi cerută / asigurată exclusivitatea;

- categoriile trebuie să fie **objective**, adică schema elaborată să depindă cât mai puțin de cel ce face analiza. Este ceea ce am explicat la „categorii standard”, la cerința folosirii pe cât posibil a unor scheme consacrate;
- să fie **pertinente**, adecvate caracteristicii, conținutului și sursei. Pentru analiza caracteristicii „adolescența timpurie” ar fi stupid să prevedem categorii de vârstă până la 80 de ani, ori pentru caracteristica „statutul medicului de familie” ar fi la fel de stupid (nepertinent) să categorisim studiile în „doar școală primară”, „doar gimnaziu” ori „studii liceale”.

Criteriile **exhaustivității**, **exclusivității** și **pertinenței** sunt cam la fel indicate și explicate de mai mulți autori (Rotariu 1986, Chelcea 1985, 1998/29, Miftode 1995). Apar însă și diferențe, V. Miftode adăugând la aceste trei criterii (după L. Bardin, 1986) încă două:

- al **univocității** categoriilor, adică ele trebuie să aibă același sens pentru diferiți analiști. În ce ne privește, considerăm explicația ca fiind apropiată de aceea oferită sub denumirea de caracter obiectiv și categorii – standard;

- al **omogenității**, adică însușirea de a clasifica materialul potrivit aceluiași principiu (Miftode, 1995, p. 359).

Și la O. Holsti găsim cerințele de adecvare a categoriilor la scopul cercetării, cerința de a fi exclusive și mutual exclusive (precise, neambigui), independente și să derive dintr-un singur criteriu de clasificare (Chelcea 1998/29 apud Holsti, p. 388).

3. **Unitățile de analiză** reprezintă răspunsul la întrebările **ce** se urmărește (într-un text, emisiune, film ...) și **unde** va fi căutată caracteristica (tema) urmărită. De la începutul prezentării s-a înțeles că fiind o tehnică de tip cantitativ, analiza conținutului se bazează pe **numărare** și uneori pe **măsurare**; deci unitățile trebuie să servească în acest scop.

- **unitatea de înregistrare** este „entitatea purtătoare a informației căutate” (Rotariu, 1986, p. 139), adică „acea parte din comunicare ce urmează a fi caracterizată și introdusă într-una din categoriile schemei de analiză” (Chelcea, 1998/29, p. 381). Pentru un text, unitatea de înregistrare poate fi **cuvântul, propoziția, fraza, paragraful, tema, capitolul** etc. Această unitate se stabilește în funcție de obiectul cercetării, nivelul de profunzime vizat, timpul disponibil și resursele alocate.

Cu cât unitatea este **mai mică** (ex.: cuvântul, sintagma) analiza va fi mai **fină, frecvența** de apariție va fi mai mare și se modifică și **intensitatea** atitudinii exprimate în text (orientarea pro-contra rămânând aceeași). Și cu cât unitatea de înregistrare este **mai mare** (articolul, capitolul, romanul, filmul ...) crește frecvența unităților de analiză neutre, dar **durata** cercetării **scade**.

Dacă textul analizat este, spre exemplu, articolul de fond dintr-un ziar iar unitatea de înregistrare este **cuvântul** „corupție” (ori „privatizare”, „democrație”, „alegeri” etc.) este posibil ca el să apară în articol de 18 ori; dar dacă considerăm **paragraful** ca unitate este posibil ca el (cuvântul) să apară doar de 5 ori (doar atâtea din paragrafele articolului fac referire la corupție, democrație ...) iar dacă considerăm ca unitate de înregistrare **articolul** frecvența va scădea la 1 (acel articol de fond se referă la corupție, ori democrație, ori alegeri etc.).

Unii autori atrag atenția asupra faptului că în locul utilizării cuvântului ca unitate de înregistrare, este preferabilă alegerea **temei** ca asemenea unitate, deci a celui „fragment de text care, prin ideile conținute, corespunde semnificației uneia sau alteia dintre categoriile stabilite” (Rotariu, loc. cit.). Această semnificație poate să existe chiar dacă se folosesc cuvinte diferite dar cu sens identic sau apropiat.

- **unitatea de context** („de reperaj”) este uneori genul proxim al unității de înregistrare, dar poate fi cu câteva „trepte” mai mare. Deci pentru cuvânt, unitatea de context este propoziția / fraza, pentru frază ea este paragraful, pentru paragraf capitolul sau articolul, pentru articol este revista, pentru capitol este cartea / manualul ș.a.m.d.

Unitatea de context este deci „acel segment al comunicării care permite a se vedea dacă unitatea de înregistrare are o orientare pozitivă, negativă ori neutră” (Chelcea, 1998/29, p. 385).

Ea trebuie – ca mărime – să fie cel puțin egală cu unitatea de înregistrare (cuvânt = cuvânt; paragraf = paragraf) dar de regulă este mai mare. Putem ca pentru unități de înregistrare cum sunt cuvântul, propoziția, fraza, paragraful și tema să considerăm ca unitate de context **articolul**; sau **emisiunea** de radio, TV, ori **filmul, romanul, manualul** etc.

Bineînțeles că aceleași tipuri de unitate de reperaj – cartea, articolul, emisiunea – sunt chiar și ele diferite ca volum, întindere ori durată și va trebui să se țină cont și de acest lucru. O carte poate avea 80 ori 1.500 de pagini, o emisiune poate dura 10 minute ori 3 ore etc. și nu este indiferent la ce context raportăm unitatea de înregistrare;

- **unitatea de numărare** (ori de **măsurare**) are funcție de cuantificare și este **subdiviziunea** minimă a unității de înregistrare (ori poate fi egală cu ea când aceasta este mică, cuvântul spre exemplu).

Ca unități de numărare / măsurare pot fi utilizate și **cuvântul, propoziția, fraza, paragraful, pagina, articolul** etc., dar de regulă se preferă caracteristici **fizice** evidente: pentru lungime – **centimetrul**, pentru suprafață – **centimetrul pătrat**, pentru durată – **minutul** sau **ora** de emisiune. Pentru analiza de conținut a unor mesaje în presă se pot folosi și unități de măsurare ca **cicero** (= 4,512 mm, ori 12 puncte tipografice) sau **cvadratul** (= 18,04 mm).

Importanța corectei stabiliri și utilizări a unităților de numărare / măsurare este evidentă pentru orice cercetare de tip cantitativ cum este și analiza de conținut. Pentru că nu este vorba doar de a sesiza și identifica existența unei caracteristici ori categorii într-un mesaj, ci și de a stabili **întinderea, extensia** și **frecvența** acestora.

În fond nu este indiferent că o caracteristică ori categorie este identificată pe un rând dintr-un text (ori 2 minute de emisiune) sau pe 29 de pagini de text ori 2 ore de emisiune radio ori TV.

4. **Eșantionarea documentelor** face parte din operațiile de pregătire a materialului ce-l vom supune analizei de conținut. Cum există **populații** de indivizi, familii, gospodării, circumscripții electorale, localități, cartiere, formații de lucru, instituții, întreprinderi etc. există și o **populație de documente**. În sociologie conceptul de populație

nu are aceeași accepțiune ca în demografie, ci semnifică **totalitatea unităților (elementelor) investigabile**. În cazul documentelor este vorba de **toate** documentele ce pot fi supuse analizei, mărimea acestei populații fiind foarte variabilă. Un ziar care apare zilnic (6 zile pe săptămână) însumează în 10 ani 3.100 numere, un săptămânal însumează în 10 ani 500 de numere. Suma filmelor produse doar în India (care produce aproximativ 350-400 filme/an) este probabil de zeci de mii în timp ce în România ultimilor ani suma filmelor produse este de abia câteva zeci. Ordonanțele de guvern au însumat în ultimele cicluri electorale câteva sute pe un ciclu de 4 ani și probabil că suma lor totală a devenit de ordinul miilor.

La populații atât de mari de documente trebuie să se recurgă la **eșantionare**, adică la selectarea riguroasă și în funcție de anumite criterii a doar unei **părți** din totalul documentelor. Problema eșantionării face obiectul unui capitol ulterior al cursului, noi anticipând doar că și pentru un eșantion de documente trebuie acționat cu aceeași **rigoare și metodicitate** ca și pentru unul compus din oameni, locuințe, localități etc.

Dar pentru un eșantion de documente apar și probleme specifice, spre exemplu în cazul articolelor din **presă** care prezintă fenomenul de **fluctuație a textelor** (vezi Chelcea, 1998/29, pp. 392-393).

Este vorba de unele **tendințe** specifice presei:

- tendința **primară** = modificarea conținutului ziarului față de numărul anterior;
- tendința **ciclică** = aceea de revenire, de reluare a unor teme după un timp;
- tendința de **compensare** = prezența într-un ziar a unei informații într-o zi, scade șansa apariției ei și în ziua următoare.

Asemenea tendințe trebuie luate în calcul și încercată contracararea lor prin mijloace de tipul selecției de zile (deci ziare) **neconsecutive** ori a cunoașterii duratei ciclului (săptămânal, decadal, lunar ...) la tendința ciclică și asigurarea selectării de numere de ziar din **toate fazele ciclului**. Și toate acestea pentru a-i asigura eșantionului de documente o cât mai bună **reprezentativitate**.

5. Procedeele de analiză sunt diverse, de la cele devenite clasice (analiza frecvenței) până la cele recente ce apelează la computere:

- **analiza frecvențelor** constă în determinarea numărului de apariții a unității de înregistrare. Se bazează pe numărare (a cuvintelor, citatelor, sintagmelor etc.);
- **analiza tendinței** urmărește să scoată în evidență **orientarea** (favorabilă, neutră, defavorabilă) a unei **surse / emițător** (autor, ziar, emisiune, film) față de o idee, persoană, fapt, eveniment etc.

Întâi se identifică frecvența (de câte ori) o temă apare într-un ziar, emisiune, roman etc. Procentul de semnalări ce au legături cu tema este important, semnalând gradul de preocupare a acelui ziar pentru tema respectivă.

Apoi se stabilește dacă semnalările temei (spre ex.: „Aderarea României la NATO”) sunt favorabile (pro), neutre, ori defavorabile (contra) faptului, fenomenului, procesului surprins de temă. Există chiar și formule de analiză a tendinței (vezi Chelcea, 1998/29, p. 395-400) cum ar fi:

$$1. \quad AT = \frac{F - D}{L}$$

$$2. \quad AT = \frac{F - D}{T}$$

unde:

AT = indicele de analiză a tendinței

F = numărul de unități favorabile (pro)

D = numărul de unități defavorabile (contra)

L = numărul de unități în legătură cu tema

T = numărul total de unități

Să presupunem că un ziar a avut într-un an 350 numere. Dintre acestea, 250 de numere au făcut referire la aderarea României la NATO, 200 de referiri fiind favorabile și 50 defavorabile. Atunci:

$$1. \quad AT = \frac{200 - 50}{250} = 0,60$$

$$2. \quad AT = \frac{200 - 50}{350} = 0,43$$

Putem compara indicii astfel calculați cu cei referitori la alt ziar, sau același ziar dar într-o **altă perioadă** (alt an) și vom constata dacă primul ziar are o atitudine mai favorabilă ori defavorabilă față de al doilea ziar sau dacă același ziar a avut în anul 2001 față de 2000 o atitudine mai favorabilă ori nu față de aderarea României la NATO.

Se poate utiliza și o formulă care ia în considerare atât conținutul legat de temă cât și cel total:

$$3. \quad AT = \frac{F^2 - F \cdot D}{LT} - \frac{F \cdot D - D^2}{LT}$$

deci

$$AT = \frac{200^2 - 200 \cdot 50}{250 \cdot 350} - \frac{200 \cdot 50 - 50^2}{250 \cdot 350} = 0,26$$

- **analiza evaluativă** face distincție între **obiectul** atitudinii (familia, colectivitatea, democrația, autonomia, descentralizarea etc.) și **evaluarea** obiectului (prin aprecieri privind coeziunea, armonia, perseverența, oportunitatea etc.);
- **analiza contingenței** evidențiază structurile de **asociere** a conceptelor dintr-un text. Apariția asociată (legată) a unor „cuvinte-cheie” (ex.: corupție-stat, democrație-libertate, autonomie-universitate, NATO-securitate, privatizare-profit) într-un text dă **frecvența relativă** ce poate fi comparată cu posibilitatea teoretică de asociere a acelorași termeni (**valoarea de așteptare**).
Se consideră analiza contingenței ca procedeul cel mai indicat pentru evidențierea conținutului latent al comunicării.

CAPITOLUL 11

OBSERVAȚIA SOCIOLOGICĂ

Observație empirică și științifică. Locul observației în cadrul metodelor.

Definiții. Caracterul dinamic. Tipuri. Rolul de observator.

Ghidul de observație

Observația a fost și este prezentă în orice formă de cunoaștere, cu atât mai mult în cea **științifică**. De altfel observația **sistematică** este considerată primul mod în care s-a manifestat investigația științifică.

„Socialul” reprezintă o abstracție, el neputând fi văzut, auzit ori pipăit ca atare. „Societatea” nu reprezintă un fenomen concret care să poată fi observat direct, dar pot fi observate **obiectele** făcute de oameni, **acțiunile** comise de ei ori **opiniile** pe care oamenii le emit.

Prin observație **reflectăm** realitățile sociale cu ajutorul simțurilor, dar această reflectare are și sensul de **reflecție**, deci de emitere de judecăți. După inspiratele formulări ale profesorului Henri Stahl: „Desigur că «vedem» lumea de îndată ce deschidem ochii dar o putem și **privi**, adică cu intenția de a o cunoaște. Tot astfel auzim fenomenele sonore, dar le putem și **asculta** cu atenție, precum și mânguirea obiectelor poate să fie dirijată de o **curiozitate experimentală**, iar nu numai ca rezultat firesc al contactului nostru cu lumea” (1974, p. 187).

Observația poate fi **empirică** și **științifică**. Prima stă la baza cunoașterii comune (spontane, empirice) în timp ce a doua fundamentează cunoașterea științifică.

„Numim observație «empirică» produsul unei observații spontane, **insuficient controlate critic**” (Stahl, loc. cit.).

Această observație empirică are un număr de **limite** (defecte, slăbiciuni) provenite din faptul că ea este (vezi Stahl, 1974, p. 187-189; Miftode, 1982, p. 170-171):

- **fragmentată**, restrânsă la fenomenele cu care se vine în contact, ea reține mai ales cazuri izolate, rupte de întregul căruia le aparțin; această observația „se poartă” doar pe anumite laturi ale realității;
- **lipsită de obiectivitate**, ea fiind părtinitoare, dominată de interesele celui ce observă, de opiniile, predispozițiile și prejudecățile sale. Spre exemplu spectatorul ocazional al unui miting, demonstrații ori greve cu care nu este principial de acord, va „vedea” (reține) mai ales aspectele care să-i confirme părerea (dezordine, busculade, limbaj trivial etc.) pentru că aceasta corespunde **intereselor** sale. În timp ce un observator ocazional al acelorași fenomene, dar având despre ele păreri favorabile, va reține și va comunica și altora că

acțiunile au fost bine organizate, revendicările legitime, liderii charismatici, sloganurile pertinente, cuvântările la obiect, participanții au dovedit activism și energie ș.a.m.d.;

- **vagă** (imprecisă, inexactă, confuză), deoarece observația empirică se constituie din detalii, din elemente manifeste, aspecte exterioare. Deci în cadrul ei nu este evidențiată esența, întregul, aspectul analitic și conținutul latent;
- **necritică**, deci neprelucrată logic, nejuducată critic, ci rămasă în faza confuză, haotică, rezultată din senzațiile și sentimentele învălmășite provocate de contactul cu un fapt / eveniment / fenomen / proces;
- **neconsemnată**, neînregistrată în scris, mai ales „la fața locului”, deci rezultatele acestei observații sunt expuse deformărilor provocate de imperfecțiunile și selecțiile subiective ale memoriei.

Prin contrast „**Numim deci «științifică» observația empirică îmbunătățită critic, rod al unei observări dirijate potrivit unor anumite reguli** menite să ne garanteze evitarea greșelilor observării spontane” (Stahl, loc. cit.).

Caracteristicile observației științifice sunt (vezi Stahl, 1974, p. 189-191; Miftode, 1982, pp. 171-172; Râpeanu, Rădulescu, 1997, p. 37):

- este **metodică**, adică este fundamentată **teoretic**, deci bazată pe o concepție, pe anumite reguli care sunt la rândul lor rezultatul unei serii foarte lungi de observații anterioare, repetate, judecate și verificate. Altfel spus, o observație științifică este permanent dirijată de gândire, dar una care a asimilat teorie (epistemologie și metodologie);
- este **integrală**, completă, adică observăm fenomenul în totalitatea laturilor, componentelor sale și în **contextul** realității căreia îi aparține. Ca să continuăm un exemplu anterior, dacă ne propunem să observăm științific desfășurarea unei greve, vom urmări: mobilurile, formularea revendicărilor, participanții (număr, categorii, comportament), liderii, lozincile, luările de cuvânt, reacțiile patronatului, propunerile de negociere, durata, existența ori nu a unor diversiuni etc., într-un cuvânt **tot** ce se poate observa;
- observația științifică este **sistematică** (altfel nici nu ar putea ambiționa la a fi completă) ceea ce înseamnă că se supun observației rând pe rând toate fenomenele;

- ea trebuie să fie **analitică**, adică bazată pe **analiza** prealabilă a obiectului observării noastre. Deci, pe cale logică, în mod abstract, vom „desface” în componente obiectul observației, pentru ca sistematic (unul câte unul) să le supunem apoi observației;
- este **repetată și verificată**; repetarea unor observații are dublul scop al verificării și al completării eventualelor erori ori lacune care ne-au „scăpat” la prima observație.

Diversi autori completează această listă de trăsături unanim acceptate și cu altele (Râpeanu, Rădulescu, 1997, p. 37) cum ar fi caracteristica de a fi **intențională** (având scop și obiective precise) și **selectivă** (orientată spre anumite trăsături ale realității).

Chiar înainte de a da câteva definiții observației, și numai pe baza a ceea ce s-a înțeles deja din trăsăturile (caracteristicile) ei, să încercăm să o **plasăm** în contextul metodelor / tehnicilor de cercetare sociologică, să-i stabilim **LOCUL** în cadrul acestora.

„Domină însă, – spune H. Stahl –, în orice muncă de știință socială, următoarea regulă: **calitatea rezultatelor finale atârnă de calitatea observațiilor de bază** / ... / Calitatea informațiilor de bază, a «datelor primare», «genuine», cum li se spune, determină însăși calitatea lucrării în totalitatea sa” (1974, p. 185, s.n.).

„Observația directă – de teren – constituie **tehnica principală** de investigație sociologică, întrucât ne oferă informații cu valoare de **fapte**, care constituie materialul cel mai bogat, divers și nuanțat, susceptibil de **analize calitative**, caracteristice științei sociologice” (Miftode, 1982, p. 160).

Prof. Lazăr Vlăsceanu ne propune (1982, p. 274) să clasificăm metodele de cercetare în funcție de două **criterii**:

- **numărul** de persoane investigate prin metoda respectivă;
- gradul de **intervenție** a cercetătorului în procesul desfășurării evenimentelor sociale, altfel spus, modalitățile și măsura în care cercetătorul **controlează** variabilele implicate în proces.

Prin intersectarea acestor două criterii rezultă două categorii de **metode de colectare** a datelor:

- metode **extensive**, caracterizate prin aceea că numărul persoanelor investigate este **mare** iar probabilitatea de intervenție (control) din partea cercetătorului mai **redusă**;
- metode **intensive** utilizate pentru investigarea unui număr relativ **mic** de persoane, dar cu posibilități mai **mari** de intervenție ale cercetătorului.

Metodele extensive ar fi **ancheta** (indirectă și directă – interviul) ca și variantele de **panel** (repetare) ale acestora. Metode intensive pot fi considerate **observația, experimentul, analiza de conținut și studiul de caz**.

În lumina acestor criterii, observația este deci o tehnică (după unii: metodă) **intensivă**, adică una aplicabilă unui număr mai **restrâns** de subiecți și cu posibilitate de intervenție (chiar participare) mai mare a cercetătorului.

Am concluziona în privința importanței tehnicii observației invocând aprecierea unor autori potrivit căreia ea „este o tehnică veche, dar nu învechită”.

Câteva **DEFINIȚII** ale observației:

- un dicționar de psihologie (Doron, Parot, 1999, p. 547) o consideră „conduită de adunare atentă a informațiilor” și „metodă de investigație științifică care constă în înregistrarea sistematică, prin simțuri, a caracteristicilor și transformărilor obiectului studiat”;
- „observația constă în investigarea sistematică, pe baza unui plan dinainte elaborat și cu ajutorul unor instrumente adecvate, a acțiunilor și interacțiunilor, evenimentelor, relațiilor și proceselor dintr-un câmp social dat” (Vlăsceanu, 1986, p. 209);
- „când ne îndreptăm atenția asupra lumii exterioare, cu scopul conștient de a obține informații despre ea, spunem că am făcut «observație» (Stahl, 1974, p. 187);
- definiția din Dicționarul de sociologie, redactată tot de prof. L. Vlăsceanu: „perceperea sistematică a atitudinilor, comportamentelor și interacțiunilor actorilor sociali, în momentul manifestării lor, conform unui plan dinainte elaborat și cu ajutorul unor tehnici specifice de înregistrare” (1993/107, p. 401);
- „observația sociologică reprezintă o formă superioară a percepției, constând în contemplarea metodică și planificată a unui anumit proces social, contemplare bazată în cea mai mare parte pe capacitățile analitice ale cercetătorului (Râpeanu, Rădulescu, 1997, p. 37);
- „în sens larg, observația sociologică este definită ca cercetare concretă, de teren, empirică și, în sens restrâns, ca metodă științifică de colectare a datelor cu ajutorul simțurilor (văz, auz, miros etc.) în vederea inferențelor sociologice și psihologice pentru a verifica ipotezele sau a descrie sistematic și obiectiv mediul înconjurător, oamenii și relațiile interpersonale, comportamentele individuale și colective, acțiunile și activitățile, comportamentul verbal, obiectele fizice, produsele activităților creative ale persoanelor și grupurilor umane” (Chelcea, 1998/30, p. 409).

Am citat exact această „definiție fluviu” (o singură frază conținând 70 de cuvinte) nu pentru a fi reținută ca atare, ci doar pentru a extrage ideile principale pe care le conține.

Caracterul dinamic al observației rezultă din însăși continua mișcare a realității pe care o supunem observației. Afirmând acest caracter nu intrăm în contradicție cu unul din tipurile de observație ce-l vom menționa ulterior (acela de observație „instantanee”).

Asigurăm acest caracter prin două căi:

- considerând fenomenele sociale **ca proces**, deci într-o continuă trecere pe axa trecut – prezent – viitor.
Despre orice fenomen (șomajul, natalitatea, căsătoria, educația, alegerile etc.) putem să ne întrebăm de unde / din ce provine, în ce constă și ce putem prevedea în privința evoluției sale viitoare;
- prin **repetarea** la intervale de timp a observațiilor, urmărind să constatăm **schimbările** produse în timp asupra fenomenelor (observații panel).

TIPURILE observației sociologice rezultă din **clasificări** făcute pe diferite **criterii**, acestea putând fi multe și diverse. Cele mai des utilizate criterii au fost: **obiectul** observației, **mediul** în care are ea loc, gradul de **structurare**, gradul de **libertate** lăsat observatorului, nivelul de **implicare** al observatorului, modul în care se **înregistrează** datele, **poziția față de realitate** a materialului observat, **durata** observației, **sistematizarea**, **cuantificarea**, măsura în care calitatea de observator este **recunoscută** de acesta etc. În plus, clasificările pot fi făcute **pe un singur criteriu** ori prin **combinarea** a două sau mai multe criterii.

În manuale există inventarul acestor clasificări, noi amintind aici doar câteva:

1. în funcție de criteriul **ce** se observă, putem distinge observarea **obiectelor**, a **acțiunilor** (comportamente, interacțiuni) și observarea **opiniilor**;
2. în raport cu **mediul** în care se produce observația avem:
 - observația de **laborator**, deci făcută într-un mediu artificial, special creat. Este în special cazul observației făcute în cadrul experimentelor sociologice dar nu numai al lor.
Dacă dorim să observăm un proces de învățământ ori de producție putem să-l organizăm și într-un cadru special, altul decât cel în care se desfășoară el în mod obișnuit;
 - observație de **teren**, făcută în mediul în care acțiunile au loc în mod uzual: în întreprindere, școală, spital, muzeu etc.;
3. după **gradul de structurare** deosebim:
 - observația **structurată**, formalizată, numită de unii **puternic structurată**.

Ea se desfășoară pe baza unui **plan** minuțios, care lasă libertate redusă de inițiativă observatorului, plan (și ghid de observație) elaborat în virtutea unei **ipoteze** clar și precis formulate;

- observație **nestructurată** (slab structurată) care deși presupune și ea un protocol de observare lasă o libertate mai mare observatorului;

4. după **poziția față de realitate a materialului observat**, există:

- observație **directă** „pe care un investigator, pregătit în mod special în acest scop (le) o face la fața locului în timp ce se petrece un anumit fenomen” (Stahl, 1974, p. 192). Această observație se referă mai ales la obiecte: o clădire, un drum, un monument, un aeroport, un baraj de reținere a apelor etc. se găsesc în acele locuri multă vreme și pot fi observate în timp. Chiar și evenimente de durată mai scurtă pot face obiectul acestei observații: o inundație, o erupție vulcanică, o luare de ostatici, o operă, un accident feroviar, un conflict armat, o migrație de populație etc., chiar dacă nu am participat chiar la începutul producerii lor. Credem că nu e nevoie să reamintim că sociologii nu se preocupă de evenimente / fenomene în sine (inundația, erupția, accidentul ...) ci de **reacțiile, comportamentul** oamenilor față de ele și de urmările lor.

H. Stahl atenționează că putem considera ca fiind directă și observarea opiniilor (relatărilor) altora în raport cu evenimentele ori fenomenele la care ne referim, cu condiția să fi fost făcute de **observatori științifici**, nu de către cei profani;

- observația **indirectă** este „deducția pe care o putem face interpretând o observație directă” (Stahl, loc. cit.).

Acest tip de observație se poate referi și la obiecte, spre exemplu vizitând un lagăr de exterminare nazist și crematoriile sale, putem deduce ce s-a petrecut acolo.

Dar mai ales, acest tip de observație are ca obiect **opiniile** unor participanți direcți la fapt ori fenomen. Deci, n-am fost de față la accident, luarea de ostatici ori deturnarea de avion, dar din relatările celor implicați, ori măcar spectatori, încercăm să **deducem** despre ce a fost vorba, ce reacții și comportamente au avut cei implicați. Și credem că este clar că relatările ce ni se fac sunt mai ales rodul observației empirice și vor trebui să fie privite ca atare;

5. după **gradul de libertate lăsat observatorului**, vorbim de:
 - observație **liberă** (necontrolată ori slab controlată) în care observatorul dispune de o relativă libertate în limitele planului cercetării;
 - observație **controlată**, care impune o disciplină mai rigidă observatorului;
6. după **durata ei**:
 - observare **continuă**, de durată relativ mai mare. Dacă vrem să facem observație – mai ales participativă – trebuie ca ea să fie de oarecare durată. Ne angajăm într-o formație de lucru pentru a observa relațiile în procesul muncii, participăm câteva luni ca observator la un conflict armat (ex.: campania din Afganistan), ne mutăm într-o localitate – sat, orașel, oraș – pentru a observa viața locuitorilor din ea ș.a.m.d.;
 - observație **eșantionată** („instantanee”) pentru care alegem doar anumite momente, operații, activități etc. ce le vom observa. Dacă este corect realizată, ea are avantajul de a fi rapidă și relativ comodă;
7. în funcție de criteriul **recunoașterii calității** de observator:
 - observație **declarată** (mărturisită) în care subiecții urmând a fi observați (de la lideri până la ultimul) sunt avizați de faptul că vor fi obiectul unei observații științifice, aceasta făcându-se și cu acordul lor;
 - observație **ascunsă** (disimulată) despre care cei în cauză nu sunt avizați; ea implică probleme deontologice, iar descoperirea calității de observator poate compromite cercetarea;
8. prin prisma criteriului **cuantificării** avem observații **calitative** și **cantitative**;
9. după **modul de înregistrare** al rezultatelor observației,
L. Vlăsceanu (1986, p. 212) propune variantele:
 - observație cu **înregistrare „in situ”**, deci în procesul observației;
 - înregistrare cu **aparate** audio, video, audio-video și prelucrarea ulterioară a rezultatelor (transcriere etc.);
 - înregistrarea **post-festum**, observatorul participant înregistrându-și ulterior observațiile. Am menținut denumirea autorului, dar ne îngăduim a crede că termenul „**post-factum**” („după faptă, ulterior”) ar fi mai indicat decât „post-festum” („după sărbătoare, prea târziu”);

10. clasificarea după **poziția observatorului** în raport cu obiectul observării, altfel spus, după gradul **de implicare** al acestuia:

- observație **externă** (nonparticipativă, „obiectivă”, „neutră”), este o observație făcută „din afară”, adoptând un rol de spectator, deci fără o interacțiune a observatorului cu membri grupului. Unii autori subîmpart acest tip de observație în **extensivă** și **intensivă**. Important este faptul că observatorul, deși „intră în sistem”, în situația de observat, **nu se implică** prin relații și participare la acțiuni, păstrând o distanță față de obiectul observației;
- observație **participativă**, în care observatorul asumă un rol de actor social în cadrul grupului, intră în relații cu membri grupului, participă la acțiunile lui. După forma pe care o ia, participarea poate fi **activă** și **pasivă**, iar după gradul de implicare el poate fi **total** ori **parțial**.

Durata participării, a implicării observatorului trebuie să fie suficient de mare pentru a obține o cât mai bună cunoaștere a realității ce o observă. Dar ea trebuie să fie în același timp destul de mică pentru a evita transformarea din observator – participant în participant – observator.

Este cazul să amintim că deși ne-am referit mereu la **observatorul profesionalizat**, exterior grupului, există și tehnica **participantului-observator**. Observatorii științifici profesioniști pot recruta dintre cei mai buni membri ai grupurilor, pe unii pe care-i instruiesc pentru a continua ei observațiile, dacă ele se întind pe o perioadă mai lungă de timp. Aceștia vor colecta și transmite informațiile către cercetători, operația fiind și o formă de colaborare care favorizează printre altele și acțiunea culturală în mediul observat.

ROLUL de observator științific nu este unul simplu, la îndemâna oricui. Îndeplinirea lui corespunzătoare trebuie bazată pe **pregătire profesională** (teoretică, metodologică) și **experiență de teren**. Este de preferat ca ambele să fie obținute printr-un proces de formare sistematic și organizat. Dar ele pot fi – măcar parțial – dobândite și prin efort solitar bazat pe autocontrol și perseverență.

Anumite **calități** de bază îi sunt necesare observatorului: intuiție, discernământ, capacitatea de sinteză și sistematizare, precizia, rigoarea, perseverența și conștiinciozitatea, sensibilitatea etc. Ele concură la ceea ce se înțelege prin sintagmele de tipul „simț al realității” ori „spirit de observație”. Pe baza unor asemenea calități este capabil observatorul să **depisteze** și să **identifice**, să **descrie** și să **înregistreze**, să **cuantifice** și să **măsoare** diferitele manifestări ale socialului.

Indiferent de **tipul** observației ce o practică, cel ce o face trebuie să respecte anumite **reguli de conduită**. Fie că face observație directă ori indirectă,

externă ori participativă, liberă ori controlată ..., observatorul intră în **contact** cu subiecții observării, succesul fiind condiționat de conduita adoptată.

Regulile unei bune conduite de observator sunt (vezi Miftode, 1982, pp. 178-179):

- respectarea **normelor de conviețuire** socială – în general – dar și pe cele specifice colectivității respective;
- să adopte un comportament **natural** care să ducă la cooperare și încredere; deci să nu se izoleze, să nu trezească suspiciuni;
- să nu **pozeze în autoritate**, în conducător sau sfătuitor, să nu șocheze prin limbaj, opinii, cunoștințe;
- să evite o **implicare excesivă** în conversațiile și acțiunile la care participă, dar nici să nu lase impresia că le-ar **desconsidera** pe unele; să se poarte deci „ca toți ceilalți”;
- să nu **forțeze** situația de observație, să nu insiste până la a deveni **indiscret** în intenția de a obține cât mai multe informații;
- să-și **atragă colaboratori**, mai ales dintre liderii comunității, transformând pe unii dintre aceștia în **participanți observatori**.

Reiterăm ideea că asemenea reguli de conduită sunt de respectat în orice fel de observație, cu atât mai mult în aceea **participativă**. Scopul global urmărit este acela de a **deranja** cât mai puțin viața colectivității, de a **perturba** cât mai puțin situația de observat.

GHIDUL ȘI PROTOCOLUL DE OBSERVAȚIE (vezi Miftode, 1982, p. 185-194; Chelcea, 1998/30, pp. 419-420; Vlăsceanu, 1986, p. 214-234).

Pentru cazul altor tehnici ale sociologiei – ancheta directă și indirectă, spre exemplu – există numeroase instrumente (chestionare, protocoale de interviu) publicate prin manuale, ori obligatorii în anexa metodologică a rapoartelor de cercetare. Pentru observație însă nu prea există instrumente standardizate iar referirile specifice în literatură sunt mai rare. Deci cercetătorul va trebui să-și **creeze** aceste instrumente și convenim la ideea că cine nu știe să-și elaboreze metodologia specifică (particulară temei), nu va ști nici să realizeze o cercetare serioasă.

Care sunt deci **etapele / operațiunile** unei observări:

1. Identificarea **semnelor**, a **expresiilor** socialului.
„Socialul” fiind o abstracție el nu poate fi constatat ca atare, dar poate fi **perceput** prin anumite semne **exterioare**. Acestea sunt:
 - I. fapte, manifestări, obiecte;
 - II. acțiuni, activități, comportamente;
 - III. opinii, atitudini, mentalități.

Dacă, spre exemplu, ne propunem să observăm **comportamentul**, vom fi preocupați de:

- **forma** comportamentului, care poate fi **lingvistic** (manifestările vocale, ritmicitatea rostirii, stilul vorbirii), **nonverbal** (gestică, mimică, expresii faciale, mișcări ale corpului) și **spațial** (poziție în spațiu, deplasări, grupări);
- **durata** diverselor forme de comportament;
- **frecvența** acestora, de producere și reproducere a formelor de comportament în timp (de exemplu, frecvența cu care apar expresii-clișeu în vorbire, gesturi, grimase, ridicări de pe scaun, deplasări etc.);
- **intensitatea** manifestărilor (tăria și timbrul vocii, a mișcărilor corpului ...);
- **sucesiunea** unor forme de comportament, ori a unor elemente în cadrul aceleiași forme. Un exemplu foarte simplu: subiectul s-a ridicat întâi și apoi a început să vorbească agitat, ori întâi a început să țipe și apoi s-a ridicat de pe scaun?
Bineînțeles că **înainte** de a observa asemenea lucruri, observatorul s-a familiarizat cu obiectivele cercetării, cu tehnicile de notare ale observațiilor și cu unitățile de observare;

2. **Stabilirea unităților de cercetare** este și ea o operație extrem de importantă și totodată solicitantă pentru sociolog.

Aceste unități sunt categorii prin care codificăm informația rezultată din observare, ele putând fi:

- unități **verbale**, de genul cuvintelor-cheie, sintagmelor, propozițiilor.

Spre exemplu, putem stabili ca unități verbale pentru observarea salutului între persoanele care se întâlnesc, formule ca „bună ziua”, „să trăiți”, „bună”, „am onoarea”, „noroc bun”, „sănătate”, „salut” etc. La fel pentru răspunsul la salut, formule de despărțire ori de revedere;

- unități **nonverbale**, adică gesturi, mimică, alte reacții. Continuând exemplul întâlnirii a două persoane, unități nonverbale pot fi strângerea de mână, înclinarea capului, îmbrățișarea, sărutul, bătaia pe umăr ori dimpotrivă întoarcerea privirii, a capului, refuzul de a da mâna etc.;

- unitățile de **semnificație** sunt cele **sociologice**, și rezultă din înțelegerea în **context**, a sensului unei situații observate.
Este vorba de **aprecieri** de genul: ordine-dezordine, organizare-dezorganizare, armonie-conflict, economie-risipă, optimism-pesimism etc., pentru a sugera doar unități în contrast. Continuând exemplul nostru, vom aprecia că salutul a fost politicos, prietenos, călduros, plin de bucurie, ori nepoliticos, rece, distant, formal;
3. Ne străduim să notăm **tot ce vedem**, fără a apela de la început la intermediari, deci la unii care să ne explice, să ne lămurească faptul ori fenomenul observat. Prin aceasta dăm prioritate observației **directe** și **faptelor** în raport cu opiniile;
 4. Dar **nu excludem dialogul**, observarea indirectă, a opiniilor, cu precizarea că apreciem separat **ce** ne spun oamenii și **cum** formulează răspunsurile. Ce ne spun oamenii trebuie notat dar și supus **verificării** (prin alte surse, alte tehnici) iar cum se spune se notează minuțios, atât sub aspectul comportamentului lingvistic dar și a celui nonverbal;
 5. Consultăm **documentele primare** la care avem acces (situații / evidențe contabile, dări de seamă, procese verbale, certificate, planuri de acțiune, foi de parcurs, buletine de expediție, inventare, liste cu categorii de personal, programe analitice ș.a.m.d.) dar **verificăm** și veridicitatea lor;
 6. Urmează întocmirea **protocolului (fișei) de observare** prin care obiectul observării este considerat în **dinamica sa** (antecedente, diagnostic, previziuni) și în **cadrele** manifestării sale (cadrul **fizic, social, afectiv și cultural**).

În aceste protocoale (unii le numesc „note de observare”) informația trebuie notată respectând câteva **reguli**:

- pe cât posibil, faptele trebuie notate **pe teren**, la locul observării;
- dacă notarea se face ulterior, răstimpul admisibil – care depinde și de natura cercetării – este de ordinul **minutelor**, în mod excepțional de ordinul **orelor**.
Deci nu este admisibilă notarea „a doua zi” ori „la sfârșitul săptămânii”;
- indiferent că a fost făcută „pe loc” ori ulterior, notele de observație trebuie **definitivate** (revizuite, completate,

corelate, clasificate provizoriu) în cel mai scurt timp avut la dispoziție;

7. Ghidul de observație trebuie să prevadă și să specifice și **mijloacele adecvate înregistrării** observațiilor. Este vorba de o gamă largă constând în formulare, magnetofone, casetofone, reportofone, aparate de fotografiat, camere video, aparate de filmat, mașini de calculat, mașini de scris etc. Alegerea unora sau a altora este legată în principal de **natura** datelor, **volumul** (dimensiunea) lor și **ritmul** de înregistrare.

Concluzia generală și finală ar fi aceea că utilizarea tehnicii observației obligă la o pregătire specială, în cadrul căreia elaborarea ghidului de observație este o componentă hotărâtoare.

CAPITOLUL 12

ANCHETA SOCIOLOGICĂ

Aprecieri generale. Definiții. Clasificări – tipuri. Avantaje. Dezavantaje. Sondajul de opinie. Mari anchete sociologice.

Ancheta – în general – reprezintă una dintre cele mai vechi, dar și complexe metode (tehnici) de investigare socială. Acest lucru ar fi trebuit să conducă la clarificările necesare, la un larg consens privind conținutul, caracteristicile, avantajele și limitele ei. Cu toate acestea – ori poate tocmai din această cauză – există încă numeroase controverse și neclarități, aprecieri ambigue și accepțiuni discutabile.

În niște note de curs pentru uzul studenților nu este locul cel mai indicat pentru polemici și referiri critice. Vom face de data aceasta o excepție, motivată de faptul că studentul are acces la sursele bibliografice, iar dacă este interesat de pregătirea sa, este interesat și de studiul bibliografiei și gândește asupra ei. Sunt actualmente „pe piață” două dicționare de sociologie traduse în 1996 și 1998, din literatura sociologică franceză și realizate de colective coordonate de sociologi prestigioși ca Raymond Boudon și Gilles Ferréol. Referitor la anchetă, ambele dicționare își bazează articolul respectiv pe aceeași lucrare a lui R. Ghiglione și B. Matalon (1978).

Să vedem ce **definiții** dau aceștia anchetei:

- „Într-o accepțiune generală, desemnează **orice** (s.n.) căutare de informații pentru a răspunde la o problemă. În sociologie, ancheta înseamnă interogarea unui număr de indivizi în vederea unei generalizări. Ancheta se **opune** (s.n.) deci prin aceasta observației, care recurge la alte tehnici decât experimentarea ...” (Dicționarul de Sociologie, Larousse, 1996, pp. 19-20).
- „pentru a relua o definiție deja clasică” – ne spune dicționarul coordonat de G. Ferréol – „a realiza o anchetă înseamnă a chestiona un număr de indivizi în vederea unei generalizări” (1998, p. 21).

Ce să înțelegem din asemenea formulări? Dacă „**orice** căutare de informație” este anchetă, atunci totul este anchetă, aceasta fiind unica metodă! Dacă ancheta se **opune** observației, înseamnă nu numai că greșesc toți cei ce consideră și ancheta ca variantă a marii metode a observației, dar și cei ce recomandă suplimentarea (și verificarea) informațiilor obținute prin anchetă cu ajutorul și altor metode, printre care observația.

Poate că această definiție „este deja clasică”, dar cu siguranță că este vagă, imprecisă și generatoare de confuzii.

OBIECTUL anchetelor sociologice este vast, acestea putându-se referi la:

- **opinii, atitudini, comportamente;**
- **aspirații, trebuințe, motivații** care stau la baza conduitelor și atitudinilor;
- **cunoștințe și mărturii** despre fapte și evenimente la care cercetătorul n-a avut acces;
- **caracteristici demografice**, de tipul structurilor după vârstă, sex, ocupație, studii etc.;
- caracteristici ale **mediului social** și ale **modului de viață**, cum ar fi ocupațiile, veniturile, serviciile sanitare, educația, locuirea, petrecerea timpului liber, navetismul etc. (vezi Cauc, 1998/13, pp. 162-163).

Pentru primele trei categorii, informațiile nu pot fi obținute decât prin metode sociologice / psihosociologice, în timp ce ultimele două obiective sunt parțial acoperite și de statisticile **demografice** și **economice**. Dar vastitatea (multitudinea elementelor) obiectului anchetei sugerează nu numai complexitatea, **varietatea** formelor de anchetă, dar și relațiile necesare cu alte metode, fie ele ale sociologiei ori ale altor științe sociale.

Majoritatea autorilor străini și români convin asupra importanței ca metodă a anchetei și fac formulări de genul „este modalitatea **principală** (s.n.) a oricărei investigații cu caracter sociologic” ori că este „procedeeul **central** și **principal** (s.n.) al cercetării sociale”. Exagerarea importanței ei i-a condus pe unii autori la a o considera sinonimă cu cercetarea sociologică. Alții – la noi Miftode, Rotariu, Vlăsceanu, Chelcea – s-au străduit să distingă între **cercetare – investigație – anchetă sociologică** și **anchetă de teren**. Prin conținut și sferă de cuprindere, aceste patru concepte se așează cam în această ordine, cercetarea fiind noțiunea cea mai acoperitoare (aproximativ egală ca sferă cu investigația) iar ancheta de teren având conținutul și sfera cea mai redusă (vezi Miftode, 1982, p.p.55-56; 1995, p.60-62).

DEFINIȚII ale anchetei:

- „procedeeu de cercetare care constă în culegerea de date verbale de la grupuri sau eșantioane de subiecți aleși în funcție de obiective precise, cu scopul descrierii și analizei unei situații deosebite”. Este definiția dintr-un dicționar de psihologie (Doron, Parot, 1999, p. 66) și se referă la anchetă **în general**. Același dicționar numește ancheta socială ca „Procedeeu de adunare a informației și de observație asupra subiecților, a familiilor sau grupurilor sociale, efectuată în mediul lor de viață, cu scopul unei cercetări metodice de verificare de ipoteză, de mărturie sau înaintea unei intervenții de natură administrativă” (loc. cit.);

- trecând la definiții date de sociologi anchetei **sociologice**, o semnalăm aceea a prof. L. Vlăsceanu: „Ancheta constă în culegerea de date sau informații despre entitățile sociale cuprinse într-un eșantion pe baza chestionării orale și / sau scrise, în vederea identificării de distribuții statistice și interrelații (asocieri, covariații, raporturi funcționale sau cauzale etc.) între indicatorii sau variabilele care corespund unui model teoretic și pentru extrapolarea concluziilor de la nivelul eșantionului la cel al populației de referință” (1986, p. 145);
- în Dicționarul (român) de sociologie definiția a fost redactată de prof. I. Mărginean: „Metodă de cercetare ce încorporează tehnici, procedee și instrumente interrogative specifice interviului și chestionarului sociologic” (1993/74, p. 36);
- o definiție mai concisă dă prof. T. Rotariu: „ancheta este metoda de culegere a informației de la o masă mare de indivizi umani, cu ajutorul unui instrument specific: chestionarul” (1986, p.82). Autorul menționează apoi că din punct de vedere tehnic, ancheta are două variante fundamentale: **orală** (directă) și în **scris** (indirectă). Ancheta **orală** are două variante principale („față în față” și „prin telefon”) și presupune o desfășurare constând:
 - într-o **întrevedere** între cel ce caută informația (cercetătorul sau operatorul) și subiectul deținător al informației; face excepție de la această caracteristică ancheta prin telefon;
 - într-o **convorbire** între cei doi (există și variante cu mai mulți subiecți la anchete colective);
 - în punerea întrebărilor **de către cercetător / operator**;
 - **notarea răspunsurilor** o face tot cel care a pus întrebările (cercetătorul ori operatorul).

Se pune în mod firesc întrebarea **dacă** și **prin ce diferă** ancheta orală de interviu?

Există și părerea că cele două sunt cam același lucru, poziție ce o vom adopta și noi. Dar există și punctul de vedere potrivit căreia ele sunt diferite, un reprezentant marcant al acestuia fiind prof. T. Rotariu: „Distincția dintre anchetă și interviu, pe care o susținem așadar cu fermitate, se bazează pe o serie de trăsături distinctive, atât **de natură formală** (de realizare a cercetării), **de natura conținutului** problemelor studiate, cât și **de natura populației** direct investigate” (1997, p. 49). Și în continuare: „înțelegem perfect argumentele – chiar și implicite – ale celor ce le consideră metode distincte, adică **nu** excludem **a priori** posibilitatea ca ele să fie considerate ca atare, dar **pledăm pentru a nu se confunda ancheta orală cu interviul**” (idem, p. 51).

Constatând că după criteriul gradului de libertate ce-l are operatorul în formularea întrebărilor în cadrul convorbirii, interviul poate fi de trei feluri (**structurat**, **semistrukturat** și **nestructurat**), autorul scrie: „în cazul anchetei orale, considerată de noi a coincide, în linii mari, cu interviul

structurat ...” (idem, p. 63); deci consideră și el că o variantă foarte des probabilă a interviului se suprapune cu ancheta orală / directă.

Și nici nu s-ar putea altfel de vreme ce există **întrevedere, convorbire, întrebări puse de operator** și răspunsuri notate **tot de el**, caracteristici comune și interviului. Convenim asupra faptului că există și anumite diferențe între ancheta orală și unele forme de interviu, dar rostul textului de față – curs pentru studenți – ne determină să adoptăm poziția „**ancheta orală este – în mare – același lucru cu interviul**”.

Vom vedea ulterior că există o mare varietate de tipuri de anchetă, dar în acest capitol ne referim doar la una din variantele fundamentale: ancheta **indirectă, în scris**.

CLASIFICĂRILE anchetelor sociologice le vom începe reiterând-o pe cea deja enunțată.

1. după criteriul **aspectului tehnic**, al realizării efective în practică:

- anchetă **directă** (orală, interviu), asupra căreia am făcut deja comentariul nostru;
- ancheta **indirectă** (în scris). Fără pretenția unei definiții sofisticate vom spune că **ancheta indirectă este tehnica de culegere a informației prin care un chestionar ajunge în mâna unor subiecți și aceștia îl completează**.

Există mai multe **modalități** de ajungere a chestionarului la subiecți:

- **publicarea în presă**, variantă aplicată mai de mult dar abandonată total astăzi în anchetele științifice (se practică doar pentru cele publicitare);
- **înmânarea** chestionarului de către cercetător / operator subiectului, contactul având durată variabilă (doar pentru a motiva cercetarea, a da și explicații privind maniera de completare etc.);
- **adunarea** într-o sală a mai multor subiecți, distribuirea chestionarelor și completarea lor. Are caracterul de anchetă **colectivă**, crește siguranța recuperării, se pot da indicații de completare;
- trimiterea prin **poștă** a chestionarului, caz în care nici nu există contactul direct, întâlnirea cu subiectul. Prevenim cititorul că termenii „directă” și „indirectă” pot fi folosiți și în alt sens.

Prof. T. Rotariu a folosit sensurile „directă = orală” și „indirectă = în scris”. Prof. I. Cauc (1993/13, p. 172) dă termenului de anchetă directă sensul de căutare de informații despre fapte, fenomene în care subiecții sunt **direct implicați**, care sunt inerente vieții lor. Deci este sensul de „îl întreb direct”, „mă adresez direct”. Pentru ancheta indirectă obiectivul ar consta

în teme prea intime pentru subiecți, și informațiile s-ar obține indirect „de la alții” sau „despre alții”. Ar mai exista și un alt sens al lui „indirect”, acela pe care l-am folosit și la clasificarea observației.

Deci ar fi indirectă o anchetă asupra unui subiect despre care nu se pot obține informații directe, fiind vorba de evenimente trecute, fapte ascunse, tănuite;

2. după **scopul** lor, avem (vezi Miftode, 1982, p. 107-110):

- ancheta de **explorare** (prospectare) realizată pe teme / probleme în general necercetate, în care lipsesc ipotezele și în general informațiile sunt puține.

Asemenea anchete sunt mai ales descriptive, un exemplu reprezentându-l cercetările monografice;

- anchete de **diagnostic** pentru care există ipoteze ce se supun verificării, care apreciază o stare de lucruri, propun noi ipoteze etc.;
- anchete **experiment**, cu utilizare mai limitată dar rigurozitate superioară, în care provocăm (creăm) o situație, manipulăm o variabilă independentă (cauzală) și urmărim consecințele acestei manipulări;
- ancheta – **invenție** rezultă mai mult prin efect decât prin scop și este acel tip din care se nasc ipoteze și piste noi de cercetare;

3. după criteriul **metodologiei** folosite:

- anchete **descriptive**, în care accentul cade pe variabilele dependente, deci pe măsurarea efectelor. Aici este cazul să amintim că ancheta în general este plasată în categoria **metodelor** descriptive și probabil că majoritatea anchetelor rămân descriptive (monografiile mai ales);
- anchete **explicative** – axate în special pe variabilele independente – cauzale – cum este cazul anchetelor experiment;

4. după **natura conținutului** urmărit distingem anchete despre **atitudini, aptitudini, comportamente, motivații, stiluri de viață, muncă, familie** ș.a.m.d.;

5. după **universul** anchetei: anchete **vaste** (largi, masive) și **restrânse**;

6. după **tema și obiectivele urmărite**:

- anchete **generale** pe teme mari și cuprindere vastă („reforma instituțiilor”, „privatizarea în România”, „industrializare și urbanizare”, „parteneriatul social”, „reconversia profesională” etc.);
- anchete **specifice** („privatizarea întreprinderii x”, „relația patronat – sindicate la combinatul ...”, „retrocedarea

pădurilor în județul ...”, „disponibilizările în industria ...” etc.);

7. după criteriul **numărului / modalității** de completare a chestionarelor distingem anchete **individuale** și **colective**;
8. în funcție de **gradul de cuprindere** a populației la care se referă:
 - anchete **complete**, care cuprind întreaga populație (toți indivizii, familiile, gospodăriile, localitățile, circumscripțiile etc.);
 - anchete **incomplete**, în care o mare parte a populației este eliminată în mod arbitrar;
 - anchete **selective**, ce cuprind și ele doar o parte a populației, dar selectată după anumite reguli (partea fiind un eșantion);
9. după **specificul temei** există anchete **demografice, culturale, comerciale, urban-rurale**, asupra **stării de sănătate**, asupra **mass-media, dezvoltării zonale** etc.

Ancheta indirectă și interviul fiind variante fundamentale ale aceleiași metode, au fără îndoială și elemente comune dar și deosebiri. De aceea, pentru a pune în evidență **avantajele și dezavantajele** anchetei indirecte, o vom compara în primul rând cu interviul, dar o putem compara și cu alte metode ca observația și experimentul.

Prof. T. Rotariu căruia îi aparține o pertinentă și amănunțită comparație ca aceea la care ne-am referit mai sus, face analiza **deosebirilor** anchetă indirectă – interviu:

1. Ancheta are un caracter mult mai **standardizat** (lucrurile sunt mult mai clar stabilite de la început și se admite o marjă foarte mică de abateri), în timp ce la interviu desfășurarea lui este mult mai dependentă de **relația** (și reacția) operator – subiect.
2. Ancheta nu se poate dispensa de **chestionar** care este obligatoriu ca instrument. Interviul se poate desfășura chiar fără nici un instrument pregătit dinainte (interviul „**liber**”) ori pe baza unui doar orientativ (**ghid** de interviu).
3. Ancheta ambiționează spre **reprezentativitate**, ea având ocuprindere mare caută să se refere la un lot de anchetați care să corespundă caracteristicilor populației de ansamblu; doar așa, rezultatele obținute pe eșantionul anchetat pot fi transferate, extrapolate asupra ansamblului populației. În interviu, atenția se îndreaptă spre mai puțini subiecți, dar mai **deosebiți**, chiar oarecum atipici.
4. Anchetele cuprind **eșantioane mari** (de sute ori mii de subiecți) în timp ce interviurile vizează populații / eșantioane **mici**, doar de ordinul zecilor.
5. Ancheta obține informații de la mulți oameni, dar informații **mai puține și mai simple**, ceea ce sugerează și faptul că prin anchetă

se obține cel mai adesea o cunoaștere „de suprafață”, mai superficială. Interviuul aspiră spre **profunzime** și acest lucru îi determină caracterul **intensiv** (ancheta fiind mai ales **extensivă**).

6. Prelucrarea marelui volum de informații al anchetei reclamă procedee **statistice** (deci cantitative) în timp ce informațiile mult mai puțin standardizate recoltate prin interviu se prelucurează (analizează) mai ales **calitativ**.
7. Interviuul este **oral** (în toate variantele sale), iar ancheta indirectă se realizează **în scris**.
8. Ancheta se realizează **individual** (chiar și în cazul mai rar al adunării într-o sală a subiecților, completarea chestionarelor este individuală) în timp ce interviul poate fi și **de grup** (mai ales varianta de „focus grup”).
9. Ancheta fiind o tehnică de cuprindere a mari eșantioane, utilizează personal ajutător, printre care așa-numiții **operatori**. Interviuul cu cât este mai slab structurat și mai deosebit ca temă, reclamă o pregătire mai înaltă, el se cere făcut de către **cercetători**.
10. Din cele de până acum rezultă concluzia că ancheta poate fi apreciată ca aparținând tehnicilor **cantitative**, în timp ce interviul aparține celor **calitative**.

Deosebiri s-au referit în special la compararea anchetei indirecte cu interviul, dar ele pot fi sesizate și în raport cu alte tehnici de culegere a informației ca analiza documentelor și observația.

Aceste deosebiri pot fi separate (și nuanțate) în unele favorabile anchetei – deci **avantaje** – iar altele reprezentând limite ale ei – **dezavantaje** (vezi Rotariu, Iluț, 1997, pp. 59-60).

AVANTAJELE anchetei indirecte:

- **aria mare** de cuprindere atât sub aspectul **mărimii** eșantioanelor cât și din punct de vedere geografic. Acest din urmă aspect avantajos este evident mai ales la ancheta prin poștă. Un singur cercetător ori o echipă restrânsă poate trimite pe tot teritoriul țării, în zeci de localități, sute ori mii de plicuri conținând chestionarul de anchetă. Dacă ar trebui să trimitem la același număr de subiecți, dispersați în zeci de locuri, operatori pentru interviuri, echipa ar trebui să fie foarte mare;
- este o tehnică relativ **ieftină**, care implică costuri incomparabil mai reduse decât altele. La ancheta prin poștă ori aceea cu distribuirea chestionarelor unui grup adunat cheltuielile sunt foarte reduse;
- faptul că chestionarele se **autoadministrează** (autocompletează) **elimină** veriga intermediară a **operatorului** care este inevitabilă în interviu. Însăși existența operatorului de interviu reprezintă un factor perturbator (prin reacția subiectului) și chiar dacă este redus prin instruire, el este totuși o sursă suplimentară de erori;

- asigurarea **anonimatului** este cvasi-certă mai ales la ancheta prin poștă și în colectiv, fiind de natură să contribuie la sinceritatea răspunsurilor și completitudinea lor. Bineînțeles că anonimatul depinde și de **întrebările** puse (mai ales cele de identificare), de **poziția** subiecților în eșantion (dacă este unul singur într-o instituție, localitate etc. ori numărul lor este foarte redus, suspiciunea identificării este mai mare), dar returnarea prin poștă a unui chestionar nesemnat, ori adunarea lui după completare împreună cu altele îi creează subiectului sentimentul unui anonim cvasitotal;
- mai poate fi semnalat un avantaj chiar pe planul **cunoașterii**, al preciziei și **exactității** răspunsurilor, ca și al **reprezentativității** eșantioanelor. Mai buna reprezentativitate vine din aria teritorială și socială mare a cuprinderii anchetei, iar suplimentul de exactitate din posibilitatea de a gândi mai mult răspunsul, a consulta documente și a rememora în liniște fapte și evenimente.
Spre exemplu, întrebat într-un interviu în care întrebările „curg” una după alta iar durata lui nu poate fi prea mare, lucruri de genul „câți metri patrați are apartamentul Dv”?, „care este media lunară a facturilor plătite la energie electrică ori încălzire ...”?, „câți participanți au fost la nunta Dv”? etc., subiectul trebuind să răspundă „pe loc”, va aproxima și va răspunde posibil inexact. Completând însă acasă un chestionar și nefiind presat de timp, el poate consulta contracte de închiriere, facturi, liste de invitați etc. și răspunsurile mai ales la întrebările factuale (dar nu numai la ele) vor fi mai exacte;
- legat de ultimul aspect este și faptul că la autocompletarea (cu excepția situației de adunare a subiecților într-o sală) acasă, subiectul procedează la aceasta **când vrea**, evident de sperat că o face în interiorul termenului acordat pentru returnare. Dacă este obosit, întrerupt, indispus, bolnav etc. el poate amâna completarea până în momentul în care asemenea factori de disconfort diminuează ori dispar.

DEZAVANTAJE ale anchetei indirecte:

- indicele de **recuperare scăzut** al chestionarelor, mai ales la ancheta prin poștă. La completare colectivă a subiecților strânși într-o sală recuperarea este maximă, ea fiind destul de bună și la chestionarele distribuite individual, deși poate obliga la reveniri și insistențe. Însă **rata răspunsurilor** la ancheta prin poștă poate fi **redușă**, printre multe cauze fiind și aceea a slăbiciunilor de educație și convingere privind utilitatea de a răspunde la un chestionar. În multe țări, conștiința civică și convingerea că „fiecare răspuns contează” determină subiecții selecționați în eșantioane să se considere aproape datori în a-și spune opinia (opțiunile, interesele, preferințele,

scopurile etc.). În alte țări, interesul față de anchete este mai redus, probabil și din cauza frecvenței mai reduse cu care ele au loc;

- faptul că este vorba de o autocompletare, în imensa majoritate a cazurilor fără prezența unui reprezentant al echipei ce realizează ancheta, conduce la situația că **nu există certitudinea** completării chestionarului de către cel care a fost ales să o facă. Completarea poate fi făcută de către o altă persoană (din familie, colegi, prieteni), ori răspunsul să fie chiar rezultatul unei consultări colective în familie ori între colegi. Faptul că un fiu de 35 ani răspunde în locul părintelui de 60 de ani care a fost selecționat în eșantion, este denaturant – poate – și la întrebări factuale („posedați ...?”).

Dar în cazul acestora există șansa – dacă interesele lui nu cer contrarul – ca răspunsurile să fie corecte privitor la posesia unor bunuri, vechimea lucrată, studiile absolvite etc. Dar răspunsurile care implică atitudini, mentalități, prejudecăți, preferințe, opțiuni ș.a.m.d. vor fi aproape cu certitudine diferite dacă aparțin unor subiecți de generații diferite;

- posibilitatea de a lua act (a citi) de **toate întrebările înaintea** începerii completării, influențează mult răspunsurile. În interviu, subiectul află întrebările pe măsură ce îi sunt puse. Și nu poate ști ce va mai fi întrebat. La ancheta indirectă vede toate întrebările, meditează la legătura dintre ele, își poate „confectiona” răspunsuri dezirabile, necontradictorii ș.a.m.d. În plus se pierde spontaneitatea răspunsurilor și se produce contaminarea lor;
- în anchetă se recoltează **mai puțină informație** (deci față de interviu se pierde informație) din motivul că omul întotdeauna spune mai mult decât scrie. Și face aceasta atât din motivul că îi este mai ușor să se exprime oral, dar și din faptul că există o teamă legată de consemnarea în scris a răspunsului său;
- față de interviu, ancheta indirectă este afectată în mai mare măsură de **erori**. Chestionarul destinat autocompletării trebuie să fie mult mai bun decât un ghid de interviu, să fie mult mai clar și precis. Pot apare erori de înțelegere ori de completare (cu greșeli chiar intenționate) care într-un interviu pot fi evitate.

Concluzia ar fi că în funcție de **temă**, de **profunzimea** cunoașterii dorite, de **întinderea** anchetei, de **resursele** disponibile între care și aceea a **timpului** avut la dispoziție, va trebui aleasă tehnica ale cărei avantaje favorizează succesul cercetării.

SONDAJUL DE OPINIE „este o formă specifică a anchetei sociologice / ... / Sondajul este un fel de anchetă **pură și rapidă; în cadrul său se aplică doar instrumentele de anchetă (chestionare, ghiduri de interviu), fapt care permite colectarea rapidă de informații dintre cele mai variate**” (Cauc, 1993/13, p. 169). Ideea sondajului de opinie ca variantă a anchetei este

afirmată și de alți autori. „Mai întâi, vom accepta că **sondajele de opinie sunt specii ale anchetei sociologice**” (Rotariu, Iluț, 1997, p. 53).

O definiție „de dicționar” a sondajelor aparține lui S. Chelcea: „metodă de cunoaștere a opiniei publice pe baza chestionarului și a eșantionării” (1993/23, p. 596).

La începutul proliferării lor (prin deceniul trei al secolului XX) sondajele au fost aproape exclusiv legate de domeniul **electoral**, dar cu timpul și-au făcut ca obiect și studiul opiniei pentru domeniul culturii, comerțului, turismului, timpului liber, educației etc. S-a produs și o **instituționalizare** corespunzătoare, țările mai importante dispunând de câteva instituții naționale de sondaj, multe devenite foarte cunoscute Gallup (SUA), IFOP și SOFRES (Franța), Institutul de studii demoscopice (Germania) iar la noi IRSOP, CURS, IMAS etc.

Ca specie a anchetei sociologice, sondajele de opinie prezintă și anumite note **specifice** (vezi Rotariu, loc. cit.):

- sunt centrate pe elemente de **subiectivitate** ca opinii, aspirații, motivații, satisfacții etc. ale oamenilor;
- sunt axate pe teme de **larg interes**, care preocupă mase mari de oameni, categorii sociale importante, organisme de stat, societatea civilă etc. Cele mai evidente exemple le reprezintă opțiunile electorale, satisfacția față de instituții, opinia despre mari evenimente ori procese importante ș.a.m.d.;
- caracterul lor este preponderent **descriptiv**, deseori și foarte general, simplificat. Spre exemplu „barometrele de opinie publică” se mărginesc să înșiruie cifre despre cine va fi votat, ce partide sunt mai bine plasate în opțiunile electoratului, gradul de încredere în personalități și instituții ș.a.m.d.;
- timpul de realizare a sondajelor este de regulă **scurt**, prelucrarea rezultatelor simplificată și prezentarea fără analize și interpretări;
- de regulă ele sunt **comandate** de anumiți beneficiari ca partidele politice, instituții ale statului, organizații neguvernamentale, ziare ori televiziuni etc., deci cei ce le comandă nu o fac din motive prioritar științifice iar utilizarea rezultatelor este supusă aceluiași interese.

Este însă de remarcat faptul că prin existența și funcția ce o îndeplinesc în societate, sondajele de opinie aduc o bună contribuție la funcționarea ei democratică prin faptul că prezintă opțiunile și interesele unor largi pături ale populației.

Semnarea unor **mari anchete sociale / sociologice** va încheia această prezentare. Nu vom face decât să amintim câteva cercetări din cele mai cunoscute și citate în literatură, care chiar dacă nu au fost anchete sociologice pure, veritabile, au influențat evoluția sociologiei. Vom remarca – după V. Miftode (1982, p.70-102; 1995, p.70-91) – că aprecierea de „mari anchete” este făcută în funcție de anumite **criterii**: extensia **universului** anchetei (mai ales anchetele „vaste”), **tema** și **obiectivele** anchetei, **echipa** de

cercetare, **valoarea teoretico-metodologică, noutatea** temei și mai ales **influența** ce a avut-o asupra cercetării sociologice.

- Ancheta asupra **sinuciderii** (E. Durkheim, „Le suicide”, 1895-1897) este considerată ca prima anchetă sociologică modernă, prin complexitatea metodologiei și generalizare teoretică.
- Ancheta „**Țăranul polonez**”, realizată între 1908-1918 de William Thomas și Florian Znaniecki a devenit celebră prin folosirea ca surse de informare a documentelor **personale** (corespondență, autobiografii). Obiectul cercetării l-a reprezentat imigrația poloneză în SUA și Europa. Concluzia principală a fost că solidaritatea de familie imperativă în satul polonez se dezorganizează și provoacă dificultăți de adaptare în țările „adoptive”.
- Anchetele „**Școlii din Chicago**” centrate în special pe **procesul urbanizării**, începute de Robert E. Park (1916) și finalizate de către acesta prin lucrarea „Human Communities” (1952). Temele principale: modelele dezvoltării urbane, specificul diferitelor zone, locuirea, delincvența, familia, bolile psihice etc. Observația participativă, studiul de caz, analiza documentelor și datele culese prin chestionar și interviu au fost tehnicile de bază.
- Ancheta asupra **mobilității** sociale a lui Pitirim Sorokin (1927, „Social Mobility”).
- „**Problemele umane în civilizația industrială**” anchetă condusă de Elton Mayo între 1927-1932 la uzinele din Hawthorne ale lui Western Electric Company. Axată pe tema randamentului muncii și factorii ce-l influențează și bazată pe **observație directă** și **experiment**, cercetarea a devenit celebră prin ipotezele noi ce au generat școala „relațiilor umane”.
- „**Viața într-un orașel**” (**Middletown**) cercetare în două etape (1924-1925 și 1935-1937) a soților Robert și Helen Lynd. Devenită clasică prin folosirea tehnicii **observației participative**, alături de studiul documentelor, chestionar și interviu.
- „**Monografiile sătești**” ale Școlii monografice de la București. În lucrarea sa „Teorii sociologice contemporane” Pitirim Sorokin remarcă în 1939, că „vârful” sociologiei rurale în lume era la acea dată Școala de la București, nominalizându-i pe Dimitrie Gusti, Henri Stahl și Traian Herseni.
Monografierea satelor a început în 1925 iar primele rezultate s-au publicat în 1932.
Prestigiul Școlii de la București a condus la programarea celui de al XIV Congres Internațional de Sociologie, la 1 septembrie 1939 la București; el nu s-a mai ținut din cauza declanșării războiului și a desființării Institutului de cercetări sociale al României. Cele mai cunoscute monografii:

- „Nerej, un sat dintr-o regiune arhaică” (3 volume, în franceză; H.H. Stahl, 1939);
- „Clopotiva, un sat din Hațeg” (Ion Cornea, 1940);
- „Drăguș, un sat din Țara Oltului (Făgăraș)”, apărută sub formă de broșuri între 1941-1944;
- „60 de sate românești” lucrare condusă de Anton Golopenția între 1941-1943.
- Ancheta „**Soldatul american**” („The American Soldier” - 4 volume, 1949-1950), condusă de Samuel Stouffer.
- Ancheta despre **fenomenul birocratic** – Michel Crozier „Le Phénomène bureaucratique”, 1963, (teoria încă din 1960), a avut ca temă studiul „viciului birocratic”, pe exemplul unor mari întreprinderi de stat franceze.

S-ar mai putea aminti și alte asemenea „mari anchete” dintre miile care s-au întreprins, dar ne-am limitat la doar câteva a căror „urmă” în istoria sociologiei a fost una cu totul excepțională.

CAPITOLUL 13

INTERVIUL SOCIOLOGIC

Definiții. Relația cercetător-subiect. Criterii de clasificare și tipuri de interviu. Avantaje. Dezavantaje. Parametri situației de interviu. Realizatorul interviului.

Aproape fiecare tehnică a cercetării sociologice își are susținători care ajung să-i exagereze rolul și utilitatea.

Pentru cazul interviului îl putem cita pe René König („Das Interview” 1962) care-l considera drept „calea principală a cercetării sociale practice”. Mai recent, Blanchet și Gotman afirmă că „În calitate de proces interlocutoriu, interviul este un instrument de investigare specific care ajută la punerea în evidență a unor fapte de tip special, **ancheta** (s.n.) prin interviu este instrumentul **privilegiat** (s.n.) al explorării faptelor al căror vector principal este cuvântul” (1998, p. 125). La rândul său, Moser consideră că „metoda cea mai folosită de recoltare a datelor în anchetele sociale este interviul personal. Fără îndoială, acesta constituie cel mai potrivit procedeu ...” (1967, p. 267).

În ceea ce ne privește am făcut deja – în capitolul anterior – comentariul privind asimilarea anchetei directe interviului.

DEFINIȚII ale interviului:

- „tehnică de obținere prin întrebări și răspunsuri a informațiilor verbale de la indivizi și grupări umane în vederea verificării ipotezelor sau pentru descrierea științifică a fenomenelor socioumane” (Chelcea, 1993/27, p. 310). Aceeași definiție ca în Dicționarul de sociologie dă autorul acesteia și în alte lucrări (1998/35, p. 270), cu deosebirea că vorbește despre „grupuri” și nu despre „grupări”;
- „Interviul, adică încercarea de a obține informații de la alte persoane prin întrebări și răspunsuri în cadrul unei convorbiri ...” (Rotariu, Iluț, 1997, p. 61);
- „un procedeu de investigație științifică care utilizează procedeul comunicării verbale pentru a culege informații despre scopul urmărit” (Pinto și Grawitz, 1964, apud Miftode, 1995, p. 233);
- „interviul este o tehnică de culegere a datelor care se bazează pe un raport de comunicație între două persoane – cercetător și subiect – cu scopul de a obține anumite informații cu privire la un anumit obiectiv, bine definit” (Boianțiu ș.a., 1981, p. 135);

- „ca tehnică a anchetei, interviul reprezintă o formă de interogare nemijlocită a subiecților, constituind el însuși o «realitate socială», o «relație interroluri» sau o «interacțiune socială» în cadrul căreia pot fi observate moduri generale și tipice de comportament” (Râpeanu, Rădulescu, 1997, p. 47).

Am putea multiplica definițiile, dar numitorul lor comun s-a dedus deja: **întrevedere, convorbire, căutarea de informație** și – anticipăm – **consemnarea ei de către cercetător.**

Întrevederea este doar o condiție, un mijloc de realizare a unei convorbiri. În imensa majoritate a cazurilor ea are forma unei întâlniri „față în față”; excepție o constituie ancheta / interviu prin telefon.

Scopul pentru care are loc întrevederea este deci **convorbirea**. Foarte multe convorbiri n-au caracterul de interviu, ele pot fi simple discuții, schimburi de păreri, enunțări de constatări ori puncte de vedere. Chiar dacă nu este simplă „pălăvrăgeală”, un dialog nu devine interviu decât dacă are caracteristica ca prin el **să se caute informație**. Dar acest lucru este valabil și pentru dialogul (interviul) realizat de un jurnalist, un judecător, un medic ori un profesor. Cu toții caută informații despre viața politică, infracțiuni, boală ori cunoștințele asimilate.

Interviul **sociologic** prezintă însă diferențe față de cel jurnalistic, medical, juridic etc. atât prin scop cât și prin unele caracteristici, el fiind diferit de un examen ori interogatoriu.

Ca să exemplificăm, situația de examen și cea de interviu sociologic au o caracteristică comună: și profesorul caută să obțină informații (cunoștințele acumulate) de la elev ori student și cercetătorul are același scop privind pe cel ce-l interviează.

Dar în convorbirea din examen există cel puțin două mari diferențe față de interviu: 1) se **cunoaște** ce trebuie să răspundă elevul ori studentul; 2) în examen există nu numai dreptul dar și obligația de a **aprecia** răspunsul.

Ori într-un interviu, mai ales la întrebările de opinie, nu există un anumit răspuns „bun”, „de dorit”, „corect”. La întrebări de genul „cu cine ați vota ...?”, „sunteți satisfăcut de ...?”, „vă place vinul roșu ...?” etc. nu există un răspuns „corect”: votez cu ..., sunt foarte mulțumit ..., nu-mi place etc.

Pe când într-un examen, la întrebarea „care este principiul II al termodinamicii?” ori „care sunt avantajele anchetei sociologice?”, profesorul cunoaște anticipat un răspuns corect. În privința aprecierii este aceeași situație: dacă subiectul spune că ar vota cu partidul x, că nu este mulțumit de o emisiune de televiziune ori nu-i place vinul roșu etc., cercetătorul / operatorul nu-l poate aproba ori dezaproba. El nu poartă convorbirea (interviul) în scopul de a aprecia ci cu acela de a **obține** informații.

Comparația poate fi făcută și cu interogatoriul judiciar ori polițienesc. În acesta marea diferență o reprezintă absența **voluntariatului** care este caracteristic interviului sociologic.

Relația informațională care se stabilește între cei doi participanți: A (cercetătorul, operatorul) și B (subiectul) are însă elemente specifice (vezi Boiangiu ș. a., 1981, p. 136):

- relația implică asumarea și jucarea de **roluri**, unul **activ** (al celui care pune întrebările) și altul **pasiv** (al subiectului care răspunde);
- se stabilește un **contact** psihologic și social, delimitat temporal;
- contactul este **căutat** de către A (operator) și **acceptat** benevol de către B;
- relația A – B este **asimetrică**, rolul lui A fiind de **a pune** întrebările iar al lui B să răspundă; aceste roluri nu pot fi inversate;
- rolurile fiind deci ireversibile, informația circulă **doar într-un sens** (subiect – operator);
- relația dintre A și B nu este **neutră**, între ei stabilindu-se anumite raporturi, chiar afective.

CLASIFICAREA interviurilor poate folosi mai multe criterii, noi începând cu criteriile (deci și **tipurile**) mai evidente, mai ușor de înțeles:

1. în funcție de criteriul **cui** (la câți) i se ia interviul, există variantele:
 - interviul **personal**, în care comunicarea implică doar două persoane: operatorul și subiectul, deci informația este căutată și obținută individual, de la o singură persoană;
 - interviul **de grup**, în care se elaborează prin **interacțiunea** opiniilor un **răspuns colectiv**, în virtutea unei **experiențe** comune tuturor subiecților. În cazul interviurilor personale starea de spirit colectivă se **deduce** din agregarea răspunsurilor individuale. Întrebăm, spre exemplu, 100 de persoane dacă sunt mulțumite de prestația primăriei și dacă 67 ne răspund favorabil deducem „că 2/3 din populație este mulțumită”. La interviul de grup vom obține un singur răspuns elaborat în cadrul lui, în condițiile unor procese ca persuasiunea, convingerea, armonizarea, controversa și conflictul.
Și interviul de grup are două variante (**clasic** și **focus grup**), una din deosebirile majore fiind aceea că în interviul de grup clasic se au în vedere, de regulă, grupuri naturale ai căror membri se cunosc între ei, în timp ce la interviul cu focus grup, membri acestuia nu se cunosc între ei;

2. după criteriul **repetabilității**, interviul poate fi:

- **unic**, implicând o singură întrevvedere / convorbire;
- **repetat** (panel) în care există intenția (și acordul subiecților) revenirii periodice pentru constatarea eventualelor modificări de atitudine și opinie. Spre exemplu, planul cercetării prevede ca pe parcursul a 2 ani să se revină la aceeași subiecți de 4 ori (la 6 luni odată) pentru interviuri privind opțiunile electorale, starea de sănătate, condițiile de viață, atitudinea față de natalitate etc.;

3. în funcție de **conținutul** informației căutate:

- interviu de **opinie**, în cadrul căruia interesul este axat pe păreri, convingeri, atitudini, concepții, aprecieri și valori ale oamenilor. Deci informația se referă la ce cred, cum gândesc, ce aprecieri fac oamenii;
- interviu **documentar**, în cadrul căruia accentul cade pe elemente factuale: ce știe subiectul, date despre el însuși, ce știe despre alți oameni și grupuri sociale cu care vine în contact, ce poate spune despre evenimentele pe care le-a trăit, la care a participat activ ori măcar a asistat.
Spre exemplu, un interviu în care dorim să aflăm părerea subiectului despre direcția în care evoluează România, calitatea guvernării ori gradul de încredere ce îl are în principalele instituții din stat, este unul de opinie.
Dacă ne propunem să aflăm informații despre Revoluția din '89 (ce a făcut?, unde?, împreună cu cine?, ce știe despre alții? etc.) este un interviu documentar;

4. după **modalitatea de comunicare**: interviu **direct** (personal, față în față) și **telefonice**;

5. după criteriul **funcției** pe care o are în cadrul cercetării:

- interviu **de explorare**, utilizat mai ales în prima fază a cercetării, pentru identificarea unor teme destinate ulterior cercetării propriu-zise; este un interviu mai liber, mai nestructurat, mai nondirectiv;

- interviul **de cercetare propriu-zis** prin care se recoltează majoritatea informațiilor;
- interviul **de verificare** (și completare) a informațiilor culese cu alte metode ca observația și ancheta indirectă;

6. în raport cu **calitatea** informațiilor există;

- interviuri **extensive**, prin care atenția se concentrează pe cazurile tipice, medii (în sens statistic). Deci subiecții intervievați sunt „oameni obișnuiți”, cei „ca toată lumea” ori măcar marea majoritate a ei;
- interviuri **intensive**, axate pe „cazuri”, pe „subiecți problemă”, deosebiți și chiar atipici, pe cei care prin atitudine și comportare „ies din rând”.
Spre exemplu, dacă într-o colectivitate de elevi majoritatea frecventează școala, învață și obțin note bune, vom face interviuri extensive „pe ei”, și intensive pe cei câțiva care absentează, fură și rămân corigenți ori repetenți.
La fel, dacă într-o colectivitate starea de corupție (trafic de influență, dare și luare de mită, primire de foloase necuvenite) este generalizată, merită să facem interviu intensiv cu cei câțiva care au rămas incoruptibili;

7. după **atitudinea** adoptată de operator, se distinge:

- interviul **sensibil**, bazat pe empatie, pe atitudinea pozitivă, aprobativă, participativă la cele relatate de subiect;
- interviul **neutral**, în cadrul căruia operatorul adoptă o poziție neutră, imparțială, indiferentă;
- interviul **sever**, în care operatorul atrage atenția asupra eventualelor inadverdențe, contradicții în răspunsurile subiectului; poate chiar să-i atragă atenția asupra răspunderii ce și-o asumă dacă răspunsurile nu corespund realității;
- interviul **antagonic**, desfășurat în contradictoriu, cu o distanță maximă între operator și subiect.
Deși am enunțat toate variantele teoretic posibile, consemnăm faptul că interviul sever, și mai ales antagonic, nu se practică pentru cercetarea sociologică.

8. am lăsat la urmă clasificarea pe criteriul cel mai **important: gradul de libertate acordat celui care ia interviul**. Dacă majoritatea clasificărilor enunțate până acum abia sunt amintite în dicționare și manuale, aceea care urmează este de regulă tratată mai pe larg, dar și destul de diferit. Unii autori consideră ca criteriu fundamental **gradul de structurare al instrumentului** pe care se bazează interviul, iar gradul de libertate acordat operatorului ca o consecință a gradului de structurare. A se vedea pentru această clasificare sursele: Boiangiu ș.a., 1981, p. 136-149; Chelcea, 1993/23 pp. 311-312 și 1998/35 p. 247-283; Rotariu, Iluț, 1997, p. 62-64).

Preluând clasificarea lui M. Grawitz, Chelcea indică în **ordinea scăderii** gradului de libertate al cercetătorului șase tipuri de interviu: 1) **clinic**, 2) de **profunzime**, 3) cu răspunsuri **libere sau ghidat**, 4) **centrat sau focalizat**, 5) **cu întrebări deschise** și 6) **cu întrebări închise**.

Dacă împărțirea este mai grosieră, doar în două categorii, se vorbește de interviu **nondirectiv** și **directiv** ori, în altă terminologie de interviu **nestructurat** și **structurat**.

T. Rotariu face clasificarea în:

- interviu **nestructurat** în care discuția este total liberă, în jurul unei singure probleme;
- interviu **semistrukturat** în cazul căruia sunt prestabilite doar temele discuției, ce se trec într-un sumar **ghid** de interviu;
- interviul **structurat** (considerat identic cu ancheta orală) care are la bază un **chestionar** care prevede dinainte întrebările și ordinea punerii lor.

Există și clasificarea care încrucișează criteriile **formalizării instrumentului** (îndrumător de interviu, ghid de interviu, chestionar de interviu) și al **gradului de libertate** oferit cercetătorului (interviu liber, semistrukturat și structurat).

Este evident că cele două variabile (criterii) enunțate acționează **corelat** în sensul că pe măsură **ce crește** formalizarea instrumentului, **scade** libertatea cercetătorului. În această clasificare mai fină apar diferite subtipuri, de exemplu interviul **structurat** ar avea la rândul lui trei subvariante:

- interviu structurat cu chestionar slab structurat (cu întrebări deschise);

- interviu structurat cu chestionar semistrukturat (alternează întrebări deschise cu cele închise);
- interviu structurat cu chestionar rigid structurat (conținând doar întrebări închise).

AVANTAJELE interviului, comparativ mai ales cu ancheta prin chestionar autoadministrat sunt numeroase și importante:

1. **Flexibilitatea** constând în posibilitatea de a insista pentru răspunsul la fiecare întrebare, de a adapta întrebări la primirea unui răspuns neașteptat, ori de a cere o suplimentare de informație.
2. **Rată** mai mare a răspunsurilor. Odată ajunși la o întrevedere și dacă ea a fost acceptată, obținerea informației este aproape sigură (rar se întâmplă ca interviul să fie ratat / refuzat odată acceptat). Există și aspectul că prin interviu putem obține informații (orale) de la cei de la care nu le-am obține în scris (analfabeți, având unele handicapuri, cei ce sunt reținuți în a răspunde în scris).
3. Posibilitatea obținerii de informație și din **comportamentul neverbal**: gesturi, mimică, diverse pantomime, ticuri etc.
4. **Standardizarea condițiilor** de răspuns. La ancheta prin autocompletare nu putem de regulă ști unde și când a fost completat chestionarul. La interviuri poate fi stabilit pentru toate intervalul de timp (ex.: între orele 17-20) și locul unde va fi luat (ex.: acasă, la sediul firmei, la spital etc.).
5. **Controlul succesiunii** întrebărilor, subiectul trebuind să răspundă în ordinea în care îi sunt puse și necunoscând dinainte câte și ce întrebări îi vor mai fi puse.
6. **Spontaneitatea** în răspuns, știindu-se că de regulă prima reacție este mai fidelă, în raport cu o opinie „construită” și coroborată cu altele.
7. Răspunsuri **personale**, negândite și neformulate împreună cu alți membri de familie, colegi sau prieteni, posibilitate care există la chestionarul autoadministrat.
8. Certitudinea **datei, locului și duratei** interviului, fapt de natură să faciliteze comparații. Să ne imaginăm că am fi făcut o anchetă prin poștă în intervalul 8-14 septembrie 2001. Nu am fi putut ști dacă un

chestionar returnat prin poștă a fost completat înainte ori după atentatele din 11 septembrie, deci dacă opiniile exprimate au fost sau nu influențate de acestea. Ori la o convorbire ce o conducem noi în calitate de cercetător sau operator, această problemă nu se pune.

Asemenea avantaje conduc și la ideea că interviul este o tehnică prioritar **calitativă**, care asigură o cunoaștere mai **amănunțită, subtilă** și mai **profundă** comparativ cu ancheta.

Dar există și **DEZAVANTAJE**:

1. **Costul** ridicat, fiind vorba de o tehnică scumpă. Oricine înțelege că nu pot fi comparate cheltuielile cu tipărirea unui formular (chestionar), plicurile și tarifele unei expedieri poștale tur-retur, cu cheltuielile de transport, cazare, diurnă etc. ocazionate de trimiterea la adresa respectivă a unui operator, obligat eventual să revină de câteva ori până îl contactează pe subiect.
2. **Durata** mare a unei cercetări prin interviu, determinată de deplasări, reveniri, obținerea acordului și însăși timpul necesar convorbirii.
3. Faptul că **informația nu poate fi recoltată decât prin operator**, deci introducerea unei „verigi” care este și ea caracterizată de subiectivitate și poate fi o sursă de erori. De la maniera de lucru a operatorului, care poate să lase să transpară opiniile sale care să-l influențeze pe subiect, și până la erori de greșeli în notarea răspunsurilor, operatorul poate fi la originea unor distorsiuni ale informației.
4. Imposibilitatea **consultării unor documente**, a rememorării unor evenimente, scade precizia și exactitatea informației recoltate.
5. Obligatorietatea – relativă – a subiectului de a **răspunde la interviu indiferent de dispoziția sa fizică și psihică**. După ce a fost căutat de câteva ori și a fost în fine găsit, subiectul se va simți obligat să accepte interviul deși este poate obosit, îl încearcă o gripă, abia s-a întors de la o înmormântare sau a primit o invitație pe care ar dori să o onoreze.
6. **Neasigurarea anonimatului**, mai degrabă suspiciunea de a nu fi asigurat. Cu excepția testelor sociometrice, chestionarele, ghidurile,

protocoalele sunt anonime, necerându-se numele subiectului. Chiar dacă acestuia i se arată chestionarul pentru a vedea că nu se înregistrează numele, el poate fi suspicios gândindu-se că numele îi este cunoscut, ca și adresa și / sau numărul de telefon (doar a fost căutat la domiciliu!) și poate că operatorul i-l va nota pe chestionar după ce va părăsi locul interviului.

Există și riscul identificării prin vreo caracteristică (studii, funcție, ocupație etc.) dacă ea apare ca rară ori excepțională în eșantion. Într-o întreprindere există un singur director, într-o universitate un singur rector, într-o localitate un singur primar ș.a.m.d. și subiectul consideră că nu i asigură anonimatul, chiar dacă nu i se cere numele ci funcția.

7. **Insuficienta standardizare în formularea întrebărilor** de către operator. La interviul liber (nestructurat, nondirectiv) această formulare este în totalitate la latitudinea cercetătorului ori operatorului. Dar și chiar la interviul structurat, pe chestionar amănunțit, operatorul **poate să nu țină cont** de indicațiile exprese și să le încalce. Unui operator i se pot da indicații de genul (depinde de situația specifică):

- „dacă subiectul declară că nu a înțeles întrebarea, aveți voie – cel mult – să i-o recitiți” (însăși înțelegerea / neînțelegerea reprezintă un test);
- „dacă nu a înțeles întrebarea, aveți voie să o explicați folosind doar cuvintele ...”;
- „dacă nu a înțeles întrebarea, explicați-o oricum, numai să vă asigurați că a înțeles-o”.

Este însă posibil ca operatorul să nu respecte asemenea indicații, ajungându-se la situația că nu tuturor subiecților întrebarea le-a fost pusă **în același fel**, poate nici cu același **sens**.

În fine mai amintim – deși am făcut în treacăt o asemenea apreciere anterior – că există și **difficultatea găsirii** subiecților. La eșantioanele aleatoare trebuie făcut efortul de a-l găsi pe cel care a fost extras în eșantion, el neputând fi înlocuit de altul, având alte caracteristici, deoarece se afectează reprezentativitatea eșantionului. Ca să nu mai invocăm cazul interviului panel unde **același** subiect trebuie interviuat de mai multe ori, deci căutat până îl găsim (excepțiile le vom trata în altă temă).

Vom încheia acest capitol cu câteva considerații despre **PARAMETRI SITUAȚIEI DE INTERVIU**. Blanchet și Gotman (1992 în ediția franceză, 1998 în traducere la Polirom) consideră parametri ca fiind: **mediul, cadrul contractual al comunicării și modalitățile de intervenție**.

La rândul său, mediul se referă la **programarea temporală** (unitatea de timp), **scena** (unitatea de loc) și **distribuirea actorilor** (unitatea de acțiune).

Punând problema în termeni mai simpli trebuie să răspundem la întrebări ca: **unde** să realizăm interviul?, **când** (în ce parte a zilei) să aibă loc? și **cât** ar trebui să dureze?

Locul în care se realizează interviul poate influența răspunsurile. Un director poate fi interviuat în biroul său, la el acasă sau într-un loc special fixat pentru interviu (să-l numim „biroul interviuatorului”). Ambianța va determina nuanțe distincte ale discursului. O cercetare făcută în Canada a arătat că bolnavii de cancer sunt foarte reticenți în a vorbi despre boala lor acasă, în mediul care le este familiar, dar vorbesc despre subiectul în cauză fără rezerve în mediul spitalicesc. La fel, elevii răspund diferit dacă sunt întrebați în cancelarie, în clasă sau în curtea școlii. Nu sunt potrivite pentru interviuri locuri ca restaurantele, locurile de muncă, sedii „marcate” de un antet de genul „conducere”, „sindicat”, „partid” etc.

Mulți autori consideră că există șanse mai mari la **domiciliul** subiecților. Dacă interviurile se realizează într-o întreprindere / instituție, cel mai util este să se găsească un loc **neutru**, eventual o sală oarecare destinată în mod special de către conducere pentru realizarea cercetării.

În funcție de loc este și plasarea **temporală**. Dacă are loc în întreprindere, regula de bază este ca interviul să nu perturbe, să nu deranjeze omul în muncă. Dacă are loc la domiciliu, operatorul trebuie să aleagă un interval de timp care nu este destinat mesei ori odihnei.

Durata interviului își are importanța ei, depinzând de temă (complexitate, vastitate) și locul unde are loc. Pe stradă interviul poate dura 5-6 minute fiind redus la 2-3 întrebări simple și esențiale. Nici la sfârșitul programului de muncă subiectul nu este dispus să întârzie mai mult de 10-15 minute. La domiciliu și într-un interval convenabil al zilei, interviul poate ajunge la 30 minute și chiar la o oră. Trebuie ținut seama că în funcție și de complexitatea temei, după aproximativ 18-20 minute se instalează așa numita „oboseală de interviu”.

REALIZATORUL INTERVIULUI poate fi un **cercetător** sau un **operator** special pregătit. Am mai amintit faptul că, cu cât interviul este mai puțin structurat, cu atât cere un personal mai calificat pentru realizarea lui. Deci asemenea interviuri se cer făcute de sociologi experimentați, capabili să sesizeze problemele în privința cărora se cere obținută informația, să adapteze „din mers” dialogul spre temele de interes, să sesizeze elementele de serendipitate (fapte neașteptate și / sau aberante) reorientând dialogul spre ele.

Cu cât interviul este mai structurat (prin ghid ori chestionar), cu atât operatorul nu trebuie să aibă o calificare deosebită, dar trebuie să posede totuși o pregătire ca operator. Operatorii pot fi studenți de la sociologie sau alte

specializări dar și reprezentanți ai altor profesii ori ocupații. Ne amintim că Jean Stoetzel (profesor la Sorbona și director al IFOP – Institutul Francez de Opinie Publică) relatează în 1973 că nu agreează folosirea ca operator a trei categorii de persoane:

- casnicele, nu pentru că nu ar recolta suficiente informații (dimpotrivă!) dar pentru că nu au obișnuința / disciplina încadrării în termene. Ele trimiteau de regulă cu întârziere chestionarele ce consemnau rezultatele interviurilor;
- foștii militari, cei educați în cariera militară, din cauza reminiscentelor de comportament rigid, cazon, lipsit de suplețea necesară realizării unei convorbiri pe bază de voluntariat;
- studenții, atât din cauză că nu țineau cont de indicațiile de completare a răspunsurilor, permițându-și să aprecieze dacă o întrebare este ori nu necesară, dacă trebuie explicată într-un fel sau altul ș.a.m.d. În plus Stoetzel descoperise că operatorii studenți fraudau mai des decât alții, completând ei înșiși chestionarele de interviu. IFOP folosea și o tehnică de verificare a realizării efective a interviului, constând într-un mini-chestionar de 2-3 întrebări pe care operatorul trebuia să-l lase subiectului iar acesta să-l completeze și să-l trimită la IFOP. El conținea întrebări de tipul „ați fost satisfăcut de comportamentul celui care v-a luat interviul ...”, „ați accepta să fiți interviuat din nou de același operator ...” și dispunea de un plic adresat și francat pentru sediul parizian al IFOP. Și cum aceste chestionare „de control” parveneau rar de la subiecții interviurilor, Stoetzel a făcut verificările de rigoare și a descoperit o tendință destul de pronunțată de fraudă din partea operatorilor – studenți.

Am mai spus că operatorul trebuie să posede și anumite **calități**, dar și **cunoștințe** despre tehnica interviului. Am nota la calități: inteligența, sensibilitatea, obiectivitatea, caracterul extravertit, lipsa prejudecăților, maturitatea, conștiinciozitatea și empatia (capacitatea de trăi sentimentele altora, intuiția a ceea ce se petrece în celălalt).

La capitolul cunoștințe specifice am nota ceea ce se numesc „strategii de intervenție” (Blanchet, Gotman, 1998, p. 167-175) cum ar fi „contrazicerea”, „întrebarea externă” și „relansările”. Se mai pot folosi procedeul „oglinzii” sau al „ecoului” prin care repetarea unui cuvânt sau unei expresii are rolul de a incita la continuarea ideii exprimate. Tot pentru a anima convorbirea se poate uza de „contraexemple” și alte tehnici.

Mulți autori convin asupra faptului că dacă este bine realizat, interviul reprezintă tehnica cea mai **atractivă** pentru subiecți. Succesul lui are la bază și factori ca: **reflexul de politețe** (este dificil să refuzi pe cineva – operatorul –

care te roagă să-l ajuți să-și facă meseria), **dorința de influențare** (speranța că și prin contribuția sa se vor produce schimbări) și **nevoia de a comunica**, de a vorbi, a te face înțeles, nevoie ce caracterizează pe majoritatea oamenilor.

Dar în orice interviu sunt doi parteneri și succesul său depinde de natura **relației** ce se stabilește, natura interacțiunii dintre operator și subiect. În locul unei necesare relații de cooperare, poate apare o tendință de respingere din partea subiectului. Încrederea în operator și cooperarea cu el este influențată și de caracteristicile de sex, vârstă, ținută, vestimentație, limbaj și trăsături ale personalității operatorului (modestie, infatuare, aroganță, superficialitate, conștiinciozitate etc.).

CAPITOLUL 14

CHESTIONARUL SOCIOLOGIC

Chestionarul – instrument conceptual. Definiții. Tipuri de întrebări. Etapele construcției chestionarului: conținutul întrebărilor, alegerea tipului de întrebări, formularea întrebărilor, aranjarea lor în chestionar. Tipuri de chestionare.

De câteva ori în capitolele anterioare s-a amintit despre chestionare sau ghiduri de interviu și s-a dedus că ele reprezintă în fond niște liste de întrebări. Într-un fel așa și este, orice chestionar fiind compus din întrebări. Dar nu este vorba de întrebări fixate / selectate la întâmplare, cu legătură mai mare ori mai mică cu ceea ce dorim să cunoaștem. Înainte de orice, un chestionar de cercetare sociologică este **un instrument conceptual**.

Aceasta înseamnă că întocmirea unui chestionar nu înseamnă a arunca pe hârtie la întâmplare un număr de întrebări privind fenomenul ce ne interesează. Înseamnă că ne preocupăm de fenomen în lumina unei **teorii**, că ne conducem după anumite **ipoteze**, că întrebările pe care le plasăm în chestionar se referă la anumite **dimensiuni** ale conceptului, că ele acoperă anumiți **indicatori**. Că ordinea întrebărilor are o anumită **logică** și că **plasarea** lor în chestionar respectă o anumită **schemă**.

Încă de la început precizăm că prin chestionar se vrea obținerea de informație, care este oferită ca **răspuns** la anumiți **stimuli**. Stimulul care să provoace răspunsul este de cele mai multe ori o întrebare, dar poate fi și o **image**, o reprezentare **grafică** ori o combinație **text-image**.

Vor exista deci chestionare compuse exclusiv din întrebări, exclusiv din imagini, dar și chestionare cu stimul mixt (întrebări și imagini, un exemplu reprezentându-l testele pentru proba „de sală” a examenului pentru permisul de conducere auto).

DEFINIȚII ale chestionarului sociologic:

- oferim întâi definiția din Dicționarul de sociologie: „instrument de investigare, constând dintr-un ansamblu de întrebări scrise și, eventual, imagini grafice, ordonate logic și psihologic care, prin administrarea de către operatorii de anchetă sau prin autoadministrare, determină din partea celor anchetați răspunsuri care urmează a fi înregistrate în scris” (Chelcea, 1993/26, p. 95);
- definiția anterioară este în fond foarte apropiată de următoarea: „Chestionarul utilizat în investigarea fenomenelor sociale reprezintă o succesiune logică și psihologică de întrebări scrise

sau de imagini grafice cu funcție de stimuli, în raport cu ipotezele cercetării, care prin administrarea de către operatorii de anchetă sau prin autoadministrare, determină din partea celui anchetat un comportament verbal sau nonverbal, ce urmează a fi înregistrat în scris” (Chelcea, 1975, p. 140);

- „chestionarul este un instrument de observare și colectare a datelor prin intermediul unei liste de întrebări” (Boiangiu ș.a., 1981, p. 140).

Luând în calcul componența imensei majorități a chestionarelor – întrebările scrise – să analizăm tipul de întrebări utilizabile.

TIPURILE de întrebări ce se folosesc la construcția chestionarelor pot fi clasificate după **conținutul** lor, **forma răspunsului**, după **funcția instrumentală** (rolul) pe care îl au într-un chestionar și după **capacitatea de măsurare** a stimulilor informaționali.

Clasificarea întrebărilor după **conținutul** lor:

- întrebări **factuale** care recoltează date despre **subiectul însuși** (familie, profesie, venit, bunuri posedate, studii etc.), despre **oamenii** și / sau **grupurile sociale** pe care le cunoaște (vecini, colegi de muncă, prieteni, parteneri de distracție ...) și **evenimente** trăite ori de care subiectul are măcar cunoștință.
Întrebările factuale sunt frecvente în chestionare, ele obțin răspunsuri obiective și exacte, fiind și mai ușor de codificat;
- întrebări de **opinie**, formulate de regulă în genul „Ce credeți ...?”, „Considerați ...?”, „După părerea dumneavoastră ...?”.
Variante ale întrebărilor de opinie sunt cele de **atitudine**, cele de **motivație** („De ce ...?”);
- întrebări de **cunoștințe** care ajută la caracterizarea, aprecierea subiectului. Întrebări de genul „când a abdicat Napoleon ...?”, ori „Care este capitala Irlandei ...?” nu au rolul de căutare a informației ci, eventual, de a constata tipul de preocupări și orizontul cultural al subiectului.

Clasificarea întrebărilor după **forma răspunsului**:

- întrebări cu răspuns **deschis** (liber).
În acest caz întrebarea este structurată dar răspunsul total nestructurat, deci nu s-a prestabilit nici o eventuală variantă de

răspuns. Subiectul formulează răspunsul cum vrea, ceea ce îi este în avantaj, nefiind în nici un fel încorsetat de alternative gândite de cercetător. Dezavantajul mare apare la prelucrarea răspunsurilor acestor întrebări, numărul mare de variante diferite în care și-au formulat subiecții răspunsurile creând probleme la postcodificare, deci și de mărire a duratei prelucrării;

- întrebări cu **răspuns închis**, caz în care nu doar întrebarea ci și răspunsul este structurat.

Există subvariantele cu:

- **o singură** variantă de răspuns. Exemple: „în ce an v-ați născut ...?”, „în ce an ați terminat liceul ...?”, „când ați fost ultima dată într-o călătorie ...?”. În toate aceste cazuri de întrebări factuale, există o singură posibilitate de răspuns;
- **două** variante de răspuns (dicotomice), cazul tipic reprezentându-l variantele „da” sau „nu”, „de acord” ori „nu sunt de acord”. Aceste întrebări prezintă avantajul clarității și al folosirii lor ca „întrebări filtru”. Deseori subiecții nu pot răspunde tranșant cu extremele „da” ori „nu” și resimt nevoia unei nuanțări pe care răspunsul precodificat nu-l permite;

- întrebări cu răspunsuri **policotomice**, cu mai multe variante, dintre care subiectul alege pe aceea (acelea) care corespunde opiniei ori situației sale. Se mai numesc întrebări „în evantai” și pot fi în „evantai închis” ori „evantai deschis” (la acestea, pe lângă câteva variante mai este prevăzută „alta / altele”).

Avantajul major al întrebărilor cu răspuns închis îl reprezintă facilitatea prelucrării și implicit reducerea duratei ei.

Clasificarea întrebărilor după **funcția instrumentală** ce o au în chestionar are în vedere întrebări **nelegate direct** și în mod expres de provocare a răspunsului, de oferirea de informație din partea subiecților. Rolul lor este de captare a interesului, ușurarea trecerii de la o temă la alta, verificarea unor răspunsuri anterioare etc.

Principalele tipuri sunt:

- întrebări **de debut** („introdutive”, „de contact”, „de spart gheața”) care au rolul de a stârni interesul, de a crea o stare psihică favorabilă comunicării. Ele trebuie să fie cu răspuns deschis, să nu provoace controverse și oricui să-i facă plăcere să răspundă la ele. Dacă un subiect răspunde câteva zeci de secunde la întrebări de genul „Numiți câteva lucruri dăunătoare sănătății?”, „După ce criterii credeți că ar trebui să-și aleagă tinerii profesia ...?”, „Cum apreciați proverbul /

zicala ...?”, șansa ca după acest răspuns să refuze celelalte întrebări este mult scăzută;

- întrebări **de pasaj** (de trecere) care au rolul de a înlesni trecerea de la o temă la alta, pasajul între baterii de întrebări. Prin ele se pregătește cadrul pentru întrebări vizând un alt aspect decât cel precedent;
- întrebări **de filtraj** („bifurcate”) cu rolul subdivizării colectivității pentru a vedea dacă este pertinentă punerea unor întrebări categoriei respective. Am anticipat deja utilitatea în acest rol a întrebărilor închise cu răspuns „da” și „nu”. Întâi vom întreba „posedați un automobil?” și dacă răspunsul este afirmativ este pertinent să continuăm cu alte întrebări: ce marcă are?, anul fabricației?, ce culoare?, data ultimei reparații?, câți kilometri parcurși? ș.a.m.d. Dacă răspunsul ar fi că subiectul nu posedă automobil, toate asemenea întrebări nu au sens;
- întrebări **tampon** cu ajutorul cărora împiedecăm efectul de iradiere, de contaminare a răspunsurilor de către cele anterioare. Putem, spre exemplu, să deturnăm atenția de la un răspuns anterior și chiar „să-l odihnim” pe subiect între două întrebări solicitante, introducând o întrebare de genul „care sunt pasiunile dv. extraprofesionale (hobby-uri)”?;
- întrebări **capcană** prin răspunsul cărora verificăm sinceritatea altor răspunsuri anterioare. Întrebarea trebuie să fie **diferită** de aceea al cărui răspuns îl verifică și este necesară o mare atenție pentru ca intenția verificării să nu devină evidentă, altfel se compromite cooperarea cu subiectul. Spre exemplu dacă întrebăm un migrant rural de dată recentă (venit recent de la sat la oraș) dacă se aprovizionează în continuare cu produse agroalimentare din gospodăria de la sat, al lui ori al rudelor, el poate răspunde „Nu”. Dar dacă punem ulterior întrebarea „aproximativ de câte ori într-un an vă vizitați satul de baștină?” și răspunsul este „de 40-50 de ori”, devine foarte plauzibil că negația la prima întrebare (nu se aprovizionează cu nimic din gospodăria de la sat) nu corespunde realității;
- întrebări **„sondă”** care au parțial și rolul de căutare de informații. Prin ele încercăm să obținem date mai complete și exacte de la subiecți ce tind să se eschiveze ori răspund evaziv.

Clasificarea după **capacitatea de măsurare** a stimulilor informaționali, altfel spus dacă se ascunde sau nu intenția întrebării:

- întrebări **directe** care nu disimulează intenția chiar dacă se referă la un subiect mai delicat. Ex.: „Mînțiți cînd acest lucru este în folosul dv.?”;
- întrebări **indirecte**, utilizate la studiul motivațiilor, mentalităților, opiniilor despre ceilalți membri ai grupului. Ex.: „Procedează bine ce-i ce mint cînd aceasta este în folosul lor?”.

În construcția unui chestionar sociologic se parcurg patru **ETAPE** (vezi Boiangiu ș.a., 1981, p. 142):

1. Stabilirea **conținutului** întrebărilor, operație pentru care trebuie să găsim noi înșine răspunsuri la întrebări ca:
 - întrebarea este necesară? va fi utilă?
 - posedă subiecții suficiente informații pentru a putea răspunde?
 - întrebarea este suficient de concretă, de specifică, de apropiată de experiența personală a subiecților?
 - va fi necesară o singură întrebare ori mai multe pentru a obține informația?
 - întrebarea nu este cumva dezechilibrată, nu accentuează doar un anumit aspect, dezechilibrînd întregul?
 - subiecții vor da informațiile așteptate?

Legat de aceasta apare și problema **numărului** de întrebări necesar în chestionar. Există o formulă de calcul (Rotariu, Iluț, 1997, p. 72) și anume:

$$n = k \cdot m + r \cdot s \cdot t + v$$

în care: A = problema pe care vrem să o explicăm
 n = numărul de întrebări din chestionar
 k = numărul de dimensiuni al problemei A
 m = numărul de întrebări necesar pe fiecare dimensiune
 r = numărul factorilor complecși pentru a explica fenomenul A
 s = dimensiunile în care descompunem factorii complecși
 t = media indicatorilor pe fiecare din S dimensiuni
 v = numărul întrebărilor de identificare

Ca pur exercițiu de calcul (cu 5 dimensiuni ale lui A, cu alți 5 factori cu câte 5 dimensiuni la rîndul lor ...) prof. T. Rotariu ajunge la număr necesar de 160 de întrebări, „cifră deloc neobișnuită pentru cercetările sociologice cît de cît serioase”

(loc. cit.). Admitem că prin calcul putem ajunge la chestionare în care sunt necesare 200-300 de întrebări, care apar sub forma unui caiet de 15-20 de pagini, dar opinăm că trebuie să ne înfrânăm (limitând dimensiunile, numărul factorilor perturbatori ...) pentru a nu ajunge la chestionare foarte voluminoase. Ele exprimă, după părerea noastră, tendința de „a afla totul deodată” (într-o singură anchetă) și are efecte psihologice neplăcute asupra subiecților.

2. Alegerea **tipului de întrebări**, aspect pe care l-am tratat deja.
3. **Formularea întrebărilor.** Mulți autori s-au referit la cerințele de respectat în formulare, Payne (1951) enunțând chiar 100 de imperative (Chelcea, 1975, apud Payne). Multe conduc la cele două aserțiuni de bază:

- răspunsul se cere analizat prin prisma întrebării;
- întrebări formulate diferit conduc la răspunsuri diferite.

Întrebările trebuie formulate **clar, simplu, fără înflorituri stilistice, corect gramatical și respectând topica frazei / propoziției.**

Am remarca abundența erorilor de topică în formulările chiar oficiale, ori în presa scrisă și vorbită, în care auzim mereu expresii de genul „în ședința Senatului din 20 noiembrie”, „Ordonanța Guvernului nr. 22”, „Hotărârea Guvernului nr. 917” ș.a.m.d. Ori Senatul este același timp de 4 ani, nu s-a ajuns nici la guvernul al 22-lea ori al 917-lea!. Formulările corecte sunt „ședința din 20 noiembrie a Senatului” și „Ordonanța nr. 22 a Guvernului”. Am dat doar exemple mai evidente, dar și în formularea întrebărilor din chestionarele de cercetare sociologică apar multe greșeli de topică.

Și în cazul formulării întrebărilor din chestionar trebuie să ne autointerogăm dacă ele nu sunt prea **abstracte, plictisitoare,**

obositoare, suprasolicitante, generatoare de **teamă** ori de reacție de **prestigiu.**

Sunt de **EVITAT** în formulări:

- **negația:** „Nu credeți că ...”, „Nu sunteți de acord că ...”;
- **dubla negație:** „Nu credeți că nu s-a insistat suficient ...”, „Nu știți că nu trebuia ...”;
- **sugestia** răspunsului, fie ea **evidentă** „Nu-i așa că ...” fie că este **ascunsă:** „Automobilul cu care a venit, era de culoare

neagră sau argintie ...?” sugerează că s-a venit cu automobilul;

- formularea **generatoare de teamă**: „Credeți că Parlamentul ar trebui să anuleze Legea retrocedării ...?”, „Considerați că ar trebui redus nivelul garantat de stat al depunerilor populației în bănci?”
- formularea generatoare de reacție de **prestigiu**, prin formulări directe –active: „Ce sume de bani ați pierdut la Caritas?” în loc de „Ați depus bani la Caritas?”;
- lezarea **amorului propriu**, prin formulări ca „ați dori să citiți / vizitați / vizionați ...” în loc de „ați citit / vizitat / vizionat...”;
- indicarea de **termene prea lungi**, susceptibile de deformări ale răspunsului datorită slăbiciunii memoriei. În locul formulării „Ce cantitate de fructe ați cumpărat în ultimul an ...?”, este de preferat o formulare ce raportează acțiunea la un termen mai redus: „Ce cantitate de fructe ați cumpărat în ultimele două săptămâni ...?”;
- folosirea unor termeni **polisemici**, cu conotații chiar contradictorii: propagandă, mobilizare, manipulare, angajare, transparență etc.;
- evitarea cuvintelor cu **mare încărcătură emoțională**: terorism, neocomunism, dictatură, totalitarism, fascism, criptocomunism etc.

S-au făcut studii care au arătat că schimbarea unui cuvânt în formularea întrebării, chiar fără modificarea sensului, produce o variație de câteva procente a răspunsurilor.

4. **Aranjarea întrebărilor în chestionar** se face în ordine atât **logică** cât și **psihologică**. Ordinea logică poate fi axată pe **timp**, trecându-se de la întrebări despre trecut la cele referitoare la prezent și apoi la viitor. Ordinea psihologică poate avea în vedere gradul de **abstractizare** trecând de la concret spre abstract, ca și caracteristicile celor supuși cercetării. Pentru subiecții tineri și cu nivel mai scăzut de instruire se pleacă de la concret și particular spre abstract și general. Dimpotrivă, subiecții maturi și cu grad ridicat de instruire pot răspunde întâi la întrebări mai generale și abstracte.

Modul de aranjare a întrebărilor în chestionar depinde de temă și subiecți, folosindu-se „principiul pâlniei” (de la general la particular) sau al „pâlniei răsturnate” (de la particular la general). Și nu trebuie neglijat nici designul chestionarului, punerea lui în pagină, eventuala însoțire a textului cu imagini, pretențiile crescând pentru chestionarele de anchetă indirectă.

CLASIFICAREA chestionarelor se face cam pe aceleași criterii cu acelea ale întrebărilor, deși există și o clasificare mai aparte:

- după **conținutul** întrebărilor există chestionare **de date factuale** și chestionare de **opinie**;
- după **forma de răspuns** a întrebărilor conținute în chestionar:
 - chestionar cu întrebări **deschise**;
 - chestionar cu întrebări **închise**;
- în funcție de **cantitatea de informație** recoltată prin chestionar, distingem:
 - chestionare **speciale**, axate pe o singură temă și servind unor cercetări cu mai puține ambiții explicative. Este cazul celor utilizate în sondajele electorale ori comerciale;
 - chestionare **omnibus**, care conțin mai multe teme și permit corelații din care rezultă interacțiunile dintre fenomene.

Concluzia finală ar fi aceea că la calitatea rezultatelor cercetării concură mai mulți factori importanți, între care și calitatea instrumentului utilizat – chestionarul.

CAPITOLUL 15

EȘANTIONAREA

Necesitate / oportunitate. Eșantionarea. Eșantionul. Reprezentativitatea. Avantajele eșantionării. Proceduri de eșantionare. Tipuri de eșantion. Eșantionarea nealeatoare (intențională; pe cote). Eșantionarea cvasi-aleatoare (selecția pe liste). Eșantionarea aleatoare

În capitolul consacrat anchetei sociologice am anticipat ideea că după gradul ei de **cuprindere**, o anchetă (ca de altfel aproape orice cercetare) poate fi completă, incompletă ori selectivă. Cercetările incomplete și selective au ca numitor comun faptul că se poartă doar asupra unor **părți** ale totalului unităților ce pot fi supuse investigației, diferențele depinzând de **modul** stabilirii acelei părți.

Ideea de obținere a cunoașterii unui întreg pe baza cunoașterii doar a unei părți a lui este veche „de când lumea” și nu a apărut în sociologie. Un bucătar constată cât de condimentată este o mâncare, gustând doar o infimă cantitate din ea. Un geolog ia mostră de rocă dintr-un întreg munte. Un inginer încearcă rezistența (la întindere, forfecare, presiune etc.) unui material prin încercări doar asupra unor probe din el; conținutul de cenușă al unui sort de cărbune se stabilește pe baza unor probe din el ș.a.m.d.

A proceda altfel, ar fi **imposibil**, **absurd** ori **inutil**, deseori aceste caracteristici cumulându-se. Bucătarul ar trebui să consume toată mâncarea pregătită pentru clienții restaurantului, geologul să mute întregul munte în laborator, inginerul să distrugă întregul material (oțel, cărămizi, plastic, textil etc.) prin încercări, întreaga cantitate de cărbune ar trebui arsă pentru a constata câtă cenușă conține ș.a.m.d.

Aceeași ar fi situația și privitor la problemele sociale. Fie că ar fi vorba de **fapte** (consumul unor produse, oferta unor servicii, practicarea unor profesii etc.) ori de **opinii** (preferința față de bunuri și servicii, atitudinea față de evenimente, percepția unor situații, așteptările și aspirațiile ș.a.m.d.), dacă am aspira spre o cunoaștere pe bază de cercetare completă, ar trebui să facem înregistrări pentru zeci și sute de milioane de cazuri.

Să ne imaginăm că ne-ar interesa părerea despre războiul din Irak a popoarelor chinez, american, rus, român etc., ori părerea muncitorimii și țărănimii din România despre reforma economică. Este evident faptul că cercetări exhaustive sub aspectul cuprinderii unor asemenea mari colectivități sunt imposibile și / sau inutile. Înregistrări complete se fac – sub forma **recensămintelor** – doar la mari intervale de timp, pe bază de pregătire, angajare de forțe și cheltuieli complexe și de mari proporții; în plus recensămintele vizează un număr relativ limitat de indicatori de natură factuală. Iată deci

rațiunile pentru care se recurge la operația de **eșantionare** și cercetarea unui **eșantion**, în speranța că informația dobândită se poate extinde asupra întregului a cărui parte o reprezintă.

Explicațiile trebuie să le începem cu accepțiunea ce o dăm conceptului de **POPULAȚIE**.

Spre deosebire de accepțiunea uzuală în demografie, în care prin populație înțelegem doar indivizi, în sociologie considerăm ca populație „**totalitatea unităților investigabile**”. Acestea pot fi nu numai persoane ci și familii, gospodării, formații de lucru, localități, circumscripții electorale, școli, organizații etc. Vom spune deci nu numai că într-un județ avem o populație de 410.000 locuitori ci și că în cadrul lui avem o **populație de 83 de sate**; nu numai că un oraș are o populație de 91.000 locuitori ci și o **populație de 21.000 gospodării** ori una de **411 străzi**; nu doar că o universitate are o populație de 5.420 studenți ci și **una de 235 grupe studențești** ș.a.m.d.

În mod uzual, simbolul pentru populație este în sociologie litera **N**, el indicându-ne **totalitatea** acelor unități asupra cărora ar putea avea loc (ori are loc) cercetarea. Când **N** se referă la colectivități relativ reduse ca volum, cercetarea poate fi completă (deci să includă toate unitățile), dar la populații (**N-uri**) mari se recurge la eșantionare.

EȘANTIONAREA este o operație care constă în „a lua probe la intervale prestabilite dintr-un semnal, în vederea prelucrării ulterioare” ori „a alege persoanele reprezentative (statistic) care urmează a fi anchetate într-o investigație (sociologică)” (DEX, 1998, p.349).

Alte **definiții** ale acesteia:

- „tehnică statistico-metodologică aplicabilă în cercetarea socială în vederea selectării dintr-o populație de entități (persoane, organizații etc.) a unei părți / eșantion ce va fi analizată pentru a facilita elaborarea de inferențe despre întreaga populație” (Vlăsceanu, 1993/108, p. 219);
- „eșantionarea constă în extragerea, în condiții specificate, a unui număr de unități statistice din universul cercetării” (Mărginean, 2000, p. 141);
- „partea din populație aleasă spre investigare va fi numită **eșantion**, iar totalitatea operațiilor prin care se construiește eșantionul poartă numele de **eșantionare** sau **selecție**” (Rotariu, 1986, pp. 292-293);
- că eșantionarea poate fi înțeleasă ca **selecție**, se vede și din definiția acesteia din urmă: (selecția) este „o alegere efectuată după un anumit criteriu și cu un anumit scop” ... o „operație de extragere a unităților dintr-o colectivitate generală, după anumite principii; parte dintr-o colectivitate cu ajutorul căreia se cercetează diversele caracteristici ale întregii colectivități” (DEX, 1998, p. 971).

EȘANTIONUL este rezultatul, produsul operației de eșantionare, deci acea parte a întregului (populației) ce a fost selecționată într-un anumit fel. În mod uzual pentru eșantion se folosește simbolul **n**.

Câteva **definiții**:

- „cantitate mică luată dintr-un produs pentru a da posibilitatea de a se examina felul, calitatea sau valoarea produsului; probă, mostră” (DEX, 1998, p. 349);
- „un subansamblu dintr-o populație” (Bonnet, Rouanet, 1999, p. 295);
- „eșantionul este un model la scară mică al universului cercetării. Datele obținute din studierea eșantionului (statistică „s”) pot fi extinse la nivelul colectivității totale (parametru „p”), cu anumite limite de variație, la un nivel de probabilitate (precizie) stabilit” (Mărgineanu, 2000, p. 141);
- eșantioanele „sunt «modele reduse» ale populației” (Ferreol, 1998/49, p. 68);
- „**eșantionul** este astfel **o parte** a populației studiate prin diferite procedee și a cărei investigare ne conduce la concluzii care vor putea fi **extrapolate la ansamblul colectivității de origine**. Eșantionul este, prin definiție, **reprezentativ** pentru populație din care a fost extras” (Miftode, 1995, p. 251).

Presupoziția de bază a eșantionării este deci aceea că pe baza cunoașterii unei părți (a eșantionului) putem aspira la cunoașterea întregului (a populației).

Dar trebuie să înțelegem că în timp ce prin cunoașterea întregului (deci prin investigație completă a populației) ajungem la **certitudini**, prin cunoașterea dobândită pe bază de eșantion ajungem doar la **probabilități**.

Să luăm un exemplu ultrasimplu. Dacă avem o populație de 100 de persoane la care constatăm anumite caracteristici, spre exemplu că 50 dintre ele sunt de sex feminin, ori că 50 vorbesc o limbă străină, ori că 50 sunt fumătoare etc., este o certitudine că 50% din populație are aceste caracteristici, pentru că am investigat-o în totalitate. Dar dacă anchetăm doar 98 de persoane din 100, și constatăm că 49 sunt de sex feminin, ori vorbesc o limbă străină etc., procentul este tot de 50% (49 din 98) dar este vorba doar de probabilitatea ca acea caracteristică să corespundă la nivelul întregii populații. Deci nu putem fi siguri că cele 2 persoane rămase din populație posedă caracteristicile la care ne-am referit, adică nu putem fi siguri că o persoană va poseda acea caracteristică iar cealaltă nu.

Deja din unele definiții ale eșantionării / eșantionului s-a putut observa că cea mai importantă condiție ce trebuie să o îndeplinească un eșantion este **REPREZENTATIVITATEA**.

În formulări generale, reprezentativitatea este măsura în care partea reflectă întregul, deci populația de referință. Structurile sale – pe diferite variabile – trebuie să fie identice ori foarte apropiate de cele ale întregii populații.

Definiții:

- „**gradul de concordanță între caracteristicile definite de acesta (ca parte) și cele similare la nivelul întregii populații (ca întreg)**” (Rotariu, 1986, p. 297);
- „**capacitatea lui de a reproduce cât mai fidel structurile și caracteristicile populației din care este extras**” (Rotariu, Iluț, 1997, p. 125);
- „un eșantion este reprezentativ pentru populație pentru o variabilă, dacă distribuția frecvenței acestei variabile în eșantion este aceeași ca și în populația respectivă” (Bonnet, Rouanet, 1999, p. 295);
- „**media aritmetică** a distribuției principalelor variabile (...) să nu difere în eșantion față de ansamblul populației mai mult decât valorile stabilite, adică să nu depășească limitele unor procente de erori admise” (Miftode, 1995, p. 254).

Exprimarea **cantitativă** a reprezentativității eșantionului este foarte explicit și repetat tratată de profesorul Traian Rotariu (1986, p. 297-299; 1997, p. 125-130; 2000, p. 85-90) pe care îl vom urma și noi într-o expunere mult redusă ca proporții.

1. Într-o abordare matematică a reprezentativității intervin două entități:
 - **eroarea maximă (d)** = diferența cea mai mare pe care o acceptăm să apară între o valoare, (v^x), găsită în eșantion și valoarea corespunzătoare (v) din populație. În terminologia lui Moser (1967, p. 91), valoarea calculată pe eșantion se numește „valoare statistică” iar valoarea variabilei în populație se numește „parametru”. Uzual se admite o eroare maximă $d = 2-3\%$;
 - **nivelul de probabilitate (P)**, numit și nivel de încredere, care indică ce șanse sunt ca eroarea reală comisă (atunci când valoarea – v – este estimată prin v^x) să nu depășească limita d . De regulă se consideră că un nivel de probabilitate de 0,95 (deci 95%) este suficient, deci șansele de a greși nu depășesc 0,05 (deci 5%), **probabilitatea de a greși fiind $p = 1 - P$** .
Când constatăm că într-un eșantion, o caracteristică oarecare (spre exemplu % bărbaților, ori al celor cu studii superioare, ori al celor ce ar alege un anumit partid etc.) este – să zicem – 44%, înseamnă că vom putea „construi” un interval ($v^x - d, v^x + d$) în interiorul căruia se poate afla v , deci valoarea acelei caracteristici la nivelul populației.
În exemplul nostru ($d = 3\%$; $v^x = 44\%$) intervalul va fi 41% - 47% ($44 - 3; 44 + 3$) deci estimăm că pe totalul populației, acea caracteristică (% bărbaților, al celor cu studii superioare, al celor ce ar vota un anumit partid ...) se va plasa între 41-47%.

Din acest aspect se deduce și prudența ce trebuie să o manifestăm la interpretarea unor situații în care marja de eroare poate modifica radical o apreciere. Să presupunem, spre exemplu, că un partid politic obține într-un sondaj preelectoral o opțiune de 4% din intențiile de vot. Dacă eroarea admisă de sondaj este de 3%, rezultă că în realitate acel partid poate obține între 1% și 7% din voturi, deci un poate fi deloc sigur că va îndeplini baremul de 5% pentru a accede în parlament.

2. Reprezentativitatea depinde de cuplul (**d**, **P**) erorii maxime și al nivelului de probabilitate, aceste două mărimi **nefiind independente**. Dacă am fixat-o pe una, cealaltă poate rezulta din calcul, dar **nu** printr-unul **direct**, datorită intervenției și altor factori: mărimea eșantionului, abaterea standard a caracteristicii și tehnica de eșantionare. Natura dependenței celor două mărimi este de tipul că, celelalte condiții fiind egale, **nu pot fi îmbunătățite simultan**. Deci nu putem crește în același timp precizia (scădea eroarea) și probabilitatea (siguranța obținerii preciziei). În condiții egale, creșterea preciziei conduce la scăderea probabilității și invers.
3. Nu există o reprezentativitate „**în general**”, deci un eșantion nu are aceeași reprezentativitate la toate caracteristicile (sex, vârstă, studii, vechime etc.) care ne interesează. El va avea o **anumită** reprezentativitate (deci un cuplu **d**, **P**) pentru sex, o **altă** reprezentativitate (alt cuplu **d**, **P**) pentru vârstă, alta pentru studii ș.a.m.d.
4. Reprezentativitatea este **relativă**, neexistând eșantion total reprezentativ ori total nereprezentativ. Dacă din 1.000 de persoane interviem doar 10, acestea reprezintă „o parte” (infimă) a populației, deci vor fi un „eșantion” cu o reprezentativitate probabil f.f. mică. Iar dacă vom intervieva 980 de persoane dintr-o mie, acestea vor reprezenta tot un eșantion, de data aceasta f.f. mare, dar tot vom avea o oarecare eroare și un oarecare nivel de probabilitate.

Se poate deci concluziona că reprezentativitatea va depinde de câțiva factori: caracteristicile populației, mărimea eșantionului și procedura de eșantionare folosită.

- a) **Caracteristicile** populației sunt importante sub aspectul **omogenității/ eterogenității** privitor la diferite caracteristici ale ei (ca vârstă, sex, studii etc.).

Cu cât populația este mai omogenă la o caracteristică (în privința studiilor, să zicem) cu atât, la aceeași mărime a eșantionului, cel în care nivelul de studii este mai omogen va fi și mai reprezentativ la această caracteristică. Și

cu cât dispersia privind nivelul de studii este mai mare, cu atât la același volum al eșantionului, el este mai puțin reprezentativ la această caracteristică.

- b) **Mărimea** eșantionului este direct proporțională cu reprezentativitatea, fiind normal ca o creștere a volumului lui **n**, să crească și reprezentativitatea lui. Dar această creștere **nu este lineară**, sporul de reprezentativitate fiind consistent la creșteri inițiale mici, și „plafonându-se” de la un anumit volum al lui **n**, creșterile ei ulterioare fiind foarte mici. În fond, pentru a ajunge la o „reprezentativitate de 100%” trebuie să ajungem ca eșantionul să reprezinte 100% din populație, deci **n = N**. Prof. T. Rotariu preia pentru ilustrare un exemplu dat de Stoetzel și Girard (1975, „Sondajele de opinie publică”, p. 95-101) conform căruia la o populație de 1.600 persoane „se vede că sporul de precizie după ce efectivul eșantionului depășește 700-800 indivizi este foarte mic” (Rotariu, Iluț, 1997, p. 129).
- c) **Procedura** de selecție va influența și ea reprezentativitatea, așa cum vom vedea ulterior. Deocamdată anticipăm doar că există decalaje mari de reprezentativitate nu doar între **tipurile** de selecție (aleatoare ori nealeatoare) ci și **în cadrul** aceluiași tip, între diferite scheme de eșantion chiar aleator spre exemplu.

Am mai menționa că între factorii care influențează reprezentativitatea **nu se numără și mărimea populației**. Astfel încât un eșantion în jur de 1.000 indivizi, poate fi reprezentativ pentru populații de zeci de mii, sute de mii, zeci de milioane ori chiar sute de milioane de persoane! Mult mai importantă este mărimea eșantionului, reprezentativitatea putând fi mult superioară la eșantioane de sute de persoane, față de eșantioane mult mai reduse ca talie.

AVANTAJELE eșantionării am preferat să le menționăm după ce am explicat ce este eșantionarea, eșantionul și reprezentativitatea acestuia, considerând că ele au devenit mai evidente și mai ușor de înțeles.

Ele pot fi grupate în avantaje:

- a) de ordin **economic**, în principal de costuri diminuate, deseori în mod drastic. Faptul că anchetezi doar câteva sute de subiecți față de zeci și /sau sute de mii înseamnă cheltuieli mai mici pentru personalul necesar, instruirea acestuia, deplasări, diurne, prelucrare etc.;
- b) de ordin **aplicativ**, al desfășurării cercetării într-o durată **de timp mai redusă**, și deci și de disponibilitate mai rapidă a concluziilor și soluțiilor de ameliorare a realității;
- c) legate de calitatea **cunoașterii**, avantaje care par mai neobișnuite, dar provin din posibilitatea de a folosi personal mai **calificat**, de **control**

mai bun al desfășurării cercetării, de **verificări** mai substanțiale a rezultatelor și **profunzime** mai mare a investigației, de **complexitate** superioară a prelucrării informației etc. Să ne gândim cât de diferit putem lucra asupra unei populații de zeci de mii de indivizi, comparativ cu una de câteva sute.

PROCEDURI DE EȘANTIONARE. TIPURI DE EȘANTION.

Majoritatea dicționarilor și manualelor vorbesc de două procedee de eșantionare și – ca rezultat – de două tipuri de eșantioane. Se face distincția între eșantionare **nealeatoare** (neprobabilistică) și cea **aleatoare** (numită și probabilistică).

Termenul de **aleatoriu** are sensul de „întâmplător”, „probabilist”, „stocastic” ori „la hazard” (în latină „alea” însemnând „zar”).

Un dicționar de psihologie ne spune că „o situație este numită aleatorie când, în condițiile unei definiții perfect determinate, nu i se poate prevedea cu certitudine rezultatul” (Bonnet, Rouanet, 1999, p. 42). Sau „aleatoriu – care depinde de o împrejurare viitoare și nesigură; întâmplător” ori „care se produce întâmplător, care este legat de hazard, stocastic” (DEX, 1998, p. 26).

Ar mai fi de menționat că înțelegerea termenului de „aleator” ca „probabilist”, „stocastic” ori „la hazard” este destul de clară. Dar sinonimul de „întâmplător” poate deruta, pentru că „întâmplarea matematică trebuie căutată prin procedee riguroase, care să elimine orice alegere subiectivă sau orice intervenție a unui factor perturbator cu acțiune constantă (cum este abordarea oamenilor pe stradă)” (Rotariu, 1986, p. 300).

Și s-ar mai cere precizat faptul că deși până acum am vorbit mereu despre eșantion ca parte a populației, în privința acesteia din urmă putem fi în situația de a distinge între **populația de referință** și **populația investigată**.

Prin populația de referință se înțelege „un număr finit de elemente sau unități primare și este delimitabilă în termeni de: conținut (specificarea elementelor componente), încadrare (căror unități organizatorice aparțin elementele), extensie (aria de răspândire), timp (momentul sau perioada considerării)” (Vlăsceanu, 1993/108, p. 220).

Este accepțiunea de „populație totală” și în principiu ar trebui să coincidă cu populația investigată. Spre exemplu, populația studențească de referință a unei universități ar trebui să o reprezinte toți studenții ei și dacă i-am supune unei cercetări ar trebui să ne referim la toți. Dar se întâmplă ca să fie dificil să fie circumscrișă populația de referință și în acest caz se stabilește mai precis cea investigată.

Spre exemplu sunt înscriși formal ca studenți și unii care în fond au abandonat studiile dar acest lucru va deveni evident doar prin neprezentarea la examene ori neplata taxelor, unii pot fi plecați cu burse în străinătate, alții să beneficieze de întreruperi de studii etc. Ori să nu intenționăm să supunem investigației toată populația de referință (spre exemplu și pe cei de la cursurile

fără frecvență) și atunci prin precizarea populației investigate, aceștia nu vor fi luați în calcul pentru selecția eșantionului.

Populația odată stabilită, ea se concretizează într-un **cadru de eșantionare**. El este **lista (inventarul)** tuturor unităților din care va fi extras eșantionul. Un asemenea cadru trebuie să îndeplinească anumite condiții:

- să fie **exhaustiv**, cât mai complet, să conțină toate unitățile investigabile;
- să fie cât mai **actual** (-izat), să fie pe cât posibil „la zi”. Cu cât o listă este mai veche, ea reflectă mai puțin realitatea momentului, neincluzând unități apărute după întocmirea ei și / sau conținând unități ce nu mai există. Să ne gândim la listele electorale care pot să conțină un procent infim de erori chiar în momentul alegerilor, dar după 2-3-4 ani fiind mult „depășite”;
- mai ales pentru procedeul de selecție „pe liste”, deci care izează de un „pas statistic”, este necesar ca **criteriul** după care a fost întocmit **cadrul** (lista, inventarul) să fie **cât mai neutru** în raport cu tema investigației. Orice listă se întocmește după un criteriu: mărimea retribuției, media de admitere la un concurs, numărul caselor pe o stradă, anul nașterii, anul absolvirii unor forme de învățământ, vechimea în activitate, criteriul alfabetic, criteriul cronologic etc.

Unele dintre asemenea criterii sunt mai aleatoare prin ele însele (ex.: ordinea alfabetică), în timp ce altele pot fi considerate mai aleatoare cu cât au legătură mai redusă cu specificul temei cercetate. Dacă avem o listă ce ordonează subiecții pornind de la cel mai înalt, ori pornind de la cel cu media școlară cea mai mare, ori de la venitul cel mai mare, iar punctul de pornire al selecției se plasează spre începutul listei, vom obține eșantioane „mai înalte” ori „mai bogate” decât dacă pornirea selecției pentru eșantion se plasează spre sfârșitul intervalului ce-l reprezintă pasul statistic.

În timp ce la o listă ordonată alfabetic, la aceeași literă putem găsi nume de oameni înalți ori scunzi, cu medii mari ori mici, venituri mari ori mici etc.

EȘANTIONAREA NEALEATOARE (neprobabilistă) conduce la eșantioane numite chiar astfel, putându-se folosi și denumirea de „eșantioane apreciative”.

Am putea defini un eșantion nealeator prin faptul că nu îndeplinește condițiile unuia aleator:

- fiecare unitate a populației **nu** are o șansă calculabilă de a fi selecționată;
- această șansă nu numai că nu este calculabilă, dar nici **nu este diferită de zero** (nenulă);
- pentru eșantioanele nealeatoare **nu** se poate calcula reprezentativitatea lor.

Acest tip de eșantion are ca variante:

- 1) eșantionul **intențional**, în care selecția este totalmente la discreția celui ce o face, acesta alegând pe cei care: îi sunt la îndemână, sunt mai amabili decât alții, îi sunt mai simpatici, vor să răspundă, în care are încredere etc.;
- 2) eșantionul „**pe cote**”, care este un fel de eșantion stratificat neprobabilist.

Condiția prealabilă pentru cote este de a fi cunoscută **structura** populației la câteva caracteristici: sex, vârstă, ocupație, studii, venituri, o anumită părere etc. Spre exemplu într-o universitate vom afla structura pe sexe, pe vârste, pe facultăți, pe specializări, pe ani de studii, pe promovați / nepromovați etc. a studenților, iar în eșantionul ce-l vom construi vom respecta ponderile corespunzătoare.

Dacă într-o universitate cu 3.000 studenți, ponderea pe sexe este 60% feminin și 40% masculin, ori 45% promovați și 55% nepromovați, ori ponderile pe ani de studii sunt 25%, 25%, 20%, 15% și 15% ș.a.m.d., aceste ponderi trebuie să se regăsească și în cadrul eșantionului, care este „modelul redus” al populației.

Numărul (bărbaților ori femeilor spre exemplu) din eșantion se numește **cotă** iar operatorii vor trebui să „umple” cota cu subiecți de sexe diferite în acea proporție. Cotele pot fi indicate **independent** când se specifică separat numărul studenților, al studentelor, promovaților, nepromovaților, al celor din anii I, II, III, IV, V, al celor dintr-o facultate ori alta etc. Dar cotele pot fi indicate **combinat** („legate”), indicându-se că din numărul studenților bărbați, atâția trebuie aleși din fiecare an de studiu, atâția să fie promovați, atâția de la fiecare facultate ș.a.m.d. La fel pentru cota de sex feminin, pentru cota de promovați, pentru cota pe facultatea X, pentru aceea din fiecare an de studiu etc.

Din cele spuse se constată că eșantionul pe cote încearcă a reproduce corect (în măsura în care sunt cunoscute astfel) structurile populației, deci se vrea „un model redus” al populației, dar selecția în cadrul cotelor este dependentă tot de subiectivitatea celui ce o face.

Din aceste motive, aprecierea utilității acestui eșantion este foarte controversată, plaja aprecierilor încadrându-se între limitele extreme că el ar fi atât de nesigur încât este aproape fără valoare, dar și aprecierea că dacă se iau anumite precauții se pot obține rezultate fidele, iar cheltuielile suplimentare necesitate de o eșantionare mai riguroasă nu se justifică.

Părerile diverse și chiar contradictorii privind eșantionarea pe cote sunt legate de faptul că există atât argumente în favoarea ei (deci **avantaje**) cât și contraargumente puternice (deci **dezavantaje**).

Ambele tipuri de argumente sunt bine prezentate de Moser (1967, p. 157-159), noi rezumându-le în continuare.

Avantajele:

- este **economică**, implică cheltuieli mai reduse, un interviu costând aproximativ jumătate față de unul în care subiectul a fost nominalizat, el trebuind să fie găsit, eventual prin reveniri;

- **ușurința organizatorică** este importantă, munca de pregătire este mai redusă, selectarea făcută de operatori mai puțin dificilă;
- **rapiditatea** unei cercetări pe baza unui eșantion pe cote este de necontestat și deseori când ea contează, apelul la cote este o bună soluție;
- fiind **independentă de cadrul de eșantionare** selecția pe cote este singura soluție când asemenea cadru nu există și / sau realizarea lui ar fi de durată și costisitoare.

Contraargumentele, deci **dezavantajele** eșantionării pe cote sunt:

- imposibilitatea **raportării estimatei erorilor** standard la rezultatele eșantionului; amintisem anterior și faptul că eșantioanele nealeatoare nu permit calculul reprezentativității;
- cotele pot fi „umplute” de operatori în mod **dezechilibrat**. Chiar dacă ei nu fraudează și includ în eșantion persoane (de exemplu la cota de vârstă 31- 40 de ani), care realmente se încadrează în cotă, ele se pot grupa în interiorul cotei doar „la o margine a ei” (deci toate persoanele de 31-32 ani, ori de 38- 40 ani).
Sau îi dăm operatorului o anumită cotă pentru „persoane cu studii superioare”, prezumția noastră fiind că o va umple cu cei posedându-le în diverse specialități. Dar din comoditate, operatorul îi poate alege dintr-un singur loc (de o singură specialitate), de exemplu dintr-o școală doar cadre didactice, dintr-o întreprindere doar ingineri, dintr-un spital doar medici ș.a.m.d.;
- **controlul** activității operatorilor de teren este mult îngreunat, deseori imposibil. La un eșantion aleator, unitățile alese sunt specificate (numele persoanelor, denumirea și / sau adresele întreprinderilor, străzilor, instituțiilor etc.) și se poate face o verificare prin sondaj a prezenței efective a operatorilor în terenul respectiv și a comportamentului lor. La un eșantion pe cote aproape nu se poate verifica cum și cu cine a fost umplută cota;
- uneori baza cotei este **nesigură**, problemă care nu apare la variabile mai simple ca sexul, vârsta ori vechimea, dar există la „ocupație” ori „profesie”. În asemenea cazuri de ambiguități, operatorul poate dispune de o libertate prea mare în a decide includerea în eșantion.

Rezumând lucrurile, constatăm că un mare număr de cercetări apelează la eșantionare pe cote și este de sperat că prin instruire cât mai bună a operatorilor ca și prin convingerea lor de a lucra cu cât mai multe precauții, să fie minimizate deficiențele și riscurile metodei.

EȘANTIONAREA CVASI-ALEATOARE („sistematică pe liste”).

Ea conține atât elemente probabiliste cât și neprobabiliste, motiv pentru care mulți autori o consideră aparținând unuia din cele două tipuri fundamentale.

Disponând de o populație N și un volum al eșantionului n , putem calcula o **fracție de eșantionare** $\left(f = \frac{n}{N}\right)$ care ne arată „distanța cantitativă dintre două elemente succesiv selecționate de pe lista populației” (Vlăsceanu, 1993/108, p. 221). Inversul fracției de eșantionare (deci $k = \frac{N}{n}$) reprezintă **intervalul** de eșantionare, deși Moser îl numește pe acesta „fracție de eșantionare” (1967, p. 117). Dacă avem o listă a populației (ori ne-o constituim) folosim deci această metodă a „pasului” statistic, alegând de pe listă fiecare unitate egală cu „pasul” de mărimea k .

Spre exemplu, într-o universitate avem 3.000 de studenți, din care dorim să extragem un eșantion de 150 persoane.

Intervalul de eșantionare $k = \frac{N}{n} = \frac{3000}{150} = 20$ ne arată că vom avea un „pas” de 20, deci vom alege fiecare a 20-a persoană de pe listă.

Dacă vom fixa după bunul nostru plac punctul „de plecare”, spunând, spre exemplu, că vom pleca de la numărul 1 de pe listă, vom proceda cu totul nealeator.

Putem însă ca în intervalul de 20 de unități să tragem la sorți punctul de plecare, hazardul indicând spre exemplu numărul 8. Atunci eșantionul va conține persoanele ce au pe listă numerele 8, 28, 48, 68 ș.a.m.d. până la completarea cifrei de $n = 150$.

Procedând astfel am asigurat un aspect de aleator al selecției, dar rămâne problema **naturii listei** din care facem alegerea unităților pentru eșantionare. Am mai amintit faptul că orice listă este întocmită după un criteriu, unele dintre acestea fiind mai **neutre** față de tema cercetării. Cu cât lista este întocmită după un asemenea criteriu (cel alfabetic, de pildă) eșantionul selecționat din ea este **mai aleator**. Dar considerentul principal care împiedică aprecierea că un eșantion selecționat prin „pas statistic” este integral aleator, este acela că odată selecționată (chiar la hazard) prima unitate, șansa celorlalte, din interiorul intervalului, **devine zero**! Dacă la un pas de 20, punctul de plecare a fost 8, înseamnă că unitățile de la numerele 1-7, 9-27, 29-47, 49-67 ș.a.m.d. nu mai au nici o șansă de a fi alese. Altfel spus, alegerea primei unități stabilește deja eșantionul, pentru că selecția unei unități depinde de selecția celei anterioare, deci toate unitățile sunt alese din momentul fixării „punctului de plecare” de pe listă. Concluzia este că în stabilirea unui asemenea eșantion trebuie să maximizăm aspectele aleatoare în selecția primei unități și criteriul întocmirii listei, în speranța unor rezultate cât mai bune ale cercetării bazate pe el.

EȘANTIONAREA ALEATOARE. Am anticipat la eșantionul nealeator caracteristicile pe care acesta nu le îndeplinește pentru a fi unul probabilistic.

Toate eșantioanele aleatoare trebuie să îndeplinească două condiții:

- fiecare unitate a populației să aibă o șansă **calculabilă** de a fi selecționată;
- această șansă trebuie să fie **nenulă**, să fie diferită de zero.

Anumite eșantioane aleatoare – în primul rând cel **simplu aleator** – îndeplinesc și o a treia condiție, aceea ca șansa de a fi selecționat să fie nu numai calculabilă și nenulă și ci **egală**.

Și **procedeul de selecție** trebuie să asigure caracterul aleator al eșantionului, el trebuind să fie **independent** de aprecierea **umană**.

Procedeele fundamentale sunt:

- „**al loteriei**”, când fiecare unitate a populației este reprezentată printr-un disc, acestea sunt bine amestecate într-o urnă și se extrage un eșantion; procedeul are două variante: **cu** reintroducerea, ori **fără** reintroducerea în urnă a numărului extras. Varianta cu reintroducerea în urnă menține **aceeași șansă** de selecție pentru unitățile următoare (bineînțeles că în ipoteza alegerii din nou a aceleiași unități, ea nu se ia în considerare, numărul fiind din nou reintrodus) în timp ce în varianta nereintroducerii, **șansa** de alegere a următoarelor unități se schimbă. Dacă dintr-o populație de 1.000 unități reintroducem unitățile alese, șansa de alegere rămâne 1/1.000, dar dacă cele extrase nu se reintroduc, șansa pentru următoarele devine 1/999, 1/998, 1/997 ș.a.m.d.;
- procedeul „**tabelor cu numere aleatoare**”, tabele care conțin foarte multe numere obținute printr-o procedură aleatoare. Asemenea tabele sunt de exemplu cele ale lui Kendall și Babington-Smith (1939), Fischer și Yates (1957) și Tippett (1925) – vezi Moser, 1967, p. 117, 178-180. Spre exemplu tabelele lui Kendall și Babington-Smith conțin 100000 de numere „aranjate” la întâmplare, deoarece au rezultat din amestecarea lor cu ajutorul unei mașini și extragerea la întâmplare.

Luăm o asemenea listă din tabele, deschidem la întâmplare o pagină și ne propunem să urmărim o anumită „schemă” (numerele de pe un anumit rând, o anumită coloană, pe diagonală, cinci pe orizontală apoi cinci pe verticală etc.). Populația fiind numerotată de la 1-**N**, când „cădem” pe un număr în interiorul lui **N** îl selectăm, pe cel din afara listei îl „sărim” și trecem la un altul ș.a.m.d.

Ambele procedee sunt aleatoare, la primul fiind amestecată populația, la al doilea fiind amestecate numerele, iar extragerile se fac la întâmplare.

Vom prezenta succint în continuare câteva **tipuri** de eșantionare aleatoare, a căror reprezentare de detaliu poate fi găsită în lucrările de metodologie ale lui Moser (1967, p. 90-212), Vlăsceanu (1986, p. 11-58), Rotariu, Iluț, (1997, p. 122-174 și 2000, p. 85-118), Miftode (1995, p. 250-259) și ale altora.

Eșantionare simplă aleatoare. În fond am caracterizat-o anterior atât sub aspectul condițiilor (șansă calculabilă, nenulă, egală) cât și al procedurii de selecție. Am menționa doar că și eșantionul „selecționat pe listă” ar fi simplu aleator dacă în locul procedurii „pasului” s-ar utiliza cel al loteriei ori al numerelor aleatoare.

Eșantionare stratificată. Stratificarea este una din soluțiile mării preciziei eșantionului, alături de creșterea dimensiunilor sale.

Având la bază cunoașterea populației, putem mări caracterul reprezentativ și precizia eșantionului încercând să-l constituim din **subeșantioane** corespunzând unor „straturi” ale populației.

Dacă vrem ca în eșantion să fie bine reprezentată populația din diferite tipuri de orașe (mari, mijlocii, mici), ori diferite grupe de vârstă (adolescenți, tineri, maturi, bătrâni), ori cu diferite nivele de școlarizare (primar, gimnazial, liceal, superior) etc. facem o stratificare prealabilă.

Criteriul după care procedăm la stratificare (tipul de oraș, vârsta, nivelul de școlarizare etc.) este deci **factor de stratificare**. El trebuie să fie **strâns legat** de tema cercetării, altfel nu se câștigă (aproape) nimic în precizia / reprezentativitatea eșantionului. Vom extrage deci – **tot aleator** – câte un subeșantion pentru fiecare strat al populației (pe sexe, vârste, cartiere, studii, orașe, ocupații etc.). În cazul unor straturi mai puțin populate, subeșantionul poate fi mai mare, deci în eșantionarea stratificată poate să nu fie respectată condiția șansei egale, pentru că, dacă s-ar respecta regula proporționalității am putea obține subeșantioane minuscule, fără relevanță.

Eșantionarea stratificată are o puternică asemănare cu eșantionarea pe cote pentru că în ambele cazuri se ajunge la „cote” pe vârstă, sex, studii etc. Dar marea deosebire constă în felul în care se ajunge la acestea, la eșantionul pe cote fiind vorba de selecție **dependentă** de aprecierea umană (deci **nealeatoare**), iar la eșantionul stratificat procedeul obținerii subeșantioanelor pe straturi fiind **aleator**.

Eșantionarea multistadială (grupală).

Dacă am fi nevoiți să constituim un eșantion mai mare (de sute, ori peste o mie de unități) și pe un teritoriu mai larg (oraș mare, provincie, chiar la nivel național) probabil că prin eșantionare simplă aleatoare el s-ar **dispersa** pe acest teritoriu, una sau mai multe unități apărând în zeci / sute de localități, instituții, întreprinderi etc. Motive de ordin practic și economic ne vor conduce atunci la încercarea de a grupa eșantionul, de a-l **concentra** pe o arie mai restrânsă. În loc să se disperseze pe toate cartierele și străzile unui oraș, vom încerca să-l extragem doar din anumite cartiere. În loc să se disperseze în toate județele și orașele țării, îl vom concentra în câteva județe și localități.

Printre avantajele concentrării l-am menționa și pe acela că în lipsa unui cadru de eșantionare adecvat pe totalul populației, va fi necesară constituirea lui doar pentru zona și grupul ales.

Deci ideea este de a nu porni eșantionarea de la unitate (individ – spre exemplu) ci întâi de la grupuri mari, apoi la grupuri de rangul doi ș.a.m.d.

Denumirea de eșantionare multistadială vine deci din faptul că o realizăm în mai multe **stadii**, iar denumirea de „grupală” sugerează utilizarea principiului grupării.

Spre exemplu, pentru un eșantion de nivel național, alegem întâi în mod aleator doar câteva județe; în stadiul al doilea din aceste județe alegem câteva municipii; în stadiul al 3-lea, alegem orașele; în stadiul al 4-lea, din cadrul orașelor selectăm câteva cartiere ori străzi ș.a.m.d. Ajunși la ultimul stadiu, se pot selecționa fie toate unitățile ce-l compun, fie doar o parte a lor. Pentru un eșantion al populației de studenți din România selecționăm în **stadii**: centrele universitare, instituțiile de învățământ superior, facultățile, specializările și anii de studii. La ultimul stadiu (grupă studențească) vom putea cuprinde de regulă toate unitățile (toți studenții din grupele alese), sau uneori doar o parte a lor. Moser (1967, p. 135) consideră că eșantionarea de grup este cazul particular al eșantionării multistadiale în care în ultimul stadiu se iau în calcul toate unitățile componente.

Deși eșantionarea multistadială implică deservicii de reprezentativitate și precizie, se consideră că inconvenientele teoretice sunt depășite / surclasate de avantajele practice reprezentate de economia de timp și mijloace.

Eșantionarea multifazică.

Ca urmare a constatării că nu se poate asigura aceeași **profunzime** a cercetării pe eșantioane foarte diferite ca mărime, s-a ajuns la ideea eșantionării multifazice.

Principiul de bază este de a extrage întâi un eșantion mare, ca apoi **din cadrul lui**, să se extragă, în mai multe faze, eșantioane tot mai mici. La nivelul eșantionului mare, cercetarea este mai superficială (chestionar mai simplu etc.) iar pe măsură ce eșantioanele devin mai mici, crește și profunzimea investigației, bazată pe instrumente mai sofisticate.

Un bun exemplu de eșantionare multifazică este relatat de Moser (1967, p. 157) privitor la o anchetă asupra inteligenței copiilor. Într-o primă fază s-a folosit un eșantion de aproximativ 80.000 de copii, cărora le-a fost administrat un chestionar principal și teste colective de inteligență. În faza a II-a s-a creat un subeșantion (din cel mare) ce a cuprins copiii născuți în primele trei zile ale fiecărei luni a anului. Acestora le-a fost administrat un chestionar mai detaliat. În fine, în faza a III-a, din cadrul celui de al doilea eșantion au fost selectați doar copiii născuți în prima zi a celei de a doua luni a anului (deci la 1 februarie). Aceștia au fost supuși la testele individuale de inteligență.

Operațiile din fazele diferite (ca și instrumentele de cercetare corespunzătoare) se pot realiza / folosi fie concomitent, fie succesiv. Deci, în același timp, unui subeșantion i se aplică un instrument, altui subeșantion alt instrument etc. În ce privește asemănarea cu eșantionarea multistadială, ea este doar aparentă. În eșantionarea multistadială se parcurg – este drept – mai multe stadii, dar informația se recoltează doar de la unitățile ultimului stadiu. În eșantionarea multifazică informația se recoltează de la fiecare subeșantion, dar ea este **diferită**, alta în fiecare fază. Și acest tip de eșantionare are importante avantaje practice.

Eșantioane fixe (panel).

Ele sunt deosebite nu prin felul în care sunt extrase, ci prin acela al modului de **folosire** a lor, fiind destinate unor cercetări **repetate**. Preluat din engleză, termenul de **panel** este folosit într-un sens metaforic. La origine el are sensul de „material compus din mai multe straturi”, folosit în fabricarea mobilei, deci un material compus din plăci de lemn, șipci, plăci de furnir de diferite grosimi etc. Prin analogie, o „cercetare panel” este una repetată de mai multe ori, iar „eșantionul panel” este unul folosit repetat.

Doar în treacăt vom aminti faptul că cercetările-panel aparțin tipului de cercetări **longitudinale**, care iau în mod special în calcul factorul **timp**, și anume – la panel – prin implicațiile **deansamblu** pe care acesta le produce asupra stării și evoluției fenomenelor și proceselor.

Eșantionul panel se extrage ca orice eşantion aleator, cu mențiunea că el trebuie proiectat cu **maximă rigoare**. Aceasta pentru că dacă în cazul unei cercetări transversale (care se face o singură dată), eventualele erori de eşantionare produc efecte o singură dată, la un eşantion fix, eventualele erori de eşantionare produc efecte (erori) de fiecare dată când este folosit, deci **de mai multe ori**.

Astfel că el va trebui cât mai corect „construit” (selectat), trebuie să i se prevadă o rezervă de eşantion mai mare decât la unul obișnuit și trebuie obținut acordul membrilor lui pentru efectuarea unei cercetări periodice repetate.

Experiența arată că chiar dacă inițial un mare procent (peste 80%) din subiecți acceptă să colaboreze, promițând că vor accepta să fie intervievați – să zicem – de 6 ori în 3 ani (deci din 6 în 6 luni), după prima întrevedere se produce o tendință de neacceptare în continuare a cooperării, ce poate atinge 20-50% din eşantion. Cu cât durata la care este proiectată cercetarea este mai mare (mai mulți ani) și intervalul dintre etape este și el mare, această „**mortalitate**” a eşantionului poate fi importantă.

Nu este vorba de mortalitate propriu-zisă, deși unele cazuri de deces nu pot fi excluse, ci de dispariția din eşantion ca urmare a mutării în altă localitate, plecării la studii ori la muncă, a refuzului de a coopera în continuare, a schimbărilor de statut care nu mai corespund structurii eşantionului etc.

O altă problemă o reprezintă „**condiționarea eşantionului**”, sintagmă prin care se semnalează tendința membrilor lui de a deveni „netipici”, de a fi mai informați, mai „specializați” în tema ce face obiectul cercetării.

Dacă un subiect știe că va fi periodic întrebat despre evoluția prețurilor, calitatea programelor de divertisment la TV, problema criminalității etc. va fi **mai atent** la aceste teme, se va **informa** asupra lor pentru a fi „mai pregătit” la următoarea întrevedere. Dar prin aceasta el nu mai este omul „obișnuit”, „mediu”, cu informații și păreri „normale”, obișnuite care se așteaptă de la el. Ca atare unii autori recomandă ca la un anumit interval, o parte (10-20%) a eşantionului să fie „împrosătată” pentru a contracara condiționarea lui. Se cere

însă o atenție deosebită pentru a menține caracterul de panel al cercetării, acesta însemnând în esență menținerea **aceluiași** instrument și eșantion.

Alte scheme de eșantionare aleatoare semnalate în literatură se referă la crearea de **eșantioane întrepătrunse** (divizate), eșantioane pe **zone** (areolare), eșantioane **de bază** etc.

Cele **întrepătrunse**, rezultă din faptul că dacă avem un eșantion mare, îl putem împărți (tot aleator) în două jumătăți, ori trei treimi etc. și prelucrând la început doar rezultatele unei asemenea părți, obținem o cunoaștere mai devreme asupra tendințelor ce vor rezulta din prelucrarea datelor pe întregul eșantion.

Totodată pot fi sesizate anumite diferențe (erori) ce pot proveni din maniera de lucru diferită a operatorilor.

Eșantionul **areolar** (pe zone) suplinește lipsa cadrului de eșantionare, prin delimitarea unor zone geografice, locul cadrului deținându-l hărțile. Eșantionul **de bază** se constituie pentru arealele unde se fac în mod repetat cercetări. În asemenea cazuri se constituie un eșantion de bază, iar de câte ori situația o cere, și în funcție de tematica cercetării, din cel de bază se constituie un subeșantion conform cu cerințele specifice.

CAPITOLUL 16

ERORI ÎN RECOLTAREA INFORMAȚIEI

Noțiunea de eroare. Tipuri de erori. Surse și modalități de manifestare.

Erori de eșantionare. Erori de chestionar. Validitate și fidelitate.

Erori de operator. Erori provocate de subiect

Deși nu am încheiat prezentarea tuturor metodelor de culegere a datelor în cercetările sociologice, consacram acum un capitol analizei erorilor ce pot apare în cadrul acestui proces. Aceasta pentru faptul că am tratat deja principalele metode, instrumentele utilizate în cadrul lor, ca și problema eșantionării. Aproape orice operație de pregătire și realizare a cercetării implică potențial riscul unor erori.

Aceasta și face ca tratatele și manualele de sociologie să conțină capitole de genul „Erorile de răspuns” (Moser, 1967) ori „Acuratețea datelor. Erori și surse de erori în anchete și sondaje” (Rotariu, Iluț, 1997).

Eroarea este definită ca o „cunoștință, idee, părere, opinie greșită; greșeală ... Diferența dintre valoarea reală a unei mărimi și valoarea calculată a acelei mărimi” (DEX, 1998, p. 347).

Se presupune că pentru fapte și opinii există o valoare **reală** („valoare individuală adevărată” – VIA în terminologia lui Moser) pe care cercetătorul o caută. Spre exemplu, dacă un individ are 27 de ani, ori posedă un automobil, ori are atitudine favorabilă față de intrarea în NATO, ori votează cu partidul X etc. toate acestea sunt valori reale pe care sociologul caută să le cunoască. Nu discutăm aici faptul că în privința faptelor valorile reale sunt mai **evidente** și **sigure**, în timp ce în privința opiniilor ele pot fi **mai puțin** cristalizate și **clare**.

Constatăm doar că din diverse motive mergând de la declararea inexactă (a vârstei, intenției de vot etc.) din partea subiectului și până la neînțelegerea, neatenția și neglijența celui care consemnează răspunsul pe chestionar, protocoale de interviu ori ghiduri de observație să apară alte date. Spre exemplu dacă individul are în realitate vârsta de 27 de ani dar și-a declarat o vârstă de 25 de ani, ori a declarat corect 27 de ani, dar în chestionar s-a notat din neatenție o vârstă de 29 de ani, în asemenea cazuri există o **diferență** între valoarea reală (**V** sau VIA) și valoarea **estimată prin cunoaștere** / măsurare (**V^x**, numită de Moser „valoarea înregistrată pe formular” – VIF).

Această diferență (**V^x – V** sau **VIF – VIA**) reprezintă **eroarea individuală**. Vom vedea că o parte a erorilor individuale se mai pot compensa, dar suma erorilor individuale rămase va constitui **eroarea totală netă**.

TIPURILE de erori apar în clasificări făcute după mai multe criterii:

- erori **generale** și **specifice**. Cele **generale** se produc în aproape toate cercetările, indiferent de tehnica de recoltare a datelor, tema și proporțiile cercetării. Spre exemplu erori de selecție a eșantioanelor se pot produce în orice anchetă, comportamentul necorespunzător al unor operatori de asemenea, ca și tendința femeilor de a-și declara vârste mai reduse indiferent de tema cercetării etc.

Erorile **specifice** țin de anumite situații, tehnici ori instrumente. Spre exemplu, în experimentul sociologic se face comparația situației unui grup „experimental” cu a unui „martor”. Ele ar trebui să coincidă, cu excepția unei variabile ce o manipulăm, acest fapt constituind esența experimentului. Dacă cele două grupuri nu au structuri identice, acest lucru este o eroare specifică, doar acestei tehnici. Sau, dacă un chestionar încalcă regulile de formulare a întrebărilor (folosind, spre exemplu, „negația” și „dubla negație”) erorile ce vor proveni de aici sunt specifice acelui chestionar ce s-a abătut de la reguli generale;

- erori **întâmplătoare** și **sistematice**.

Cele **întâmplătoare** nu sunt rezultatul acțiunii constante a unui factor, ci apar – așa cum o spune și denumirea lor – în mod accidental. Este cazul înregistrării greșite a vârstei, a bifării greșite a unui cod ca urmare a neatenției, a erorii de transformare în lei a unei sume în valută etc.

Fiind vorba de erori neintenționate și întâmplătoare, ele se pot compensa pe operator, el greșind uneori într-un sens, alteori în sens contrar; ca exemplu, el greșește înregistrând odată o vârstă de 29 ani în loc de 27 ani, și altă dată una de 23 de ani în loc de 25 ani.

De altfel cu cât numărul înregistrărilor crește (eșantioanele sunt mai mari), pentru erorile pur întâmplătoare, eroarea netă **tinde spre zero**. Dacă din două înregistrări ale vârstei, una este întâmplător greșită, procentul de eroare este de 50%, dar dacă acea singură eroare se produce la 200 de înregistrări, ponderea ei scade la 0,5%.

Erorile **sistematice** (se mai numesc și **distorsiuni**) rezultă din acțiunea constantă a unui factor, ceea ce are ca efect „deplasarea” valorilor înregistrate (V^x ; VIF) într-un anumit sens. Spre exemplu, tendința femeilor de a-și declara o vârstă mai redusă poate produce o eroare sistematică, tendința unui operator de a lăsa să transpară opiniile sale politice poate provoca o asemenea eroare, tendința de a te pune într-o lumină mai favorabilă în cadrul memoriilor ori autobiografiilor generează tot erori sistematice etc.;

- erori **intenționate** și **neintenționate**.

Cele **intenționate** pot avea ca sursă **subiectul**, **operatorul** ori **proiectantul** chestionarului. Ele devin și erori sistematice, distorsiuni. Erorile **neintenționale** sunt cele provenite din neatenție,

neglijență ori lipsă de instruire. În anumite cazuri și acestea pot deveni sistematice, în situația, spre exemplu, când din lipsă de instruire un operator explică greșit – dar în același fel – o întrebare a chestionarului, provocând un anumit tip de răspuns, ori când el sugerează neintenționat anumite răspunsuri. Contracararea erorilor intenționate se face mai ales prin **control extern** asupra celor care le produc, iar contracararea celor neintenționate are la bază **autocontrolul și instruirea**.

SURSE și manifestări ale erorilor.

Poate fi făcută distincția dintre **sursă** și **modalitatea** manifestării erorii. Sursa poate fi subiectul supus interviului iar modalitatea aceea că neamintindu-și corect un fapt, îl declară eronat. Spre exemplu, întrebare când a cumpărat ultima dată o carte, imperfecțiunea memoriei îl face să declare o dată greșită. Ori sursa poate fi cel ce întocmește chestionarul iar modalitatea aceea că întrebarea conține în formulare și sugestia răspunsului. La fel, sursa poate fi operatorul de interviu, iar modalitatea – felul în care pune întrebările. Am face mențiunea că deseori identificarea sursei este destul de dificilă.

Anterior am indicat ca posibile surse pe reprezentanții a trei categorii de persoane: **subiectul** (cel ce răspunde la întrebări), **operatorul** (cel ce pune întrebările) și **cercetătorul** (proiectantul chestionarului, cel ce formulează și ordonează întrebările).

Acțiunea acestora este în fond **interdependentă** atât pe **relația** operator-subiect, cât și pe aceea proiectant-operator. Felul în care răspunde un subiect este într-o anumită măsură un comportament de reacție la felul în care acționează operatorul. Astfel încât un refuz de a răspunde ori un răspuns intenționat eronat, ce par a fi **imputabile** exclusiv subiectului, pot fi în fond reacția acestuia la modul în care se prezintă și acționează operatorul. Deci ambii pot fi simultan sursă de eroare, responsabilitatea neaparținând exclusiv unuia dintre ei.

Cercetătorul este responsabil mai ales de erorile provenite din **eșantionare** și **instrumentele** de cercetare create și folosite.

Cele legate de eşantionare provin – cum s-a văzut în capitolul anterior – din caracterul nealeator al eşantionului, din reprezentativitatea sa mai scăzută. Dacă se aleg eşantioane și metode de selecție neadecvate, este posibil ca estimarea valorii în populație a unei caracteristici pe baza aceleia constatate pe eşantion să aibă abateri mari.

În privința instrumentelor – și ne referim mai ales la **chestionare** – apare problema **VALIDITĂȚII** și **FIDELITĂȚII**.

Traian Rotariu (1997) definește validitatea ca „gradul în care un instrument explorează (măsoară) ceea ce investigatorul intenționează să

exploreze (măsoare) cu el (p. 97) iar fidelitatea „înseamnă cât de bine un item, un set de itemi, un chestionar sau alt instrument analog (inventar, scală de atitudini) explorează, surprinde realitatea, în sensul stabilității rezultatelor, al acurateții acestora și al predictibilității stărilor de fapt” (p. 98). În formulări mai simple, instrumentul este **valid dacă se referă la ce trebuie** și este **fidel, dacă este precis, exact**.

Validitatea este de mai multe feluri:

- validitatea de **conținut** constând din evaluarea făcută de unul sau mai mulți experți asupra gradului în care chestionarul conține întrebările referitoare la temă;
- validitatea **criterială**, ce rezultă din compararea instrumentului cu un altul care se referă la aceleași caracteristici supuse cercetării. Ea este la rândul ei **concurențială** (compararea rezultatelor obținute cu diferite metode / instrumente) și **predictivă** (externă), aceasta vizând capacitatea instrumentului de a prezice, a anticipa evenimente ori alte aspecte ale realității;
- validitatea de **construct** (conceptuală), care este cea mai importantă și ne arată în ce măsură a fost corect operaționalizat conceptul ce face obiectul cercetării; ea include deci și validitatea de conținut.

Fidelitatea care „vizează gradul de încredere și stabilitate ale instrumentelor de măsurare” (Mărginean, 2000, p. 85) are ca expresie teoretică

$$f = \frac{Va}{Vt}, \text{ unde } Va \text{ este varianța adevărată iar } Vt \text{ este varianța totală observată.}$$

Evident că dacă cele două valori sunt identice, fidelitatea este perfectă și indicele are valoarea 1.

Cum fidelitatea se referă în mare măsură la **stabilitatea** (repetabilitatea) rezultatelor, măsurarea ei are mai multe variante:

- fidelitatea **test-retest**, la două măsurări făcute după o perioadă, de către același cercetător, cu același instrument (se mai numește și fidelitate intraobservațională);
- fidelitate **prin forme alternative**, prin prezentarea aceluiași conținut în altă formă (alte formulări, altă ordine a întrebărilor etc.);
- fidelitatea măsurată prin **consistența internă**, al gradului de legătură internă a itemilor dintr-un chestionar;

- fidelitatea **interobservatori**, măsură a gradului de concordanță între cei ce folosesc același instrument.

Am semnalat doar aspectele validității și fidelității instrumentelor pentru a ne forma măcar o idee despre condițiile pe care ele trebuie să le îndeplinească. Este evident că un chestionar care se referă doar la anumite dimensiuni ale conceptului, în care o parte din întrebări n-au suficientă legătură cu tema, cu întrebări prost formulate, așezate în ordine greșită ș.a.m.d. va conduce la erori.

Erori ce pot ține de construcția chestionarului – unele putând fi chiar intenționate – sunt mai ales:

- erori de **formulare** a întrebărilor, mai des întâlnite fiind cele ce sugerează răspunsurile, creează ambiguități ori nonrăspunsuri;
- erori legate de **numărul** și **ordinea** în care sunt prezentate întrebările. Un număr prea mare de întrebări poate provoca o durată prea mare a interviului sau autocompletării, ceea ce poate duce la refuz, superficialitate în răspuns și nonrăspunsuri mai ales la întrebările plasate la sfârșit.
În același timp o întrebare prost formulată ori considerată de subiect ca delicată poate modifica de la început atitudinea acestuia și va marca răspunsurile sale pentru întregul interviu ori completare a chestionarului;
- erori **provocate de forma de răspuns** la întrebările folosite în chestionar. Unele precodificări sugerează deja răspunsurile, răspunsul la întrebările deschise poate fi notat (rezumat) vag și nespecific, postcodificările pot să conțină erori etc.;
- pot apare erori și din **prezentarea grafică** a chestionarului, o prezentare „înghesuită”, fără delimitarea clară a întrebărilor și a „trecherilor” generate de răspunsul la întrebările-filtru putând genera confuzii. Așa se ajunge ca unii subiecți să dea răspunsuri și la întrebări pentru care „nu este cazul”, ori să omită răspunsuri la întrebările ce-i privesc.

Erorile provocate de **OPERATOR** pot fi diverse, amintindu-ne că la tratarea temei despre interviu, am precizat că unul din dezavantajele acestuia este că informațiile neputând fi obținute decât prin intermediul operatorului, introducem o sursă de erori.

- **Caracteristicile** operatorului (sex, vârstă, aspectul fizic, temperament, mod de adresare etc.) pot provoca reacții ale subiectului care să producă erori de răspuns. O impresie neplăcută va

genera refuz, nonrăspunsuri, răspunsuri superficiale ori chiar intenționat eronate. Mai ales **opiniile** personale ale operatorului dacă sunt prea puternice și lăsate să transpară, pot influența răspunsurile fie prin tendința de acord cu atitudinea operatorului, fie dimpotrivă cu tendința de a fi în contradicție cu părerile operatorului.

- **Sondarea**, deci felul în care acționează operatorul, poate provoca erori prin faptul că acesta nu respectă instrucțiunile, că se mulțumește cu răspunsuri echivoce ori de „nu știu”, că nu este suficient de perseverent în a se convinge că subiectul a înțeles întrebarea ș.a.m.d.
- **Înregistrarea** răspunsurilor poate fi făcută neatent și neglijent, un răspuns poate fi rezumat dar modificându-i sensul.
- **Codificarea** poate fi eronată mai ales la răspunsurile ce par „între” două coduri.
- **Frauda**, care poate fi parțială (privind unele întrebări din chestionar) ori totală, când operatorul completează el însuși întregul chestionar. Mai dese sunt cazurile de fraudă parțială, când operatorul uitând să pună o întrebare, ori omițând-o în mod deliberat, formulează el răspunsul în locul subiectului.
- **Anticipațiile** operatorului legate de opiniile și comportamentul subiectului (vezi Moser, 1967, pp. 356-357):
 - anticipația de **structură-atitudine** constă în faptul că după primele răspunsuri, operatorul își face o părere despre atitudinea subiectului, și va interpreta răspunsurile ulterioare prin prisma acestei anticipații. Deci la eventualele răspunsuri nesigure, ambigue va codifica la variantele ce corespund părerii sale, putând – la limită – să nici nu mai pună anumite întrebări, pentru că deja „știe” ce ar răspunde subiectul;
 - anticipația **de rol**, formată pe baza părerii ce și-o face operatorul în privința tipului social, ocupației, venitului, prestigiului etc. subiectului. Deci este posibil ca răspunsurile să le interpreteze pe baza acestei anticipații. Spre exemplu, aflând că subiectul este muncitor, medic, inginer, ori profesor, iar la o eventuală întrebare privind intențiile de vot, operatorul crede că „știe că muncitorii votează cu partidul X” ori că „medicii votează cu partidul Y” etc.
 - anticipația de **probabilitate**, adică prezumția operatorului că un fenomen trebuie să aibă o anumită pondere. Dacă el crede, spre exemplu, că un anumit partid va obține un anumit scor în alegeri,

poate interpreta răspunsurile evazive, nedecise în sensul de a-și confirma propria părere. Moser remarcă faptul că cele două anticipații anterioare (de structură – atitudine și rol) se manifestă mai pregnant, cea de probabilitate fiind mai puțin plauzibilă.

ERORI DATORATE SUBIECȚILOR (repondenților)

Ele pot aparține tuturor tipurilor: generale și specifice, întâmplătoare ori sistematice, intenționate ori neintenționate. De altfel în exemplificarea acestor tipuri am și avansat unele exemple, pe care nu le mai reiterăm. Am menționa doar că și cauza lor este diversă, mergând de la **natura** întrebărilor, **modul** de acțiune al operatorului și până la **condițiile** interviului, dacă se utilizează această tehnică.

Reamintim ideea că cel care răspunde la o întrebare, o face într-un anumit fel și ca urmare a reacției ce o are față de cel ce pune întrebarea, idee pe care Moser o formulează astfel: „ceea ce oamenii spun și cum spun depinde de împrejurări și de persoana cu care vorbesc” (1967, p. 358).

Răspunsul unui subiect poate să se abată de la adevăr din mai multe cauze: **nu cunoaște** răspunsul adevărat și-l oferă eronat, îl **înșală** memoria, **nu înțelege** întrebarea și dă răspuns în fond altei întrebări, conștient ori inconștient

nu vrea să dea răspunsul corect, vrea **să scape** de interviu, vrea să dea răspunsul care i se pare că **este așteptat** ori **dezirabil** ș.a.m.d.

Toate acestea depind întâi de **tema** supusă investigației și **maniera** în care ea este realizată. O serie de teme sunt considerate „delicate”, „personale”, „intime”, „periculoase” etc. și șansa ca răspunsurile primite în cazul lor să conțină erori este mai mare.

Sunt teme de genul corupției, evaziunii fiscale, plății taxelor și impozitelor, vieții sexuale, corectitudinii, violenței în familie, alcoolismului, consumului de droguri, totalității veniturilor impozabile, autoaprecierea performanțelor etc. În cazul unor asemenea teme vor fi mai manifeste nesinceritatea, intenția de a da răspunsuri evazive, nonrăspunsul, sustragerea de la formulări tranșante, concentrarea răspunsurilor pe codurile neutre („nu știu”, „nici ... nici”, „și ... și”) dacă ele sunt accesibile prin formularea și precodificarea întrebărilor etc.

În direcția erorii acționează și tendința de a răspunde conformist („dezirabilitatea socială”), în acord cu „ceea ce trebuie”, „ceea ce este bine și normal”. Răspunsul poate fi eronat și din „reacție de prestigiu” ori „reacție de fațadă”, când respondentul declară neadevăruri considerând că acestea îl pun într-o lumină mai favorabilă. Declară spre exemplu că nu are de plătit rate deși are, că a citit o carte deși n-a citit-o, că a votat cu un partid deși a votat cu altul, că a fost de mai multe ori la restaurant ori discotecă decât a fost în realitate, ori – dimpotrivă – că nu a fost la cârciumă deși a fost ș.a.m.d.

Din asemenea exemple se poate constata și faptul că asemenea erori nu sunt neapărat individuale, că ele pot caracteriza chiar subeșantioane. Uneori ele se mai pot compensa la nivelul eșantionului, dar rămân ca distorsiuni pe **subcategorii** (subeșantioane).

Spre exemplu, tinerii pot avea tendința de a-și declara vârste mai mari, sau că frecventează mai des restaurantele, în timp ce vârstnicii pot declara vârste mai mici și, fiind preocupați mai mult de respectabilitate, să diminueze declararea frecventării cârciumilor și a restaurantelor.

Memoria oamenilor este selectivă, ei reținând mai mult fapte ce-i pun în lumină **favorabilă**, cele **neobișnuite**, cu **implicații** mai mari în desfășurarea vieții lor, ori evenimente ce marchează **o perioadă mai îndelungată** a vieții personale.

Vor fi deci mai ușor reținute de memorie evenimente ca decesele, căsătoria, nașterile, angajările, cumpărarea unei case ori automobil, decorările, concedierea, examenele importante, accidente etc. Alte fapte și evenimente, deși s-au petrecut în realitate nu vor fi reținute în suficientă măsură și întrebări referitoare la ele sunt susceptibile de răspunsuri mult mai lipsite de acuratețe și precizie.

Reiterăm în final ideea că erorile apar din acțiunea interdependentă a mai multor surse și în „combinații” diverse ale tipurilor de erori.

CAPITOLUL 17

STUDIUL ATITUDINILOR

Conceptele de atitudine și opinie. Definiții. Raportul dintre ele. Caracteristicile atitudinii. Funcțiile atitudinii. Scalele de atitudine. Construirea unei scale. Tipuri de scale. Scale cumulative. Scale diferențiale. Scale sumative. Reprezentări grafice ale rezultatelor studiului atitudinilor

Cu aproximativ trei sferturi de secol în urmă, trei autori americani publicau articole ce urmau să devină de referință în cadrul metodologiei studiului atitudinilor, iar numele lor este folosit și astăzi pentru a denumi anumite tipuri de **scale de atitudini**.

Facem referire la E.S. Bogardus („Măsurarea distanțelor sociale”, 1925), L.L. Thurstone („Aptitudinile pot fi măsurate”, 1928) și R. Likert („O tehnică pentru măsurarea atitudinilor”, 1932) – vezi traducerile în sursa 80 din bibliografie, p. 187-258. Ulterior au adus importante contribuții în domeniu G.W. Allport (1935), D. Katz (1937), L. Guttman (1941), P. Lazarsfeld (1954), J. Stoetzel (1963), ș.a.

Ar trebui să începem cu clarificarea conceptelor de **atitudine** și **opinie**, mai ales că Stoetzel ne previne că „Noțiunea de atitudine, ca și aceea de opinie, nu este simplă, iar pentru evitarea confuziei mulți autori moderni au rămas indiferenți în ce privește definirea ei precisă ...” (1975, p. 46).

DEFINIȚII

Etimologic, **ATITUDINEA** înseamnă „1. Ținută sau poziție a corpului. 2. Fel de a fi sau de a se comporta (reprezentând adesea o anumită concepție); comportare” (DEX, 1998, p. 69).

Din punct de vedere psihologic „noțiunea de atitudine califică dispoziția internă a individului față de un element al lumii sociale (grup social, probleme ale societății etc.) orientând conduita adoptată în prezența, reală sau simbolică, a acestui element. O atitudine nu poate fi surprinsă direct, astfel încât măsurarea ei necesită recurgerea la un instrument numit **scală de atitudini**, compusă dintr-un ansamblu de întrebări care permit explorarea diferitelor fațete” (Askevis – Leherpeux, 1999, p.91).

Definiții date de sociologi:

- aceea din Dicționarul de sociologie o consideră „orientare personală sau de grup, rezultată din combinarea de elemente afective, cognitive și conative, care exercită influențe de direcționare, motivare sau evaluare asupra comportamentului” (Mihaela Vlăsceanu, 1993, p. 53; vom reveni cu explicarea unor elemente ale definiției);

- „conceptul de «atitudine» va fi folosit pentru a desemna suma totală a înclinațiilor și sentimentelor omului, prejudecățile și slăbiciunile sale, idei preconcepute, idei, temeri și convingeri despre un anumit subiect /.../ Admitem că este o chestiune subiectivă și personală” (Thurstone, 1928, vezi în “Măsurarea...”, 1978, p. 199);
- „toate tehnicile de evaluare a atitudinilor pornesc de la ideea că atitudinea este o variabilă latentă /.../ care se bazează pe întrebări privitoare la opinie, adresate unor ansambluri de indivizi” (Stoetzel, Girard, 1975, p.46);
- „atitudinea definește raportarea selectivă și relativ constantă, pe baza unor criterii proprii de valorizare față de activitățile normale, relațiile și instituțiile sociale” (Buzărnescu, f.a., p. 21);
- „în sensul propriu al termenului – afirmă Stoetzel – atitudinea se caracterizează prin aceea că individul exteriorizează același tip de manifestări (izbește ușa, sparge vesela etc.) în **toate** cazurile în care întâlnește **același** stimul, **aceleași** obstacole sau este opus **acelorași** argumente. Atitudinea are o structură complexă și este implicată în toate cazurile în care se manifestă «o poziție față de ceva», cât și în cazurile în care se manifestă o conduită, un comportament într-o situație dată” (Miftode, 1995, p.299, apud Pinto și Grawitz, 1967; sublinierile noastre);
- atitudinea „desemnează o dispoziție individuală (dar având mai multe componente), internă, (deci neobservabilă în mod direct), dobândită, relativ stabilă, orientată spre un obiect al lumii sociale /.../ Pentru unii (autori n.n.) atitudinea s-ar limita la o componentă afectivă, pentru alții, componentele cognitive și conative ar trebui, de asemenea, incluse” (Ferreol ș.a., 1998, p. 23);
- „termenul desemnează o orientare a conduitelor sau a raționamentelor, când acestea prezintă o anumită coerență și o anumită stabilitate. Deci, este o variabilă considerată a fi subordonată unor conduite sau unor expresii verbale. Termenul desemnează adeseori o orientare generală, de pildă, atitudinea antidemocratică /.../ Practic, o atitudine este adesea apreciată, și deci definită operațional, prin ceea ce este comun unui ansamblu de opinii sau mai rar, unui ansamblu de comportamente” (Matalon, 1996, pp. 25-26).

Definițiile citate sugerează că, redusă la esență, atitudinea înseamnă **orientare, stare de spirit, convingere**. Am promis că vom detalia **componentele** atitudinii, acestea fiind de natură:

- **cognitivă**, ele indicând modul în care individul percepe și conceptualizează obiectul atitudinii sale. Unii indivizi își formează atitudinea (deci convingerile) doar pe baza propriei experiențe de viață, alții apelează la diferite surse de informații pe care le coroborează și compară, existând și categoria celor ce-și formează atitudinea prin contagiune, prin imitarea altora;
- elemente de natură **afectivă**, considerate a fi cele mai importante și care prin intermediul **emoțiilor** și **sentimentelor** determină **intensitatea** și **orientarea** (favorabilă, neutră, defavorabilă) atitudinii față de obiectul ei;
- componenta **conativă** (comportamentală) este în fond rezultanta celor două tipuri de componente enunțate anterior. Se poate face diferența între **comportamentul atitudinal** (cel declarat verbal ori exprimat prin altă manieră de comunicare) și comportamentul **derivat din atitudine** (cel real, efectiv).

Suntem aici în prezența diferenței între atitudinea **declarată** și comportamentul **real**, ceea ce în termeni de validitate o constituie pe cea **externă**. Literatura citează exemplul profesorului La Pierre care însoțit de doi studenți chinezi (soț și soție) au fost în 184 de restaurante și 66 de hoteluri și puncte turistice. După 6 luni, a trimis în toate locurile în care au fost efectiv primiți, un chestionar care conținea și întrebarea „Ați accepta chinezi în localul Dv.?”. Din cele 128 de răspunsuri primite, 91% erau negative!

OPINIA este o „păreră, judecată, idee” (DEX, 1998, p. 722).

Thurstone ne spune: „Conceptul de «opinie» va însemna o exprimare verbală a atitudinii. Dacă un om spune că facem o greșală intrând în război împotriva Germaniei, această afirmație va fi socotită drept o opinie. Termenul «opinie» va fi restrâns la exprimarea verbală. Dar este o exprimare a ce? Opinia exprimă după toate probabilitățile o atitudine. Exprimarea verbală este **opinie**. /.../ O opinie simbolizează o atitudine” (1978, “Măsurarea...”, p.179, loc. cit.).

Dicționarul de Sociologie califică opinia drept „enunț care dă expresie opțiunii cognitive și afective a unei persoane, grup social sau colectivitate pentru un anumit punct de vedere cu privire la un fapt sau eveniment, o relație sau interacțiune socială etc. Opinia este considerată (vezi Thurstone, n.n.) uneori ca simplă manifestare (verbalizare) a unei atitudini” (Mihaela Vlăsceanu, 1993, p. 408).

„Opinia este situată în interiorul unui ansamblu coerent de atitudini. Caracterul verbal al atitudinii nu trebuie să ne înșele. Chiar dacă acest caracter poate indica inconsistență sau fugacitate, este vorba de fapt de exprimarea unei gândiri ancorate profund în realitatea psihosocială și care se dezvăluie cu ocazia unei întrebări” (Stoetzel, Girard, 1975, p. 30).

Opinia nu este un indicator **sigur** al atitudinii. Opinia poate fi intenționat mincinoasă în funcție de interesele personale a celui ce o emite, ori neadevărată din motive conjuncturale, de dezirabilitate socială etc. Spre exemplu, cineva (rudă, prieten, cunoscut) poate emite opinii foarte optimiste despre evoluția stării de sănătate a unui bolnav, în timp ce atitudinea lui să fie foarte pesimistă, datorită cunoașterii unui diagnostic foarte grav, pe care nu-l poate comunica bolnavului.

Opiniile sunt de diferite **tipuri**: generale, specifice, izolate, frecvente etc.

Opiniile **generale** au o arie de referință mai largă, vizând fenomene privite global, în ansamblul lor: munca, viața, familia, educația, viața politică etc. Cele **specifice** au aria de referință mai îngustă, referindu-se doar la aspecte, laturi ale fenomenelor: copiii, partidul x, retribuirea muncii, comportamentul șefului, accesul la școală de la 6 ani ș.a.m.d.

Unele opinii sunt accidentale, **izolate**, în timp ce altele sunt **frecvente**, apar cu regularitate și cu ponderi semnificative.

Spre exemplu, în 1993 în cadrul unei anchete privind eventualitatea restrângerii activităților, un miner de la întreprinderea Valea de Brazi a formulat următoarea opinie: „Dacă aș avea o pușcă, i-aș împușca pe toți pensionarii”. În forma aceasta, ea a rămas o părere singulară, dar ideea că dacă apare riscul șomajului nu ar trebui admisă reangajarea pensionarilor, a reprezentat o opinie frecventă.

Așa cum pot exista diferențe (divergențe) între opinie și atitudine, există și **divergențe între opinii**, a căror frecvență, varietate și profunzime este invers proporțională cu aria de referință și cunoștințele și direct proporțională cu diversele interese personale. Deci diferențele de păreri sunt mai mari în probleme particulare, bazate pe cunoștințe puține și în care interesul personal este mare.

Spre exemplu, doi oameni pot avea cam aceeași opinie în general („fotbalul românesc este slab”, „în viața politică există multă corupție” etc.) dar să intre în gravă divergență în privința unei **anumite** echipe de fotbal, ori a unui **anumit** partid politic.

„Traseul” opinie – atitudine (și invers) implică trecerea de la opinii izolate la cele frecvente, constituirea **de grupuri** de opinii, care – în final – constituie **concepții** particulare și generale (vezi Miftode, 1995, p. 296-300).

Rezumând părerile diverșilor autori, Buzărnescu (loc. cit.) enunță următoarele **etape** în formarea atitudinii:

- „a) **receptivitatea**: deschiderea individului spre valorile sociale și spre dimensiunile sociale ale propriei activități;
- b) **responsabilizare**: interiorizarea prescripțiilor de status-rol;
- c) **valorizare**: decodarea în sistemul propriu de evaluare a prescripțiilor de status-rol;
- d) **organizarea valorilor interne**: formarea criteriilor personale de evaluare a mesajelor și principiilor metodologice;
- e) **constituirea sistemului personal de valori** – definirea identității profesionale și a fundamentului cultural al propriei personalități”.

Din toate cele spuse până acum rezultă că opinia angajează mai **superficial** personalitatea, în timp ce atitudinea este mai **stabilă, durabilă** și **complexă**, angajând mai **profund** personalitatea individului. Am mai menționa faptul că atitudinea implică atât elemente **relativ manifeste** (ex. opinii) cât și elemente **relativ latente** ale personalității (ex. motivațiile, conduitele).

CHARACTERISTICILE atitudinii sunt analizate în lucrările multor autori ca O. Kilneberg, Krech și Crutchfield, R. Pinto și M. Grawitz, R. Daval, J. Stoetzel, R. Muchielli. Nu toți le numesc caracteristici, existând și denumiri ca „trăsături”, „atribute”, „variabile-caracteristici”, „caracteristici-indici”, „calități operaționale”, ori „dimensiuni”, deși majoritatea celor enunțate în diferite liste sunt în fond aceleași.

Cu referire deci la atitudine se vorbește de: „direcție”, „dimensiune”, „orientare”, „întindere”, „relief”, „generalitate”, „asumare”, „stare”, „evidențiere”, „coerență”, „intensitate”, „grad”, „conștiență”, „rezistență la schimbare (rigiditate)” etc. Vom explica în continuare câteva dintre aceste caracteristici (atribute / trăsături / dimensiuni).

Direcția (orientarea) atitudinii indică faptul că suntem „pro”, „neutri” ori „contra” unui fapt, fenomen, idee, persoană etc., deci dacă avem o atitudine favorabilă, neutrală ori defavorabilă față de elementul în raport cu care se formează atitudinea. Fie că este vorba de războiul din Irak, ori de alegerile anticipate, o arestare sub învinuirea de corupție, înființarea unei noi specializări într-o facultate ș.a.m.d., **direcția** atitudinii constă în faptul că suntem de acord ori dezaprobam aceste lucruri.

Gradul (întinderea, dimensiunea) arată cât de **extinsă** este atitudinea, **aria** ei de cuprindere a segmentelor problematice ale spațiului social. Să considerăm, spre exemplu, acordarea de drepturi egale pentru majoritate și

minorități. Putem fi în favoarea egalității în drepturi doar **într-un** domeniu (școlar, să zicem), în **mai multe** ori în **toate** domeniile (cultural, politic, economic, etc.).

Cu cât atitudinea favorabilă se referă la mai multe (chiar la toate) domenii, ea are un grad (o întindere, o dimensiune) **mai mare**.

Intensitatea atitudinii (evaluabilă de obicei prin scări / scale de atitudine) ne indică dimensiunile cantitative ale opiniilor, **forța** atracției ori repulsiei, a acordului ori dezacordului.

Continuând exemplul anterior, intensitatea ne arată **cât** de favorabili ori defavorabili suntem față de ideea egalității între majoritari și minoritari.

Gradul și intensitatea sunt în **legătură** evidentă dar nu sunt același lucru, pentru că:

- putem avea **grad redus** și **intensitate ridicată**. Putem fi foarte favorabili (acord total, deci intensitate mare) egalității majoritate-minorități în școli, dar nu și în viața politică și economie (deci grad redus);
- putem avea situația de **grad mare** și **intensitate scăzută**, când suntem de acord cu egalitatea în mai multe ori toate domeniile, dar acordul nostru este slab („în general de acord”, nu chiar „acord total”).

Coerența arată corelația cu alte atitudini (sau cu atitudinea față de altceva) și cu domeniul de referință. Spre exemplu minoritățile pot fi **etnice, religioase, sexuale, culturale** etc.

Dacă suntem pentru egalitatea majoritate-minoritate doar pentru minoritățile etnice și religioase, dar nu și pentru cele sexuale, înseamnă că atitudinea noastră are o coerență mai redusă. La fel, dacă acceptăm (susținem) dreptul la grevă al angajaților din multe domenii, dar nu și pentru medici ori polițiști, coerența atitudinii noastre este de asemenea mai scăzută.

Evidențierea ne arată măsura în care suntem **dispuși** să ne exprimăm atitudinea, **ușurința** și – eventual – graba cu care ne-o exprimăm.

Sunt oameni care își exprimă fără rezerve prin opinii atitudinea ce o au față de probleme ținând de viața politică, economie, fenomenele culturale, chiar aspecte ale vieții personale etc., oameni care n-au rețineri în a-și declara atitudinea, chiar fără ca acest lucru să le fie cerut. Dar există și oameni pentru care exprimarea atitudinii – chiar la solicitare – este mult mai reținută, care au deci un grad de evidențiere redus.

Rezistența la schimbare a atitudinii (rigiditatea) este o caracteristică importantă, ea arătând „forța” de menținere și manifestare timp mai îndelungat a acelorași atitudini. Acest lucru se manifestă – și se explică în același timp – prin faptul că mulți oameni citesc doar ziare ce confirmă părerile lor, ascultă doar pe cei ce sunt de aceeași părere cu ei, vizionează / ascultă doar anumite emisiuni etc. Ei dovedesc un imobilism al atitudinii, o rigiditate care îi împiedică să adopte atitudini noi ori mai nuanțate, pierzând chiar capacitatea de a înțelege realitatea. În asemenea situații, oamenii trăiesc din prejudecăți și stereotipuri, într-o destul de evidentă contradicție cu realitatea pe care nu o înțeleg ori nu o acceptă, într-o stare de contradicție dintre atitudini și realitate (fenomenul de „disonanță” după expresia lui Festinger; vezi Askevis, Leherpeux, 1999, pp. 251-252; ori Dicționarul de sociologie – Larousse, 1996, pp. 90-91).

FUNCȚIILE atitudinii ne indică felul în care ele acționează în raport cu personalitatea omului, cum acționează ele în motivarea activităților individului (vezi Miftode, 1995 – apud D. Katz – pp. 301-302; Mihaela Vlăsceanu, 1993, p. 54).

- funcția **integrativă**, de **adaptare**, constă în dezvoltarea atitudinilor favorabile față de elementele realității care satisfac nevoile și realizarea scopurilor omului, care ajută la integrarea în grupul din care el dorește să facă parte. Atitudinea va fi nefavorabilă față de acele aspecte ale realității care se opun inițiativelor ce asigură integrarea, experiențelor ce blochează acest proces;
- funcția de **apărare**, de protecție a sinelui. Este vorba de atitudini mai mult inconștiente decât lucide, care izvorăte din conflictele interioare, emoționale, au rol de autoprotejare, prin respingerea ori modificarea elementelor ce amenință integritatea personalității;
- funcția de **exprimare**, de **expresivitate** personală. Prin exteriorizarea unor atitudini, individul semnalează valorile de care este atașat și prin prisma cărora vrea să-și realizeze rolurile îndeplinite în societate.
Manifestându-ne – prin intermediul opiniilor – o atitudine în favoarea democrației, a echității, a opțiunilor alternative, inovării, anticorupției etc. semnalăm că suntem atașați unor asemenea valori;
- funcția de **motivare** și **orientare** a acțiunilor indivizilor.
Semnalând atașamentul la valori, atitudinile indică și scopurile acțiunilor noastre, motivele care constituie resorturile lor. Dacă avem o atitudine pro-democratică ori anticorupție, ea va motiva acțiunile noastre, evidențiind scopurile ce le urmărim;

- funcția **cognitivă**, de **cunoaștere**.

Cunoașterea atitudinilor înlesnește cunoașterea indivizilor, a personalității lor. Deci atitudinile au concomitent rolul de **obiect** al cunoașterii (ne străduim să le cunoaștem, să le descifrăm) și de **instrument** de cunoaștere (prin intermediul atitudinilor, cu ajutorul lor, cunoaștem mai bine și mai complet omul, personalitatea lui).

SCALELE DE ATITUDINE

Studiul atitudinilor reprezintă unul din domeniile în care se utilizează **tehnica** scalării, deci instrumentul numit **scală** (scară).

Scalarea este „o modalitate specifică de descriere cantitativă, constând în redarea intensității de manifestare a diferitelor proprietăți ale fenomenelor sociale și psihosociale. Scalarea este înainte de toate o modalitate de cuantificare. Ea se realizează prin ordonarea proprietăților pe un anumit continuu, respectiv pe un spațiu liniar unidimensional, ce se întinde de la extrema negativă (nefavorabilă) la extrema pozitivă (favorabilă). Spațiul liniar poartă denumirea de scală” (Mărginean, 1998/77, p. 303).

Orice scalare (ca de altfel orice măsurare) are ca elemente **obiectul** (fenomenul ce urmează a fi scalat), **scala** (ca instrument) și **regulile** de atribuire a valorilor scalei fenomenului studiat.

Fenomenul ce se supune scalării trebuie să aibă una sau mai multe **proprietăți** care pot fi ordonate după **intensitatea** manifestării lor; asemenea fenomene pot fi opiniile, atitudinile, motivațiile, aspirațiile, valorile ori comportamentele.

CONSTRUIREA UNEI SCALE

Din punct de vedere tehnic, o scală se compune dintr-un număr de propoziții, expresii sau simboluri (numite **itemi**), care constituie un continuum, un spațiu unidimensional pe care se distribuie elementele scalei, în funcție de intensitate.

- 1) **Itemii** nu se formulează la întâmplare, ci trebuie respectate anumite reguli (Miftode, 1995, p.306, apud Debaty):

- a) ei trebuie să exprime o **opinie**, nu un fapt. Altfel spus, propozițiile ce le includem în scală nu trebuie să fie „judecăți de constatare” ci „**judecăți de valoare**”, să nu spună „ce este” ci „ce ar trebui (ar fi trebuit) să fie”.

Un item cu conținut bun, conduce la obținerea de răspunsuri diferite de la oameni cu atitudini diferite.

Spre exemplu o propoziție de genul „NATO a eșuat în bombardamentele asupra Iugoslaviei” conține o judecată de constatare, se referă la un fapt. Cu această propoziție pot fi de acord și cei ce cred că bombardamentele acestea au fost necesare și legitime, dar și cei care le-au condamnat, deci au o atitudine opusă, defavorabilă.

La fel, propoziția „Statele Unite au reușit să-l captureze și să-l judece pe Sadam Husein” obține acordul și al celor favorabili intervenției în Irak, și al celor ce condamnă această intervenție.

În timp ce dacă itemii ar fi formulați ca judecăți de valoare („NATO n-ar fi trebuit să bombardeze Iugoslavia”; „SUA n-ar fi trebuit să-și propună capturarea și judecarea lui Sadam Husein”), atitudinea diferită – acord / dezacord – s-ar fi manifestat imediat și clar;

- b) itemii trebuie **formulați** clar, concis și pe înțelesul subiecților. Și aici trebuie respectate regulile și evitate erorile pe care le-am tratat într-o temă anterioară (la chestiunea formulării întrebărilor pentru chestionar);

- c) itemul trebuie să exprime o **idee completă** (în mod complet o idee), el nu trebuie să reprezinte formularea unei părți de idee, să implice „subînțelesul” ideii, „tonul” ei etc.;

- d) obiectul atitudinii ce o măsurăm, trebuie să fie **subiectul** propoziției, a enunțului.

Scala se poate referi la atitudinea ce o avem față de divorț, sinucidere, pedeapsa cu moartea, fumat, rase, corupție, război, integrare, Europa, avort, violență, prietenie, agresivitate, holocaust, justiție, presă, privatizare ș.a.m.d. Itemii (propozițiile, frazele, enunțurile) pe care îi includem în scală, trebuie – fiecare – să aibă ca subiect trăsătura, caracteristica respectivă;

- e) exprimarea itemului să fie la forma **activă**, să implice o luare de poziție.

Asemenea reguli au fost formulate încă în 1932 de către R. Likert care cerea ca: itemii să se refere la **aceeași** caracteristică; să aparțină **aceluiași continuum** și să fie **distribuiți** de-a lungul întregului continuum; să aibă putere de **discriminare** între indivizii situați în puncte diferite pe scală; să se introducă în cercetare **un număr mai mare** de itemi decât numărul celor ce vor fi selectați în scala finală; formularea lor să fie **clară, concisă** și să se evite dubla negație. (Mărginean, 2000, p.221, apud Likert, 1932).

Se poate pune întrebarea **de unde**, din ce surse pot proveni itemii – propozițiile – din care constituim scala? Îi putem selecta din chestionare / scale construite deja de alții, din ziare și reviste (mai ales din editoriale), din cărți, eseuri, pamflete ori pot fi create de cel ce construiește scala.

Enunțuri de genul „Fumatul ar trebui considerat ca un pericol major pentru sănătate” ori „Toți oamenii ar trebui să beneficieze de prezumția de nevinovăție” pot fi extrase dintr-un text ori create de autorul scalei.

- 2) Atitudinea rezultă din **răspunsul** (aprecierea) la itemii scalei. Nu întâmplător se spune chiar că atitudinea este **răspunsul** unui subiect, exprimat în termeni cantitativi, la propoziții pe care un chestionar le-a etalonat.

Dar cum, în ce fel se poate cere / da un asemenea răspuns? Subiecții a căror atitudine vrem să o constatăm, sunt solicitați să „aleagă” un răspuns la itemul (itemii) ce le este prezentat. Acest răspuns poate fi rezultatul:

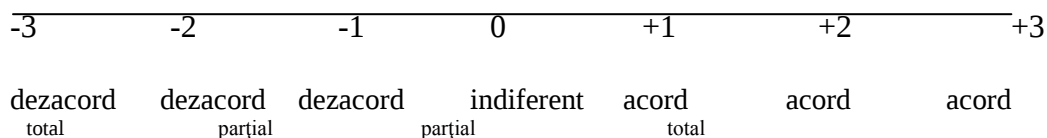
- unei **alegeri binare**, adică o alegere dintre două poziții opuse ca: „de acord” ori „nu sunt de acord”; „da” ori „nu”; „adevărat” ori „fals”; „bun” ori „rău”;
- unei **alegeri multiple**, deci răspunsul se selectează de către subiect din 3, 5, 7, 9 ori 11 grade de intensitate, de „trepte”.
Spre exemplu: „acord”, „indiferent”, „dezacord”.
Ori: „acord total”, „acord parțial”, „indiferent”, „dezacord parțial” și „dezacord total”.
O scală cu 7 grade de intensitate permite ca variante de răspuns: „acord puternic” (întru totul de acord), „acord”, „acord parțial” (în general de acord), „lipsă opinie” (nici acord, nici dezacord), „dezacord parțial” (nu prea sunt de acord), „dezacord” și „dezacord puternic” (sunt în total dezacord).
Deși prin exemplul ce urmează anticipăm operația următoare, răspunsul poate fi dat și ca urmare a întrebării formulate astfel: „Vă rugăm să notați pe scala alăturată (alegând una din cifrele între 1-9 sau 1-11) unde se situează părerea Dv. despre ..., considerând nota 1 pentru părerea cea mai puțin bună și nota 9 (11) pentru părerea cea mai bună”.

- 3) Urmează operația de **cuantificare** a răspunsurilor, tehnica scalării constând tocmai în **transformarea** variabilelor (și răspunsurilor) **calitative**, în variabile și răspunsuri **cantitative**.

Se atribuie deci o valoare fixă (o **cotă**) fiecărei variante de răspuns, plecând cu nota cea mai mică de la varianta cea mai negativă, defavorabilă. Deci vom nota cu 1 variante de genul „deloc”, „foarte puțin”, „dezacord total”, „niciodată”, „lipsă totală” etc. La extrema pozitivă a atitudinii, deci la variante ca „acord total”, „totdeauna”, „foarte des”, „foarte mult”, „integral” etc. vom acorda nota cea mai mare a scalei noastre (care poate fi 5, 6, 7, 9, 10, 11).

Exemplu:	acord total	= 7
	acord	= 6
	acord parțial	= 5
	indiferent	= 4
	dezacord parțial	= 3
	dezacord	= 2
	dezacord total	= 1

Cuantificarea poate fi făcută și la modul:

În acest ultim mod de cuantificare, este marcată atât **direcția** atitudinii (prin + = acord și prin - = dezacord) cât și **intensitatea** ei (prin cifrele respective).

Răspunsul (răspunsurile) fiecărui subiect conduc la un **scor** (o cifră) care-l situează într-un anumit punct al scalei. Scorul pe item conduce prin cumulare la un **scor general** pe subiect. La calculul scorului este importantă operația **ponderării**, care constă în „a acorda fiecărui răspuns o valoare numerică anumită în funcție de importanța și semnificația întrebării respective și în funcție desigur de valoarea răspunsului însuși” (Miftode, 1995, loc. cit.).

Procedeele de notare pot fi de tipul „**notare de către experți**” („rating”) ori „**autonotare**” („self-rating”). La primul, un grup de „judecători” (experți) notează și clasează subiecții, deci le stabilesc poziția pe scală, iar la autonotare subiecții înșiși sunt invitați să se plaseze pe scală (ca într-un exemplu anterior, la întrebarea „unde vă situați pe o scală de la 1-9 ...”).

Legată de operația cuantificării este și stabilirea **valorii de scală** pentru fiecare item (propoziție), calcul ce se face prin mediana distribuției, în cazul scalelor de tip diferențial (scala comparației în perechi, scala cu intervale aparent egale). Astfel, în cazul acestor scale fiecare enunț este însoțit de un coeficient (valoarea de scală / mediana distribuției) ca în exemplele ce urmează:

Scala gravității delictelor (Mărginean, 1998/77, p.317, apudThurstone, 1928), pe care o prezentăm doar parțial:

1. viol	(3,275)	5.răpire	(2,198)
2. omucidere	(3,166)		
3. corupere	(2,273)		
4. avort	(2,271)	19. vagabondaj	(0,000)

Un alt exemplu este acela al **Scalei de atitudine față de familie** (Mărginean, 2000; pp. 226-227):

Pentru a construi această scală au fost colectate 84 propoziții din care s-au reținut 20. În exemplul ce urmează sunt prezentate doar 10, câte una pentru fiecare interval al scalei (intervalele fiind 1-2, 2-3, 3-4.....etc.); intervalul 0-1 nu este reprezentat în scală.

	Val. scală	Acord (%)
1. Nimic nu poate înlocui familia în viața oamenilor	10,7	79
2. Nu se poate accepta sub nici o formă neglijarea familiei	9,9	77
3. Un om care nu se îngrijește de familie nu prezintă încredere	8,7	87
4. Familia este locul unde omul se simte în liniște și siguranță	7,8	97
5. Familia îl susține pe om pentru a se realiza profesional	6,1	68
6. Familia trebuie să fie într-o permanentă adaptare la condițiile sociale	5,9	100
7. Familia trebuie să se reducă la relația părinți-copii	4,7	10
8. Familia se menține unită numai ca urmare a bunurilor comune		

obținute	3,4	0
9. Familia este un mijloc de îngrijire a libertății individului	2,9	0
10. Familia va dispărea pe măsura dezvoltării societății	1,2	0

Noi am dat doar ca exemplu această scală, deși însăși autorul ei ne avertizează că segmentul ei neutru (cel al propozițiilor 5 și 6) pare să nu posedă suficientă claritate. Aceasta deoarece la aplicare propozițiile respective ar fi trebuit să obțină acordul maxim din tot setul, ori se vede că propoziția nr. 5 are o pondere de acord inferioară celor de la numerele 1 - 4.

- 4) După ce dintre itemi au fost eliminați cei imprecizi, echivoci, cei la care oameni cu atitudini diferite pot da răspunsuri asemănătoare, și au fost reținuți itemii cu putere mare de **discriminare** (diferențiere), se pune problema **aranjării** lor în chestionar. Ea depinde de tipul de scală, principiul de bază fiind că scala trebuie să reflecte atât atitudinile **extreme**, cât și **nuanțele** dintre ele. Vom reține deci enunțuri la care reacția unora să fie mai mult către **un capăt** al continuului de atitudine (deci de acord), a altora către **mijlocul** lui, iar altora către **celălalt capăt** al continuului (deci de dezacord). Se pot selecta cam jumătate din numărul itemilor, cei care „să ceară” acord puternic (partea stângă a unei scale grafice: 5-4-3-2-1) iar cealaltă jumătate (dreapta) să o reprezinte itemii care cer dezacord puternic.

În unele scale propozițiile se ordonează începând cu atitudinea **cea mai favorabilă** și mergând până la **cea mai defavorabilă**, deci pot pune în ordinea valorii de scală (ca într-un exemplu anterior), iar în alte scale ele pot fi amestecate. Deci pot fi așezați unul după altul itemi care „cer” acord ori „cer” dezacord.

TIPURI de scale.

Fiind instrumente de măsură, scalele au fost tratate mai ales de către autorii preocupați de problemele **măsurării**, cum ar fi la noi profesorii Ioan Mărginean (1982; 2000), Lazăr Vlăsceanu (1986) și Traian Rotariu (1986).

Clasificările pe care ni le propun acești autori sunt destul de diferite, deși tipurile principale de scale de atitudine se regăsesc în toate schemele.

Spre exemplu I. Mărginean împarte scalele în **simple** și **compuse**. Cele simple conțin un item (indicator) ale cărui caracteristici sunt ordonate pe un continuum, și cărora le sunt acordate valori în funcție de gradul de intensitate pe care-l reprezintă.

Scalele simple pot fi de **ierarhizare** (la rândul lor: **itemizate, de ordonare și grafice**) și scale **denotare**.

Scalele **compuse** sunt numite și „de atitudine” ori „scale care formează chestionare”. În cazul lor fiecare item are o poziție pe continuum-ul scalei, deci o valoare proprie de scală. Principalele subtipuri de scale compuse sunt cele **cumulative, sumative și diferențiale**.

Lazăr Vlăsceanu propune (1986) o împărțire în scale **directe** și **indirecte**, criteriul folosit reprezentându-l modul de stabilire al raportului dintre cercetător și subiecții investigației. O scală **directă** nu ascunde scopul cercetătorului, întrebările sunt formulate direct iar subiectul înțelege din întrebare scopul urmărit de cercetător. La scala **indirectă** subiectul nu poate deduce din întrebări scopul urmărit de cercetător, de aceea metoda (metodele, scalele) indirectă se subîmparte în metode de **disimulare** și metode **neostentative**. Găsim și la profesorul Lazăr Vlăsceanu împărțirea în scale simple și compuse ca și tratarea în amănunt a tipurilor de scale de atitudine. De altfel acestui autor îi aparține una dintre cele mai vaste și amănunțite tratări a problemicii scalării, depășind cu mult ceea ce ne interesează în acest capitol.

Traian Rotariu tratează în special scalele **de evaluare (nominală, ordinală, de intervale, de rapoarte)** iar Vasile Miftode uzează de clasificarea în scale **generale (nominale, ordonate, metrice-ordonate, de interval, proporționale)** și scale **speciale** (de tip Bogardus, Thurstone, Likert, Guttman, Lazarsfeld).

Cele speciale sunt în fond scalele compuse din celelalte clasificări, scalele cele mai utilizate în studiul atitudinilor, numite tocmai de aceea „scale de atitudini”.

În continuare vom trece succint în revistă câteva asemenea scale neomițând să menționăm că și în privința lor există păreri diferite între autori. Spre exemplu scalele de tip Likert sunt considerate de I. Mărginean ca aparținând scalelor **sumative** (2000, p. 228-230) iar de către V. Miftode drept scale **cumulative** (1995, p. 312), diferența fiind totuși notabilă !

Scalele cumulative le tratăm primele pentru că exemplul tipic al acestor scale – **scala distanței sociale** – a fost elaborată de E. Bogardus încă în 1925. Pentru detalii vezi Bogardus (1925) în “Măsurarea...”, 1978, p. 187-198; Mărginean (2000, p. 230-235) și Miftode (1995, pp. 308-309).

Denumirea de „cumulative” provine din faptul că „itemii sunt astfel ordonați încât un subiect care răspunde favorabil la un item situat pe un anumit punct de pe continuum va răspunde favorabil la toți itemii aflați **sub** (s.n.) acel punct de pe scala respectivă.

Într-o serie cumulativă un individ cu un rang mai înalt decât altul la același set de propoziții trebuie să aibă, de asemenea, un rang la fel de înalt sau mai înalt pentru fiecare din propozițiile setului” (Mărginean, 2000, p. 230).

Construind ad-hoc un exemplu, să presupunem că la întrebarea „Ce ați fi dispus să faceți pentru a obține ...”, formulăm următoarele enunțuri – răspuns, pe care le considerăm itemi pe o scală:

1. „Sunt dispus la orice sacrificiu pentru a obține ...”
2. „Sunt dispus la orice cheltuială bănească pentru a obține ...”
3. „Sunt dispus doar la o cheltuială bănească rezonabilă pentru a obține ...”
4. „Sunt dispus la eforturi dar nu și la cheltuială bănească pentru a obține ...”

Am creat doar patru propoziții, deși într-o scală reală ele pot fi mai multe. Ceea ce am vrut să se înțeleagă este faptul că dacă un individ se declară de acord cu enunțul numărul 1, înseamnă că este în același timp de acord cu enunțurile 2, 3 și 4. Pentru că dacă ești „dispus la orice sacrificiu”, înseamnă că ești dispus și la orice cheltuială, la una rezonabilă ori măcar la alte eforturi.

Poate fi scalată opinia (atitudinea) față de aproape orice. Spre exemplu, când întrebăm „Aveți intenția de a participa la vot?” și prevedem variantele: „categoric da” (în orice condiții), „da”, „probabil că da”, „mai degrabă nu”, „nu”, ori întrebăm „Ce rol are prietenia în raporturile interpersonale din grupul mic?” și oferim precodificarea „indispensabil”, „important”, „secundar”, „aproape nici unul”, „nici unul”, facem în fond **scalări** și măsurăm **distanțe sociale**.

Constatăm deci „distanța” între atitudinea de a participa la vot „chiar dacă trebuie să fii dus pe targă” (ori „să se vină la tine cu urna”) și aceea de participare „probabil că da” ori „nu”; ori distanța dintre a crede că rolul prieteniei este „important” ori „nici unul”.

Scala devenită clasică a lui Bogardus, este o scală **ordonată** destinată să măsoare **intensitatea prejudecăților rasiale și naționale** în Statele Unite din acea perioadă (1925).

Subiecții anchetei lui Bogardus au fost în număr de **110**, de diferite **origini etnice** și aparținând la două **categorii**: oameni de afaceri și profesori în școlile publice.

El a oferit spre apreciere celor 110 subiecți pe reprezentanții a 30 de **naționalități** aranjate în ordine alfabetică: armeni, bulgari, cehoslovaci, chinezi, danezi, englezi, finlandezi, francezi, germani, greci ... polonezi, portughezi, români, ruși, ... sirieni, spanioli, suedezi, turci.

În același timp (pe aceeași listă) a indicat și unele grupuri **rasiale** și **religioase** (evrei, indieni americani, negri, mulatri, hinduși).

Întrebarea de principiu a fost: „Ați admite de bună voie și cu plăcere ca un (armean ... englez ... negru ... turc) să fie:

1	- în relație de rudenie apropiată prin căsătorie („m-aș căsători cu ...)	= 7	(6)
2	- în clubul meu, ca prieteni intimi	= 6	(5)
3	- ca vecin pe strada mea	= 5	(4)
4	- ca angajat în profesiunea mea, în țara mea („coleg de muncă”)	= 4	(3)
5	- ca cetățean în țara mea	= 3	(2)
6	- numai ca vizitator (turist) în țara mea	= 2	(1)
7	- l-aș exclude din țara mea	= 1	(0)

Am numerotat cele 7 aprecieri de la 1 la 7 și am indicat două coloane de „ponderi acordate”. În două surse consultate (Bogardus – în traducere și Miftode) se afirmă că prima propoziție („m-aș căsători cu ...”) a fost notată cu nota **7** iar ultima („l-aș exclude din țara mea”) cu nota **1** în timp ce Mărginean afirmă că prima propoziție se notează cu **6** și ultima cu **0**.

Indiferent de faptul că notăm de la **7** la **1**, ori de la **6** la **0**, suntem în prezența a 7 aprecieri gradate cumulativ.

Deci, dacă „m-aș căsători cu un armean ...”, înseamnă că l-aș accepta și ca prieten intim, vecin, coleg etc.

„Dacă o naționalitate, ca grup, este admisă în categoria căsătoriei mixte – spune Bogardus –, de obicei este admisă și în celelalte patru, incluzându-se «prietenia» intimă, vecinătatea, contacte ocupaționale și ca cetățeni. Dacă nu este admisă în categoria căsătoriei mixte, o naționalitate mai poate fi admisă în grupul «prieteniei intime» și alte grupuri obișnuite din țară și așa mai departe /.../ dacă este exclus din țară, este exclus din toate celelalte contacte de grup” (“Măsurarea...”, 1978, p. 191).

Bogardus a calculat mai mulți indici:

- indicele de **rang al contactului social** – (ICS) = media categoriilor acceptate pentru fiecare grup față de care s-a stabilit exprimarea opiniei;
- indicele de **distanță a contactului social** – (DCS) = media categoriilor respinse;
- indicele de **calitate a contactului social** – (CCS) = suma valorilor acordate fiecărei categorii de la 1 la 7 în care au fost acceptate diferite etnii, categorii sociale sau persoane.

Extragem, spre exemplu, din tabelele conținute în articolul lui Bogardus, indicii pentru reprezentanții câtorva naționalități.

Tabelul 1 **Datele distanței sociale**
(media aritmetică a ordonărilor făcute de cei 110 subiecți)

	Indicele de rang al contactului social ICS	Indicele de distanță a contactului social DCS	Indicele de calitate a contactului social CCS
Armeni	1,77	3,51	6,16
Canadieni	4,55	0,30	22,51
Englezi	4,60	0,27	22,35
Francezi	4,08	1,04	18,67
Români	1,71	3,74	5,47
Turci	1,18	4,80	2,91

Sursa: „Măsurarea”, 1978, p.192-193

Situația unui grup este cu atât mai bună cu cât **ICS este mai mare** (deci a fost acceptat în mai multe categorii), **cu cât DCS este mai mic** (deci „distanța” este mai mică, ca la englezi, canadieni, francezi) și **CCS este mai mare**. Spre exemplu, englezii sunt acceptați în medie în 4,60 categorii (din cele 6), la o mică „distanță” (0,27) și cu o calitate foarte ridicată (22,35).

Scalele de tip Bogardus sunt simple și ușor de mânuit fiind larg folosite. Ele au fost perfecționate mai ales de L. Guttman (1941) care a creat „**analiza de scală**” (**scalograma**). El a utilizat metoda celor mai mici pătrate, apoi (1944) a creat scalograma numită „metoda Cornell”. Și alte perfecționări ulterioare au fost realizate, cu avantaje evidente doar în cazul unor teme specifice, ce se pretează la analiza de scalogramă (vezi Mărginean, 2000, p. 231-234).

Scalele diferențiale sunt utilizate în situațiile în care atitudinea se exprimă preferențial (acord / dezacord), deci o măsurăm pe baza acceptării ori respingerii conținutului itemilor. Creatorul acestui tip de scale a fost L.L. Thurstone (1928), el bazându-se pe **legea judecăților comparative** pentru a crea **scala comparației în perechi** și **scala cu origine unică**.

În cazul scalelor diferențiale, momentele **creării** și al **utilizării** lor sunt separate în timp; construcția unei asemenea scale este destul de complicată și implică mai multe **etape**:

1. Într-o primă fază se strâng **cât mai multe** (câteva sute) propoziții, enunțuri având un presupus raport cu atitudinea ce vrem să o măsurăm.
2. Se cere unui mare grup de „judecători-experti” să ordoneze aceste câteva sute de propoziții în 7-9 ori 11 categorii. Numărul

judecătorilor a fost indicat de Thurstone la mai mult de 300, deși s-a constatat că uneori pot fi mai puțini. Criteriul ordonării în clase este de la **acordul** (aprobarea) cel (cea) mai puternic(ă) spre **dezacordul** (dezaprobarea) cel (cea) mai puternic(ă). În această fază, judecătorilor nu li se cere să-și exprime opinia proprie ci să facă **o judecată rațională**. Se presupune că clasele (categoriile, cele 7-9-11) sunt la **interval egal** iar judecătorii trebuie să încadreze fiecare enunț într-una din clase. Ei stabilesc astfel **poziția** (locul) itemului respectiv pe continuum-ul ce are ca extreme acordul maxim și dezacordul maxim. Tocmai din motivul că judecătorii sunt chemați a face o „judecată rațională”, scala Thurstone este numită și „scală rațională”.

3. Urmează **trierea** propozițiilor. Cele care au fost repartizate de judecătorii - experți în clase mult diferite / distanțate (spre exemplu aceeași propoziție a fost inclusă în clasele 2, 3, 6, 9, 10), deci au fost clasate **neomogen**, se **elimină**. Propozițiile pe care judecătorii le-au plasat în **aceeași clasă** (ori unele apropiate, vecine, spre exemplu 1, 2, 3 ori 6, 7 ...) se **rețin** pentru scală. Subiecții (judecătorii) considerați inconsistenți, cei care au sortat peste $\frac{1}{4}$ din propoziții într-o singură clasă, sunt și ei **eliminați**.
4. Propozițiile rămase se clasează într-o ordine (deci primesc un număr) stabilită pe baza **mediane**i poziției ce au ocupat-o în opiniile tuturor experților.
5. Se face o nouă analiză a conținutului propozițiilor, o **analiză de item**, care poate însemna și determinarea **valorii de scală**, calculul sumei **erorii standard** de observație, fixarea unei **origini de scală** (media cea mai mică) etc. Ca urmare sunt eliminate și alte propoziții ce pot fi confuze, imprecise ori „se suprapun” între ele.
6. În final se **rețin doar 15-30** propoziții (din cele câteva sute inițiale) din care se construiește scala. Ele sunt **amestecate** și subiecții – deci cei a căror atitudine dorim să o cercetăm – își vor exprima **opinia** (gradul de acord / dezacord) privind conținutul propozițiilor.

Nu toate tipurile de scale diferențiale au aceeași arie de aplicare. Scala **comparației în perechi** este riguroasă, dar se utilizează numai când avem un număr mic de itemi și se pot face judecăți preferențiale. Scala **intervalelor aparent egale** (ca și a **intervalelor determinate ulterior**) cere judecăți categoriale, deci ordonări.

Intenția lui Thurstone a fost să elaboreze tehnici mai riguroase bazate pe introducerea grupului de experți / judecători, avantaj însoțit și de dificultățile antrenării unui număr mare de experți, ca și de incertitudinea că ei fac o judecată neinfluențată de propria opinie.

Scalele sumative (de tip Likert – 1930-1932) sunt dintre cele mai simple și larg utilizate. În cazul lor nu se mai apelează la judecători, ci subiecții înșiși își exprimă gradul de acord / dezacord față de fiecare item ce li se oferă. Există un număr de variante (3, 5, 7) de apreciere. Spre exemplu: acord total – acord – nici acord / nici dezacord – dezacord – dezacord total. Scorul fiecărui individ este **suma** valorilor cu care a răspuns el la fiecare întrebare; de aici denumirea de scale **sumative**.

Analiza pur cantitativă (doar a scorului propriu-zis) trebuie completată cu una **calitativă**. Același scor poate corespunde unei diversități de răspunsuri, care pot exprima chiar atitudini opuse.

Dacă utilizăm, spre exemplu, o scală care cuantifică acordul total = 5, acordul = 4, indiferența = 3, dezacordul = 2 și dezacordul total = 1, putem obține un scor de 9 pe trei itemi atât din „combinația” 5+3+1 cât și din aceea 3+3+3.

În primul caz avem față de unii itemi chiar poziții extreme, în al doilea o poziție neutră.

Foarte importantă pentru scalele sumative este analiza **consistenței interne** a setului de indicatori, exprimată prin calculul coeficientului de **corelație** între item-baterie (scala în totalitate).

Dacă coeficientul de corelație este foarte mic (sau chiar zero) înseamnă că enunțul este nediferențiator, nerelevant, ambiguu, altfel spus enunțul nu măsoară ce măsoară bateria. Cu cât coeficientul se apropie de valoarea 1, se apropie de situația de corelație perfectă.

Scalele Likert fiind mai simplu de elaborat decât cele diferențiale, ele sunt larg utilizate, deși își au și ele limitele lor. Am prezentat doar unele aspecte esențiale ale construirii diferitelor tipuri de scale, cel interesat mai în amănunt având la dispoziție mai ales lucrările lui Vlăsceanu (1986), Miftode (1995) și Mărginean (2000). Am mai adăuga faptul că în **reprezentarea grafică** a rezultatelor studiilor asupra atitudinii, pot apare câteva situații tipice, noi încercând doar să exemplificăm câteva dintre ele. Dacă marcăm pe abscisă **gradele de favoare** (în ordine descrescândă, cu 7, 6, 5, 4, 3, 2, 1; 7 fiind cota pentru „întru totul de acord” (favoare maximă) iar pe ordonată **numărul (ori %) subiecților** ce aleg un grad de favoare, obținem situații de genul celor prezentate în figurile 10, 11, 12 și 13.

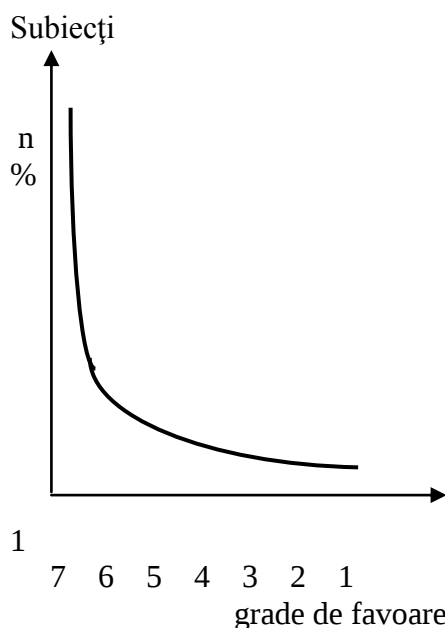

Fig.10 Curba de „tip L” – atitudine dominant favorabilă

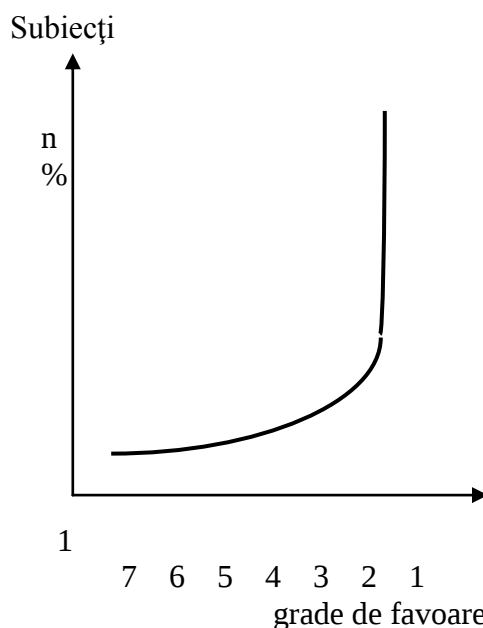

Fig.11 Curba „tip J” -atitudine dominant defavorabilă

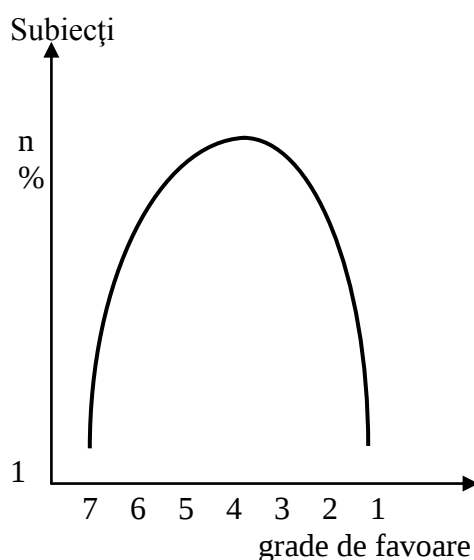

Fig.12 Curbă de „tip clopot” („U întors”; „pălărie”) indicând centrarea pe poziție neutră / medie

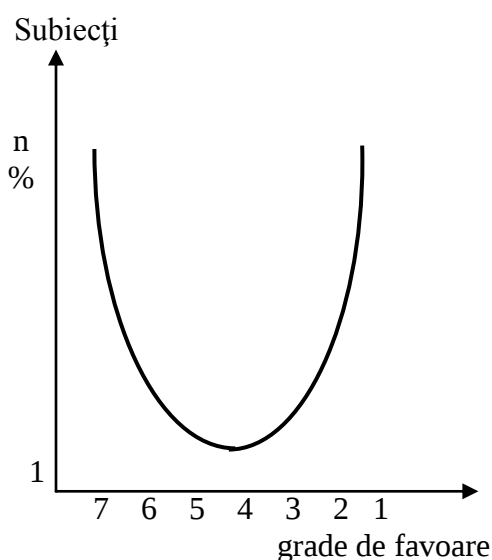

Fig.13 Curbă „tip U” indicând împărțirea în tendințe opuse ale atitudinii

Bineînțeles că aceste reprezentări se referă la posibile situații tipice, în practică ele putând avea abateri și prezentându-se drept „combinații” măcar parțiale a unora dintre acestea.

CAPITOLUL 18

EXPERIMENTUL ÎN SOCIOLOGIE

**Esență și definiții. Condițiile. Provocare, manipulare, control.
Variabilele în experiment. Situație, grup și moment experimental.
Specificul experimentului sociologic. Funcții. Tipuri de experiment**

În general în știință, experimentul este considerat a fi metoda de cercetare cea mai riguroasă, mai obiectivă, mai „tare”.

Dacă multe dintre științele naturii (fizica, chimia, biologia, biochimia, biofizica etc.) sunt considerate prin excelență **experimentale**, tentația de a apela la o metodă de asemenea rigoare a fost mare și pentru cercetătorii socialului, implicit și pentru sociologi.

Suntem de acord cu Traian Rotariu (1986), care referindu-se la posibilitatea apelului la experiment în sociologie, o leagă „de două elemente esențiale:

1. ce definiție adoptăm pentru sociologie;
2. ce definiție adoptăm pentru experimentul în sociologie” (p. 146).

Ideea autorului este de a accepta definiții cu caracter mai **restrâns** și **particular**. Altfel spus nu vom putea aplica experimentul la nivel social global, la nivelul întregii societăți, ci mai degrabă la fenomene circumscrise unor arii mai restrânse, deci la grupuri și acțiuni particulare. În al doilea rând, nu putem spera ca în societate să realizăm tipul ideal de experiment ca cel din științele naturii, ca toate rigorile și condițiile acestuia. Va trebui să adoptăm definiții (deci și condiții) mai „moi”, mai adaptabile specificului mediului social.

Dacă vom accepta asemenea corecții, vom putea depăși punctul de vedere potrivit căruia experimentul este posibil numai în științele naturii și tehnice și adopta punctul de vedere al **posibilității** (limitate și specifice) folosirii experimentului și în domeniul social.

EXPERIMENTUL este în principiu un „procedeu de cercetare în știință, care constă în provocarea intenționată a unor fenomene în condițiile cele mai propice pentru studierea lor și a legilor care le guvernează; observație provocată, experiență” (DEX, 1998, p. 358).

Chiar din acest sens general se evidențiază elementul de **provocare** a unei situații pe care o observăm. Încă în secolul XIX celebrul fiziolog francez Claude Bernard (1865 - „Introducere în studiul medicinei experimentale”) afirma că experimentul este o „observație provocată în scopul de a controla ori sugera o idee”.

Experimentul este definit în **psihologie** ca „studiu al unui fenomen cu ajutorul metodei experimentale. A face un experiment constă în a plasa un fenomen care se dorește a fi studiat sub **control** (s.n.) riguros, în așa fel încât să se pună în evidență condițiile de apariție (**cauzele**; s.n.) sau de modificare. În orice experiment, se va preciza, sub numele de variabilă dependentă, dimensiunea fenomenului de studiat, iar sub numele de variabilă independentă sau variabile independente condiția sau condițiile pe care le controlează experimentatorul” (Richelle, 1999/93, p. 308). În această definiție apare ideea **controlului** situației supusă experimentării la care vom reveni, ca și ideea că în joc (sub control) sunt două tipuri de variabile.

Dicționarul de sociologie definește experimentul sociologic ca „metodă de cercetare a relațiilor cauzale dintre faptele, fenomenele și procesele sociale, care constă în măsurarea acțiunii variabilelor independente asupra variabilelor dependente, în condițiile în care acțiunea altor factori, nespecificați în ipoteză, este ținută sub control. În **e.s.** cercetătorul își propune să provoace producerea fenomenelor sociale cu scopul de a înregistra dinamica și de a le explica prin identificarea relațiilor cauză-efect” (Chelcea, 1993/25, p. 234). De altfel articolul în speță din Dicționar are la bază o lucrare mai amplă a profesorului S. Chelcea („Experimentul în psihosociologie”, 1982) pe care o putem folosi pentru majoritatea paragrafelor ce vor urma.

Deja s-a observat din definițiile anterioare că putem construi o definiție a experimentului în termeni de **variabile**: el constă în **observarea variației unei (unor) variabile dependente în prezența acțiunii unei (unor) variabile independente**. Cum am explicat încă într-un capitol de metodologie sociologică, variabilele independente sunt în fond **cauze**, iar cele dependente **efecte**.

Mai cităm o definiție care în fond reia și sistematizează ideile de bază conținute și în definițiile deja citate. „Experimentul constă dintr-o serie sistematică de experiențe, adică este conceput ca un mod de cunoaștere științifică, prin care provocăm un proces (schimbându-i unele din condițiile în care se manifestă de obicei), îl descompunem în elementele sale, **controlând** una sau mai multe variabile, pe care le **manipulăm**, determinând legăturile dintre variabile (ca să descoperim cauze și efecte, raporturi constante – legi etc.) (Boianu ș.a., 1981, p. 127).

Chiar și din citarea doar a câtorva din cele peste 100 definiții care au fost date experimentului (după afirmația lui E. Greenwood – 1945) se constată insistența cu care revin aspectele de **provocare, manipulare și control**. A încerca să le explicăm înseamnă a face referiri implicite la **specificul** experimentului în domeniul social.

T. Rotariu indică trei condiții pe care le consideră obligatorii pentru a se putea vorbi de un experiment:

- **intervenția activă** a subiectului cunoscător în desfășurarea fenomenului studiat;
- **controlul** unui număr de factori;
- caracterul eminamente de **cunoaștere** al experimentului, condiție complementară, ea fiind comună și altor metode (Rotariu, 1986, pp. 147-148).

Prima condiție – intervenția activă – presupune **introducerea** într-o situație dată a unui factor nou, ori **dirijarea** într-un anumit mod a variației unui factor. Poate fi vorba și de **PROVOCAREA** unei situații cu totul noi, nu doar de modificări ale datelor situațiilor existente.

Problema este **ce** și **cât** putem provoca în domeniul social? În chimie ori fizică experimentăm combinând substanțe, modificând dozaje, variind presiunea, temperatura, umiditatea etc. În biologie luăm un lot de cobai cărora le putem injecta substanțe cancerigene, le provocăm tumori, îi sacrificăm etc.

În societate fie **nu putem** provoca anumite situații (cutremur, erupție vulcanică, mari variații climatice bruște, tornade, inundații naturale etc.) fie **nu este admisibil** să o facem.

Sociologia este interesată de comportamentul oamenilor, de felul cum reacționează ei în anumite situații. Am putea provoca o inundație prin distrugerea deliberată a unui baraj, am putea provoca un incendiu devastator (de pădure, clădiri, sonde de petrol etc.), ori am putea provoca un crah financiar la bursă ș.a.m.d. dar ar fi aberant să facem asemenea lucruri. Am putea fi interesați de mecanismul de creare, lansare și proliferare a zvonurilor, dar nici măcar lansarea deliberată a unui zvon nu este lipsită de riscuri. Să ne imaginăm că am lansa zvonul unei reforme monetare iminente și ne dăm seama la ce efecte s-ar ajunge (celebrul scenariu radiofonic al lui Orson Wells cu debarcarea marțienilor este o dovadă).

Concluzia este că intervenția activă în domeniul social este **limitată**, dreptul și mijloacele acestei intervenții fiind invers proporționale cu scara (extensia) presupusă a acțiunii. Șansele experimentului sunt mult mai mari în domeniul microsocial și scad în macrosocial. Este de înțeles că este mult mai ușor și nepericulos să lansezi un zvon într-o grupă de studenți („examenul va consta doar în ...”) decât un zvon la nivel național („se schimbă banii”, „banca X intră în faliment”, „se anulează legea retrocedărilor” etc.).

Ar mai fi de menționat și faptul că simpla intervenție activă (doar condiția I-a) nu legitimează prin ea însăși un experiment, fiind deci necesare și celelalte două. Dacă am considera orice acțiune / intervenție drept experiment, am ajunge să considerăm experiment întreaga acțiune de conducere socială. În fond orice măsură de conducere (o indexare de venituri, o creștere / scădere a dobânzilor, creșterea prețului benzinei, adoptarea unei Hotărâri de Guvern, restructurarea unor întreprinderi, devalorizarea leului ș.a.m.d.) **provoacă**

modificări în situația socială și **produce** efecte de diferite tipuri. De regulă, unor asemenea măsuri le lipsesc însă elementele de control și scop științific.

Chiar dacă unele se vor **experimente sociale** (nu sociologice) ce implică un oarecare control al factorilor, chiar și în acest caz lipsește finalitatea de cunoaștere. Spre exemplu, putem lua decizia de a încerca experimental pe o anumită perioadă de timp (ca să vedem „dacă merge”) o schimbare a programului de lucru (de la 6 la 8 ore ori invers, introducerea sâmbetei ca zi lucrătoare etc.) și să urmărim mai atent, deci să controlăm efectele. Dar nici într-un asemenea caz nu urmărim o finalitate științifică, ci una practică.

Aspectul **MANIPULĂRII** implică și el mari restricții și limite în domeniul social. În lumea anorganică și biologică (neumană) limitele manipulării sunt mult mai laxe, dacă variabila ce o manipulăm (modificăm) este temperatura, presiunea, viteza, rezistența, duritatea etc. Putem modifica temperatura cu sute de grade când este vorba de obiecte, dar nu putem face același lucru asupra oamenilor. Putem – chiar dacă se opun asociațiile de protecție a animalelor – să injectăm unor cobai doze tot mai mari de substanță toxică și să constatăm la ce doză efectul este letal. Asemenea lucruri nici nu pot fi gândite în raport cu oamenii, deși în Germania nazistă s-au făcut experimente cu efect letal și asupra oamenilor, ca în cazul hipotermiei spre exemplu.

În social mai apare un aspect inexistent în lumea anorganică și animală: oamenii supuși unui experiment devin **conștienți** de acest lucru.

Orice experiment **modifică**, mai mult sau mai puțin, **natura** fenomenului studiat, deci și a **reacțiilor** subiecților supuși experimentului. În asemenea condiții devine esențială **interacțiunea** experimentator-subiect; a dovedit-o printre multe alte cazuri și experimentul lui E. Mayo de la uzinele Western Electric din Hawthorne.

Și aspectul **CONTROLULUI** factorilor se cere privit în mod diferit în raport cu mediul nesocial. Ca sistem hipercomplex, socialul conține fenomene și procese sociale de mare complexitate și „prinse” în variate interdependențe. În asemenea situații acționează un mare număr de factori de naturi diferite, cu intensități diferite. A-i **controla**, înseamnă a-i **identifica**, a-i **separa** (izola) și eventual a-i **neutraliza**. În științele naturii este relativ posibil să se creeze situații experimentale în care să avem de manipulat 1-2 variabile.

În mediul social este extrem de complicat a „purifica” la acest nivel situația experimentală și deseori nu putem avea certitudinea că efectul se datorează acțiunii unei singure variabile ce am izolat-o și o manipulăm. Efortul de a controla variabilele implică și **neutralizarea** unora, acest lucru putându-se face fie prin **eliminarea** lor, fie prin **egalizarea** lor.

Se vede deci că prin „**controlul factorilor**” din experiment ne referim atât la cei **introduși** în experiment dar și la cei pe care vrem să-i **suprimăm** ori să-i menținem **constanți**. Acest control – considerat de cercetători ca fiind

elementul esențial al experimentului – se realizează în grad diferit, în funcție de **tipul** de experiment. În cele „de laborator” putem avea un control mare, în cele „naturale” avem control minim.

VARIABLELE implicate într-un experiment au fost clasificate în patru categorii (vezi Chelcea, 1982, pp. 70-71, apud Leslie Kish):

- a. variabile **explanatorii**, numite și **interne** ori **experimentale**. Ele sunt de tipul variabilelor **independente** (cauze) și **dependente** (efecte). Împărțirea aceasta este relativă, depinzând de **ipoteza** și planul experimentului. Ceva ce poate fi considerat cauză a altui fenomen, poate fi la rândul său efect al altora, deci totul depinde de poziția sa în „lanțul” fenomenelor.
De pildă, în relația „moral industrial-performanță”, moralul mai ridicat ori mai scăzut are rol de cauză pentru performanța realizată. Dar în relația „motivarea muncii-moral industrial”, moralul este variabilă dependentă, fiind efect al felului în care are loc motivarea muncii.
Se mai practică împărțirea variabilelor explanatorii în **cantitative** și **calitative**. Se consideră cantitative, variabilele ce pot fi ordonate pe o singură dimensiune, cum ar fi vârsta, cooperarea, satisfacția, conflictul etc. Sunt considerate calitative variabilele neordonabile unidimensional, ca apartenența politică ori profesiunile;
- b. variabile **exterioare controlate** sunt cele – de cele mai multe ori numeroase – ce se referă la factori exteriori pe care nu intenționăm să-i modificăm, ci încercăm să-i menținem constanți. Dacă am monta un experiment pentru a constata dependența performanțelor școlare ale elevilor de nivelul lor de inteligență, ar trebui să menținem constante variabile de genul numărului orelor de studiu și de odihnă, regimului alimentar, ajutorului extern pentru studiu, modului de lucru al profesorilor, condițiilor de locuit etc.;
- c. variabile **exterioare necontrolate** sunt unele de care cercetătorul fie nu este conștient că intervin în situația experimentală, fie că le lasă în mod deliberat necontrolate din motivul dificultății de a le măsura și de a le menține constante.
Dacă putem controla numărul de ore cât studiază elevul, egaliza condițiile alimentației ori cele de locuit ale elevilor, cum putem controla (evidenția, măsura) influența pe care o are asupra performanței școlare tipul de literatură preferată, ori sportul preferat? Acești factori par foarte îndepărtați de relația nivel de inteligență – performanță școlară, și îi vom lăsa necontrolați;

- d. variabilele **exterioare necontrolate care dau efecte randomizante** sunt cele a căror influență în experiment se anulează reciproc în sensul că acționează în direcții contrare, nu acționează constant numai într-un sens și / sau doar pentru unii dintre subiecții experimentului.

Un asemenea factor exterior relației nivel intelectual – performanță școlară, poate fi hazardul, norocul. Oricine a dat un examen își amintește că a avut subiecte preferate (mai bine înțelese și reținute) și altele ce i s-au părut mai dificile. Șansa unor subiecte „mai bune” poate influența performanța, dar șansa aceasta nu este constantă și doar pentru unii. Același individ poate primi altă dată subiecte ce nu-i plac, iar alții ce nu au avut șansă în altă situație, să dispună de ea acum. Deci pe o multitudine de situații norocul ori șansa se pot egaliza cu neșansa la nivelul situațiilor și / sau al subiecților.

Concluzia: un experiment este cu atât mai riguros cu cât toate variabilele exterioare sunt controlate, ori măcar toate cele necontrolate să fie dintre cele cu efect randomizant.

SITUAȚIE, MOMENT ȘI GRUP EXPERIMENTAL sunt și acestea concepte de bază în cadrul metodologiei experimentului sociologic (vezi Chelcea, 1982, p. 71-73).

Situația experimentală cuprinde ansamblul **persoanelor, obiectelor și al condițiilor** desfășurării experimentului. Ca persoane pot fi cercetători, personalul ajutător și subiecții experimentului, iar ca obiecte aparatura folosită.

Cele trei componente ale situației (persoanele, aparatura și condițiile) sunt interdependente, în **interacțiune**. Cercetători superior calificați, subiecți bine aleși, aparatură performantă și condiții favorabile pot favoriza reușita experimentului.

Situația experimentală trece prin trei faze: cea **inițială**, cea de **după introducerea variabilei** independente și situația **finală**.

Grupul inclus în experiment se divide în două: grupul **experimental** și grupul de **control**.

Mai ales în experimentul de laborator, dar uneori și în cel natural, „terenul” se divide în aceste două părți identice.

Grupul experimental este compus din persoanele asupra cărora acționează variabila independentă pe care o introducem, ori o modificăm / manipulăm.

Grupul de control (grupul martor) este cel asupra căruia nu acționează variabila independentă introdusă și din comparația celor două grupuri trebuie să se pună în evidență efectele variabilei independente.

Cele două grupuri trebuie să fie omogene (cu structuri identice), deci să fie corect eşantionate. Dacă experimentăm eficiența unei noi metode de predare în școală, vom lua două clase „identice” la diverse caracteristici (vârstă, sex, performanță, program de studiu etc.), singura deosebire fiind că la o clasă vom folosi noua metodă de predare (variabilă independentă) în timp ce la cealaltă clasă vom utiliza metoda tradițională.

Momentul experimental constă în fond în două momente: t_1 – cel dinaintea introducerii variabilei independente și t_2 , cel de după introducerea acesteia.

În t_1 și t_2 se măsoară deci variabilele **dependente**, pentru a se constata eventualele diferențe produse de variabila independentă introdusă.

Dar pentru că variabila independentă nu se poate introduce instantaneu, grupul experimental trebuind să fie pregătit, să-și dea acordul etc., unii autori atrag atenția asupra importanței momentului t_0 , care este cel de când grupul experimental **este pregătit** pentru introducerea variabilei-cauză.

Din toate cele spuse până acum putem rezuma câteva lucruri:

1. Un experiment se desfășoară după un **plan** ce conține: definirea problemei, ipoteza, stabilirea variabilelor, tipul de măsurări, tipul de control etc.
2. Întru-un experiment se parcurg câteva **etape** printre care observarea unei situații inițiale, modificarea acesteia de către experimentator și observarea consecințelor.
3. În orice experiment trebuie îndeplinite anumite **condiții**: să se aleagă situații reprezentative pentru categorii mai largi de situații, de regulă trebuie operată o singură modificare (introdusă o singură variabilă), iar terenul trebuie divizat în grup experimental și martor.
4. **Validitatea** experimentului depinde de corecta stabilire a grupurilor, de purificarea la maxim a variabilelor experimentale și neutralizarea variabilelor externe necontrolate.
5. **Particularitățile** unui experiment sociologic sunt legate de faptul că se lucrează cu ființe umane conștiente, lucru ce limitează drastic posibilitatea manipulărilor. Orice intervenție modifică într-o măsură reacțiile subiecților, interacțiunea lor cu experimentatorul devenind esențială.

6. Din aceste particularități decurg și **limitele** / **dificultățile** experimentului sociologic: dificultăți de izolare a variabilelor, incertitudini privind comparabilitatea grupurilor, incertitudini legate de acțiunea și a altor variabile și – în consecință – valabilitatea rezultatelor dar pentru situația cercetată (deci posibilitate foarte redusă de extindere).

FUNCȚIILE principale ale experimentului sociologic sunt (Boiangiu ș.a., 1981, loc. cit.):

1. Stabilirea relațiilor de **cauzalitate**, aceasta fiind însăși esența experimentului, deci și funcția sa principală.
Manipulând o variabilă independentă și măsurând în t_2 modificările (dacă și în ce măsură ele se produc) în variabila (variabilele) dependentă, putem constata dacă există anumite relații de cauzalitate.
2. **Verificarea ipotezelor** enunțate pe bază de alte observații anterioare.
Între observație și experiment există multe puncte comune, dar și diferențe notabile. Nu poate exista experiment (ca de altfel orice cercetare) fără o ipoteză, și deseori experimentul se montează tocmai pentru a verifica / valida ipoteze stabilite pe diverse alte căi.
3. **Validarea** corectitudinii datelor obținute cu ajutorul altor metode.
Prin observație, documentare ori anchetă se poate acumula o cunoaștere ce s-ar cere verificată și validată printr-o metodă mai riguroasă. Acest lucru este uneori posibil printr-un experiment făcut la scară mai redusă, dar în condiții mai bine definite.
Spre exemplu, ajungem pe bază de anchetă la concluzia că oamenii mai bine informați în privința producerii energiei electrice și a costurilor implicate, sunt mai economi (reținuți) în consumul acesteia. Putem realiza un experiment incluzând două grupuri, în cadrul căruia grupului experimental să i se ofere informații amănunțite despre producerea energiei electrice (probleme, dificultăți, costuri, perspective) iar grupul martor să fie lipsit de aceste informații speciale. Dacă în t_2 măsurăm o scădere a consumului de energie electrică la membrii grupului experimental și menținerea consumului obișnuit la grupul martor, am validat (confirmat) această concluzie a anchetei.
4. O altă funcție a experimentului este legată de contribuția ce o aduc rezultatele lui la **întemeierea** teoriilor explicative bazate pe ele. Un experiment corect proiectat și realizat oferă rezultate cu înalt grad de încredere, și chiar dacă ele nu pot fi ușor extinse în afara situației experimentale, pot întemeia cu pertinentă explicațiile.

TIPURILE de experiment rezultă din clasificările pe diferite criterii. Criteriile cele mai des folosite sunt **mediul** în care are loc experimentul (situația experimentală), gradul **intervenției** cercetătorului în manipularea variabilelor, **nivelul controlului** variabilelor, **natura** variabilelor modificate, **funcția** experimentului, gradul în care subiecții sunt **conștienți** de experiment etc.

Pentru a compara cele două mari tipuri de experiment – cel „de laborator” și cel „natural” (de teren) – prof. T. Rotariu (1986, p. 162-165) apelează la 4 criterii de diferențiere:

1. **Mediul:** artificial sau natural.
2. **Izolarea:** puternică sau slabă.
3. **Situația:** inedită sau naturală.
4. **Factorul C:** prezent sau absent.

Autorul ne previne că apelează la dihotomii cam prea rigide, deci la împărțiri grosiere în doar două variante. În ce privește „factorul C” suntem datorii a aminti că într-un paragraf anterior, autorul a numit astfel – cu această denumire – faptul că subiecții **știu** că sunt supuși experimentului, sunt deci **conștienți** de această realitate.

Prin prisma unor asemenea criterii, **experimentul de laborator** este cel în care:

- subiecții sunt urmăriți într-un mediu **artificial**, special creat. Mediul natural al unui grup poate fi o clasă de școală, un atelier de muncă, o familie etc.
Prin mediu artificial nu înțelegem o diferență minoră (altă clasă decât cea obișnuită, alt atelier) ci unul în care se realizează și alte condiții;
- subiecții sunt puternic **izolați** de influențele exterioare;
- ei sunt puși în fața unor **situații noi** în raport cu cele obișnuite;
- sunt integral **conștienți** de faptul că sunt supuși unui experiment.

Deci experimentul de laborator, **artificial**, se produce într-o situație creată de cercetător, și ca atare controlul este mai puternic și întregul experiment este mai **riguros**.

Experimentul **natural** (numit și **parțial** ori **necontrolat**) are loc în ambianța socială normală a grupului: școală, întreprindere, familie etc. El este mai bogat în conținut dar întâmpină dificultăți de izolare și control al variabilelor.

Se mai ia în considerare și clasificarea în experimente **directe** și **indirecte**. În cele directe **cercetătorul introduce** un factor în desfășurarea fenomenului studiat iar în cele indirecte schimbările în desfășurarea obișnuită a fenomenului sunt întâmplătoare ori **independente** de obiectivele cercetării (calamități, evenimente etc.).

La fel se poate face distincția între experimentul **activ** și cel **pasiv**. Un experiment activ **modifică esențial** starea colectivității cuprinse în el și o poate dirija spre efecte chiar dăunătoare. În experimentul pasiv, introducerea unei noi variabile **nu produce** perturbări și schimbări esențiale, ori el are ca obiect doar izolarea de variabile existente deja în mod obișnuit în condițiile naturale ale colectivității cercetate.

Nu toate aceste tipuri de experimente corespund în același grad cerințelor metodologice ale unui experiment, acesta fiind și motivul pentru care unele sunt denumite pseudoexperimente. Se poate constata că sunt mai ușor de realizat și implică mai puține riscuri experimentele de teren, cele indirecte și cele pasive, dar și valoarea / rigurozitatea lor este mai redusă.

CAPITOLUL 19

CERCETAREA SOCIOMETRICĂ

Istoric. Tezele sociometriei. Conceptele sociometriei. Relațiile interpersonale. Structuri sociometrice. Tehnicile sociometriei – testul sociometric. Procedeele sociometriei – matricea sociometrică și sociograma.

„Termenul de sociometrie – ne spune prof.Achim Miha – a cărui etimologie provine de la o combinație a latinescului **socius**, care înseamnă social și a latinescului **metrum**, care înseamnă măsură, sau a grecescului **metron**, care înseamnă tot măsură, a fost folosit pentru prima oară încă în secolul trecut” (Miha, 1967, p.5).

Autorul citat este cel care în anii '70 a făcut primul demers de analiză științifică și critică a sociometriei (1967 „Sociometria. Eseu critic.” și 1970 „Sociologia americană a grupurilor mici”), până atunci tema „beneficiind” în limba română doar de „analiza” lui M.Bahitov – „Microsociologia – o utopie reacționară” (Editura Politică, 1959), reprezentând traducerea unei lucrări din limba rusă, publicată în 1958.

Tentative de abordare a temei au aparținut și lui Traian Herseni (1969, „Psihosociologia organizării întreprinderilor industriale”, Editura Academiei, București), Georgetei Dan-Spânoiu (1971, „Relațiile umane în grupurile de muncă industrială”, Editura Academiei, București) ori lui Vasile Ciocârlan (1973, „Relațiile interpersonale”, Editura Politică, București).

Nu există consens total în privința primei folosiri a termenului de „sociometrie”, de vreme ce sociologul român Petre Andrei afirma că el a fost utilizat prima dată de Neumann Spallart la un congres ținut în 1887 la Roma, dar Pitirim Sorokin îl localiza într-o lucrare din 1899 a lui A.Coste.

În sensul său etimologic inițial, termenul de sociometrie se referea la „măsurarea fenomenelor sociale”, adică la utilizarea matematicii în științele sociale. Sensul dobândit de termen ulterior – în deceniul patru al secolului XX – este direct legat de concepția teoretică și metoda inițiate și promovate de cel ce este considerat părintele spiritual al sociometriei, (psiho)sociologul Iacob Lèvi Moreno. Întâmplător Moreno s-a născut la București, în 1892, tatăl său fiind funcționar internațional la Comisia Dunării, fapt ce nu-l atestă „ca fiind de origine română” cum în mod eronat îl consideră unii.

De altfel, doar pentru acuratețea prezentării noastre, semnalăm în treacăt că există o serie de erori – chiar de date factuale – în diverse materiale referitoare la Moreno. Spre exemplu, data nașterii sale (19 mai 1892) apare ca 1889 în lucrarea „Mic Dicționar de Sociologie” (1993, Editura All, București, p.163-164); și data publicării lucrării fundamentale a lui Moreno (1934, „Who shall survive” – „Cine va supraviețui?”) este indicată în același Mic Dicționar ca fiind anul 1937.

De mic copil Moreno s-a mutat cu părinții la Viena, unde a studiat medicina cu profesori celebri iar între 1917 și 1924, a profesat în Austria, o perioadă și în lagărul de refugiați de la Mitterndorf de lângă Viena. Se pare că în acest lagăr a constatat Moreno și a meditat asupra tensiunilor și conflictelor din cadrul unor colectivități, asupra posibilității de a le reduce / aplana prin reorganizarea grupurilor etc.

Din 1925, Moreno a emigrat în Statele Unite unde, în 1934, i-a apărut cartea fundamentală deja amintită și unde a creat cunoscuta școală sociometrică. Alte lucrări importante ale sale, unele sintetizând, completând ori reformulând bazele sociometriei, sunt „Sociometria, metoda experimentală și științele sociale” (1951) și „Sociometria și științele omului” (1956). La moartea sa în 1974, Moreno lăsa în urma sa o școală de cercetare, un institut celebru („Academia Moreno” din New York), o revistă („Sociometry”) al cărei fondator a fost și un larg cerc de adepți din toată lumea a concepției sale.

Sociometriei i-au fost aduse și **serioase critici**, unele rezumate în literatura noastră de Achim Mihu (1967, p.13-55) ori Vasile Miftode (1995, p.332-334). Să semnalăm în primul rând, controversese privind însăși **definiția sociometriei**. A.Mihu semnalează că, „sociometristul danez A.Bjersstedt a identificat 13 definiții ale noțiunii în discuție, pe care le-a trimis spre evaluare unui număr de 269 de experți. Din analiza celor 131 de răspunsuri primite, a reieșit că numărul cel mai mare de adeziuni l-a primit următoarea apreciere: sociometria este «tratamentul cantitativ al relațiilor umane *preferențiale*»” (1967, p.p.5-6).

Deși Moreno a **insistat** mereu asupra faptului că sociometria nu trebuie redusă doar la metodă, **ea fiind și o teorie**, exegeții au remarcat că aparatul teoretic – conceptual al sociometriei **este sărac**, că această concepție este **psihologizantă** prin rolul acordat factorilor psihici (subiectivi) în raport cu factorii obiectivi, că tehnica sociometrică are un **rol secundar** și o arie de aplicare **restrânsă** etc. Dintre aceste critici – în fond interdependente – cea mai importantă este aceea a aspectului primordial subiectiv, psihologizant, pe care sociometria îl introduce în sociologie.

Dar în general, nu este negat aspectul **atractiv** al acestei tehnici și nici relativa rafinare pe plan **matematic** a procedeelelor de care uzează.

Facem în continuare, o sumară prezentare a **concepției teoretice** și caracteristicilor **de tehnică** ale sociometriei.

Moreno, deși a avut pretenția unei veritabile „revoluții sociometrice” a recunoscut că sociometria este doar o componentă a „științelor cunoașterii vieții sociale” pe care el le concepea ca un model piramidal, compus din **socionomie**, **sociodinamică**, **sociometrie** și **socioatrie** (Mihu, 1967, p.18-22).

Socionomia aflată în vârful acestei piramide, ar consta în știința legilor suprastructurale ale societății.

Sociodinamica ar reprezenta știința ce studiază structura „agregatelor sociale”, adică a grupurilor oficiale, închise.

Sociometria ar reprezenta știința care pe baza unui test special ar măsura anumite aspecte ale vieții sociale.

În fine, **socioatria** ar fi compusă de modalitățile și tehnicile prin care s-ar putea realiza „însănătoșirea socială”, deci ameliorarea/rezolvarea problemelor sociale.

UNIVERSUL SOCIAL este denumirea sub care Moreno înțelege societatea, considerând-o ca având trei dimensiuni ori **componente**:

- **„societatea externă”** compusă din totalitatea grupurilor oficiale, reale, vizibile, mari ori mici, cu formă precis stabilită, fenomene suprastructurale instituționalizate. Între acestea, reprezentând structura **macroscopică** a societății, se includ biserica, școala, armata, familia, întreprinderea, partidul etc., deci forme **accesibile simțurilor, vizibile și evidente**, mai ușor de studiat.
- **„matricea sociometrică”** constând în structura **microscopică** a socialului, reprezentând relațiile preferențiale dintre oameni, relații („realitatea internă a socialului”) manifeste mai ales în grupurile de talie mică. Acestea nu se pot pune în evidență decât prin tehnica specială imaginată de Moreno (testul sociometric), prin care se postulează în fond primatul aspectului psihologic în raport cu cel obiectiv al relațiilor sociale.
- **„realitatea socială”** ar reprezenta contradicția și compromisul dintre aspectul macroscopic și microscopic al vieții sociale, deci între „societatea externă ” și „matricea sociometrică”. În cadrul ei există deci „amestecate” relațiile psihologice cu cele instituționale, un conglomerat în care acționează atât legi juridice (în societatea externă) cât și legi afective (în matricea sociometrică).

În toată concepția moreniană se folosesc unele **CONCEPTE** specifice, elaborate de inițiatorul ori colaboratorii școlii.

Conceptul de bază este cel de **tele** (sau **teleelement**) definit ca „o legătură psihologică preferențială, «simpatetică» dintre oameni, dintre ei și «rolurile» lor sau dintre ei și anumite obiecte” (Mihu, 1967, p.25). Sau într-o formulare aparținând chiar lui Moreno, teleelementul „nu este de fapt decât un aspect al celei mai mici unități viabile a «matricei sociale» pe care o numim «atom social»” (Mihu, loc.cit.). Mergând mai departe cu analogia, unii autori au numit chiar teleelementul ca fiind un „electron social”, idee prin care îl subordonează atomului social; acest electron social ar fi deci **cea mai mică**

unitate de sentiment ce se poate transmite de la un individ la altul, formularea aparținând tot lui Moreno.

Există mai multe variante de teleelement:

❖ **teleelementul simplu** în relația dintre indivizi. Dacă A îl simpatizează pe B (A îl alege pe B) și B îl simpatizează pe A (deci B îi răspunde prin simpatie lui A), avem un asemenea teleelement simplu. El se manifestă la rândul său în două variante:

- teleelementul simplu **compatibil** în care alegerile/preferințele se situează la același rang. Deci în cadrul grupului, A îi preferă în ordine pe B, C și D. La rândul lui, B îi preferă pe A, C și D. Deci A l-a preferat **în primul rând** pe B, iar B îl preferă tot în primul rând pe A.
- teleelementul simplu **incompatibil** în care preferința exprimată nu este de același rang. Deci A îi preferă pe B, C și D, iar B îi preferă pe D, A și C, adică nu răspunde cu prima preferință lui A (ci în al doilea rând, în al treilea rând....) așa cum și-a exprimat-o acesta față de B.

Există și cazul în care A îl alege pe B dar B nu-l alege pe A (B nu răspunde de loc preferinței lui A), caz în care ne aflăm în fața unui **infra-tele**.

❖ **teleelementul simbolic** sau **tele-rolul**. În acest caz, atracția/preferința nu se manifestă pentru o persoană anumită (deci pentru ego-ul acesteia), ci spre simbolul pe care îl reprezintă, spre rolul pe care îl are în grup ori societate (așadar pentru alter ego-ul acesteia).

Spre exemplu, nu ne manifestăm preferința **pentruun anumit** medic, sportiv, actor, inginer, preot, avocat, politician, profesor etc., ci **preferăm** în general pe cei care sunt medici, sportivi, actori, ingineri, preoți etc. Când auzim formulări de genul „prefer să-mi aleg prietenii dintre medici, sportivi....” avem de a face cu teleroluri, deci preferința o exprimăm pentru ceea ce reprezintă rolul de preot, profesor, medic, sportiv ș.a.m.d.

Când aceste teleroluri **nu coincid** (spre exemplu A preferă artiștii dar B preferă sportivii etc.) suntem în prezența unui **infra-tele** pentru roluri. Cu totul în treacăt amintim că dacă preferințele (teleelementul) se **concentrează** intens spre roluri/grupuri cărora le aparține individul (inginerul preferă ingineri, avocatul preferă avocați, medicul preferă medici, sociologul preferă sociologi etc.), apare fenomenul de **centrism profesional** (vezi Krausz, ș.a., 1972, „Structuri profesionale și centrism profesional”, în vol. „Sociologia în acțiune”, Iași).

- ❖ **teleelementul-obiect** caz în care preferința nu se manifestă spre persoane ori spre rolul acestora, ci spre anumite obiecte.

Unele persoane au evidentă preferință pentru un anumit gen de îmbrăcăminte (ex. jeanși), pentru un anumit tip de alimentație (ex. vegetariană), pentru un anumit tip de automobile (ex. de sport), pentru un anumit tip de veselă (ex. de porțelan ori cristal), pentru un anumit tip de bijuterii, de mobilă, de decorațiuni etc. Când invitat fiind într-o casă, ți se servește cafeaua într-o ceașcă de porțelan fin dar gazda și-o bea dintr-o ceașcă de faianță, motivând că „este ceașca mea preferată”, această gazdă enunță un teleelement-obiect.

Doar amintim că exagerarea în direcția tele-obiectului conduce – în extremis – la **fetișism**, adică la considerarea obiectului respectiv ca având puteri magice, ca fiind „talisman”, „amuletă” etc. Când vedem pe radiatorul unei limuzine de lux o potcoavă argintată, ne dăm seama că preferința proprietarului pentru acest obiect e însoțită de convingerea că „poartă noroc”, ca și purtarea la gât a unei amulete, ori crearea dintr-o schijă care te-a rănit în război a unui ac de cravată etc.

Pe lângă conceptul fundamental de teleelement și în indisolubilă legătură cu acesta, sociometria folosește și **alte concepte specifice** (ori folosite în mod specific) dintre care doar amintim:

- ✓ **„întâlnirea”** care ar avea drept corespondent științific teleelementul și care înseamnă contactul indivizilor, poziționarea lor „față în față”, posibilitatea lor de a vedea și a percepe, de a se opune și confrunța, de a putea exprima sentimente de simpatie, iubire, ostilitate, indiferență etc. Acest concept al întâlnirii (meeting) implică o relație totală, în care două persoane se cunosc deplin, pătrund spiritualicește „unul în celălalt”, comunică în modul cel mai intens.
- ✓ **„spontaneitatea” și „creativitatea”** reprezintă un cuplu fundamental de concepte în sociometrie, pe care Moreno a recunoscut că le-a împrumutat (și adaptat) din psihologia lui H.Bergson. Ele sunt definitorii pentru realitatea intimă, profundă, marcată de conștiință a oamenilor, deci sunt sesizabile în orice act uman, în comportamentul obișnuit ori excepțional al oamenilor. Spontaneitatea sociometrică „este un fapt psihic imediat, care nu se naște din cumpăniri de motive, ci izbucnește direct din formația intimă a psihicului uman, ca o manifestare a elanului vital. Spontaneitatea poate fi definită ca un răspuns

adekvat la o situație nouă sau ca un răspuns la o situație veche. Ea reprezintă reacția sufletească bruscă a unui om față de un fenomen nou, ca de pildă, întâlnirea întâmplătoare cu un om necunoscut etc. Creativitatea, deși legată de spontaneitate, are un conținut diferit, asemănător cu acela al originalității....” (Mihu, apud Moreno, 1967, p.56).

Teoria lui Moreno este că un individ poate avea un grad ridicat de spontaneitate, dar creativitate zero, fiind – după expresia sa – un „idiot spontan”. Creativitatea constă în capacitatea de a se manifesta în mod inedit, independent, dar are nevoie de catalizatorul spontaneitate, care se referă la viteza cu care se produce un act de comportament.

- ✓ „**rolul social**” care în sociometrie exprimă o „comportare oarecum stabilizată, conservată, a individului, aflată la intersecția dintre particularitățile sale și numitorii comuni externi sociali” (Mihu, op.cit. p.64). Jucarea rolului exprimă atât spontaneitate cât și creativitate, deși rolul este puternic marcat de condițiile social-istorice.

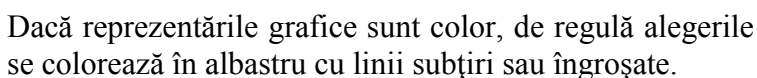
Alături de conceptele de bază enunțate, în sociometrie se folosesc și cele de **atom social** (gen proxim pentru electronul social = teleelementul), **efect sociodinamic** etc.

METODICA sociometriei (tehnicele și procedeele ei) pornește de la stabilirea celor **patru relații fundamentale** ce pot să apară în relațiile interumane.

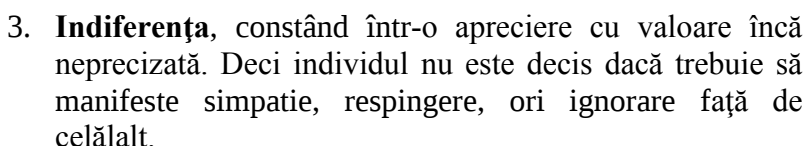
1. **Atracția**, simpatia, preferința pozitivă, alegerea ca partener preferat. Ca și celelalte tipuri de relații, și atracția poate fi:
 - **unilaterală**. **A** îl preferă pe **B**, dar **B** nu-l preferă.
 - **reciprocă**. **A** și **B** se preferă (aleg) reciproc.

De acum precizăm că în toate reprezentările grafice (ale „atomului social”, ale sociogramelor individuale ori de grup etc.) alegerea preferențială unilaterală se simbolizează printr-o linie subțire cu vârful săgeții spre simbolul individului „primitor” al alegerii, iar alegerea reciprocă, printr-o linie îngroșată, eventual cu vârfuri de săgeți la ambele capete ale relației.

Deci,

Grafic se simbolizează cu o linie întreruptă subțire sau îngroșată (ori cu culoarea roșie la reprezentări color), atât în cazul respingerii unilaterale cât și a celei reciproce.

Indiferența poate fi și ea unilaterală (**A** este indiferent față de **B**, dar **B** poate să-l simpatizeze, respingă ori să-l ignore pe **A**) și reciprocă (**A** și **B** își sunt reciproc indiferenți).

4. **Ignorarea** este cazul în care individul și-a clarificat sensul valoric al relației față de celălalt (deci știe că îl simpatizează, respinge, îi este indiferent) dar este convins că nu merită să-i dea importanță.

Ignorarea este unilaterală când **A** îl ignoră pe **B**, dar **B** îl poate simpatiza, respinge ori să-i fie indiferent **A** , dar poate fi și reciprocă (**A** și **B** se ignoră reciproc).

În reprezentările grafice, indiferența și ignorarea apar ca **lipsă de relație**, deci – spre exemplu – în secvența **A — B** se presupune că lipsa unui răspuns a lui **B** (deci nici alegere, nici respingere) înseamnă fie indiferență fie ignorare. La fel, lipsa relației clare între **A** și **B**, neexistând nici alegere nici respingere, concluzia este aceeași. Altfel spus, indiferența și ignorarea nu pot fi simbolizate în sociograme decât ca lipsă a relației, dar în cadrul anchetei, pot fi aflate mai multe lucruri despre ele. Spre exemplu, individul poate declara „nu-i cunosc decât pe patru dintre colegi...” sau „nu mă interesează majoritatea membrilor grupului...” etc.

Am menționat și faptul că unora, distincția dintre indiferență și ignorare li se pare prea puțin semnificativă și vorbesc (A.Mihu spre exemplu) doar de atracție, repulsie și indiferență. Noi am făcut această distincție considerată de unii prea „de finețe” în scopul unei prezentări complete a posibilităților relațiilor interpersonale.

Din cele patru tipuri fundamentale de relații, **rezultă prin combinare 16 tipuri de relații pentru cuplul A — B** (vezi și Miftode, 1995, p.341).

1. A îl alege pe B, B îl alege pe A	$A \longleftrightarrow B$
2. A îl alege pe B, B îl respinge pe A	$A \xrightarrow{\quad} B$
$\quad \leftarrow \text{---}$
3. A îl alege pe B, B este indiferent față de A	$A \longrightarrow B$
4. A îl alege pe B, B îl ignoră pe A	$A \longrightarrow B$
5. A îl respinge pe B, B îl alege pe A	$A \xleftarrow{\quad} B$
$\quad \text{---} \rightarrow$
6. A îl respinge pe B, B îl respinge pe A	$A \leftarrow \text{---} \rightarrow B$
7. A îl respinge pe B, B este indiferent față de A	$A \text{---} \rightarrow B$
8. A îl respinge pe B, B îl ignoră pe A	$A \text{---} \rightarrow B$
9. A este indiferent față de B, B îl alege pe A	$A \longleftarrow B$
10. A este indiferent față de B, B îl respinge pe A	$A \longleftarrow \text{---} B$
11. A este indiferent față de B,
B este indiferent față de A	$A \quad \quad B$
12. A este indiferent față de B, B îl ignoră pe A	$A \quad \quad B$
13. A îl ignoră pe B, B îl alege pe A	$A \longleftarrow B$
14. A îl ignoră pe B, B îl respinge pe A	$A \longleftarrow \text{---} B$
15. A îl ignoră pe B, B este indiferent față de A	$A \quad \quad B$

16. A îl ignoră pe B, B îl ignoră pe A A B

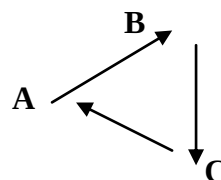
Dintre aceste 16 posibilități de relații între doi indivizi, cele mai importante sunt:

- atracția reciprocă (A $\longleftrightarrow$ B)
- respingerea reciprocă (A $\longleftarrow \text{---} \longrightarrow$ B)
- perechea incompatibilă (A $\longrightarrow$ B; A $\text{---} \longrightarrow$ B)
- ignorarea și indiferența reciprocă (A B)

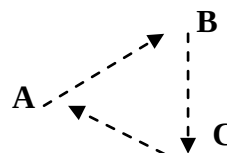
Dar cum fiecare individ poate intra în relație nu doar cu un singur „altul” ci cu mai mulți (A poate alege/respinge pe B, C, D, E...), pot apărea veritabile **structuri preferențiale** compuse din mai mulți indivizi:

- lanțul de atracție A $\longrightarrow$ B $\longrightarrow$ C $\longrightarrow$ D $\longrightarrow$ E
- lanțul de respingere A $\text{---} \longrightarrow$ B $\text{---} \longrightarrow$ C $\text{---} \longrightarrow$ D $\text{---} \longrightarrow$ E

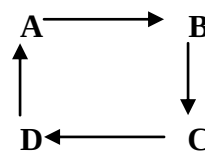
- triunghiul de atracții

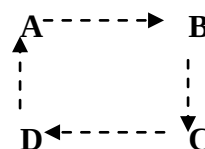
- triunghiul de respingeri

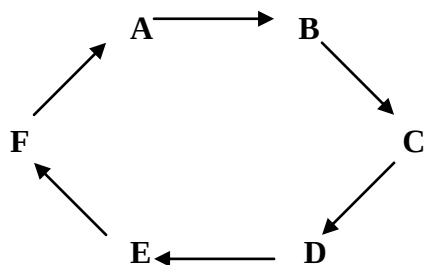
- pătratul atracțiilor

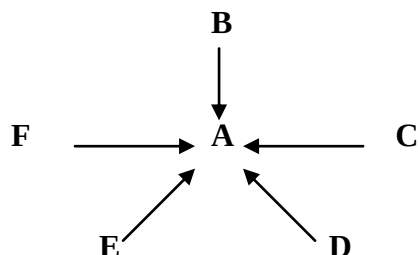
- pătratul respingerilor

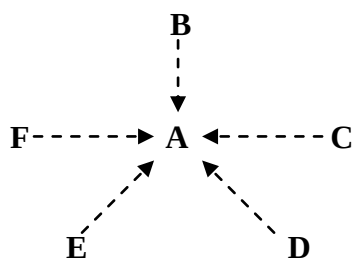
- **cercul de atracții**

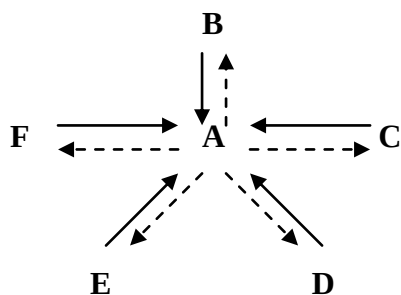
- **steaua atracțiilor**

- **steaua respingerilor**

- **steaua atracțiilor
cu respingere
interioară**

Prezentarea pe care am făcut-o structurilor este una **incompletă** și **simplificată**. Incompletă pentru că există și alte tipuri de structuri neamintite (ex. „cercul de respingeri”) și simplificată, pentru că am indicat în structuri doar relații unilaterale. Dar elementele de structură pot fi parțial ori integral compuse din reciprocități. Într-un lanț, toate ori unele legături pot fi alegeri/respingeri reciproce, un triunghi poate fi compus din 1, 2 ori chiar 3 atracții ori respingeri reciproce, ș.a.m.d.

TEHNICILE sociometrice nu au fost elaborate integral și exclusiv de către Moreno, unele – ori aspecte ale lor – fiind dezvoltate de către membri școlii ori de către adepții ei. Ele sunt în principal:

✓ **testul sociometric**, care urmărește fie evidențierea stării preferențiale a individului în cadrul grupului (se vizualizează prin sociograma individuală), fie evidențierea structurii și a stării globale a relațiilor preferențiale la nivelul grupurilor mici (se mai numește „testul configurației sociale”, vizualizat prin sociograma de grup). La problematica testului sociometric vom reveni mai pe larg.

✓ **„psihodrama”**, tehnică de cercetare, psihodiagnostic și psihoterapie, recunoscută de Moreno ca fiind de inspirație psihanalitică (de altfel, el l-a avut la Viena profesor pe părintele psihanalizei - Sigmund Freud).

După expresia lui Moreno, psihodrama este „știința care caută adevărul prin metode dramatice” (Metode apud Moreno, 1995, p.333) și constă în „eliberarea creativității și spontaneității individului”. Cel care conduce jocul (psiholog, psihoterapeut) distribuie indivizii în roluri, fiecare putând interpreta propriul rol, ori unul apropiat în cadrul grupului.

Rezultă o improvizație scenică în cadrul căreia se eliberează spontaneitatea, se analizează erorile de comportament care au generat conflicte în grup, se trag concluzii privind felul în care ele ar fi putut fi evitate etc. (vezi și Tania Dobrescu, 1993, „Psihodrama”, „Sociodrama”, în Dicționarul de Sociologie, Editura Babel, București, p.p. 475-476 și p.563). În esență, este deci vorba de **asumarea, jucarea și crearea rolului** (vezi Mihu, 1967, p.300-310) psihodrama având simultan funcția de instrument de cercetare și de terapie.

✓ **„sociodrama”**, este o tehnică cu rol complementar psihodramei. Diferența constă în faptul că dacă la psihodramă subiectul principal este individul, cu trăirile sale pe care le eliberează și le expune în fața altora ca el, în sociodramă, subiectul este colectivitatea (grupul). Cei care participă la sociodramă primesc un subiect dramatic (incident, eveniment, conflict etc.), identic ori asemănător cu cele pe care grupul le-a parcurs. Se distribuie

rolurile pentru fiecare membru al grupului și prin jocul rolurilor se încearcă reconstituirea atmosferei și situației prin care grupul a trecut, acesta re trăind în comun situația în cauză. Este ocazia conștientizării cauzelor, motivațiilor, prejudecăților etc. ascunse care au generat situația și se ajunge la înțelegerea nevoii unor schimbări de atitudine.

TESTUL sociometric propriu-zis la care revenim, este deci principala tehnică sociometrică, Moreno definindu-l astfel: „Testul sociometric este un instrument care examinează structurile sociale prin măsurarea atracțiilor și repulsiilor care au loc între indivizii unui grup.” (Mihu, apud Moreno, 1967, p. 263). Ca tehnică, testul constă în aplicarea unui chestionar fie autoadministrat prin anchetă indirectă, fie prin interviu, chestionarul și/sau întrevederea trebuind să clarifice câteva chestiuni importante (vezi Mihu, apud Bastin, 1997, p.265-270).

1. **Motivația** testului, a completării chestionarului, legată intrinsec și de problema ce o prezentăm în continuare.
2. **Crearea stării de încredere** a subiecților față de cercetarea la care participă. Esențial este faptul că testul sociometric este una dintre foarte puținele tehnici în care se cere **cunoașterea numelui subiectului**. Doar în cadrul autobiografiilor, a biografiilor și a studiilor de caz mai există această situație. Ori subiectul trebuie să știe de ce i se solicită numele unor oameni pe care îi preferă/respinge, să fie convins de confidențialitatea asigurată opiniilor sale, de faptul că ceea ce declară nu va fi folosit împotriva lui, că nu-i va provoca deservicii etc. Ca să dăm un exemplu minor, noi înșine am realizat timp de 21 de ani (1968-1989), în cadrul seminarilor de sociologie alocate tuturor studenților secțiilor de ingineri ai fostului Institut de Mine Petroșani, o aplicație constând într-un test sociometric. Am „pus” pe tablă câteva sute de sociograme ale grupelor studentești, prevenind din momentul completării testului, că vom face publice doar preferințele pozitive (alegerile) nu și respingerile. Astfel că în toate instrumentele devenite publice (desfășurătorul preferințelor, matricea sociometrică, sociograma de grup) nu au apărut respingerile unilaterale ori reciproce care – credem noi – nici nu ar fi fost declarate dacă studenții nu ar fi avut încredere în caracterul confidențial al testului completat. În consecință, studenților li s-a spus că **dacă** există și situații în care nu ar dori ca anumiți membri ai grupei să le fie colegi, să participe împreună la un eveniment etc., să-i nominalizeze în ordinea în care îi resping, deci nu-i preferă. Iar în analiza finală a coeziunii din cadrul grupei respective, s-a făcut doar o apreciere impersonală de tipul „în grupa dumneavoastră s-au înregistrat și un număr de...respingeri, dintre carereciproce, ponderea lor fiind de ...% din totalul emisiunilor din cadrul grupului, ceea ce îngăduie calificarea coeziunii grupei dumneavoastră ca fiind ”. Același mod de operare s-a aplicat în ultimii 15 ani (1992 –

2007) și la **predarea** temei „Cercetarea sociometrică” din cadrul disciplinei de Metode și tehnici de cercetare sociologică, de la specializarea Psihosociologie/ Sociologie (cu un număr de 1-3 grupe anual), a Universității din Petroșani. După explicarea tezelor și conceptelor sociometriei, cursul a continuat prin administrarea unui test sociometric, iar în cadrul instrumentelor deja precizate (desfășurătorul preferințelor, matricea sociometrică, sociograma, „citirea” și interpretarea ei) făcute publice, problema respingerilor a fost tratată în modul deja amintit.

3. **Determinarea situației preferențiale** în cadrul căreia apar ca probleme:

a) **limita** ariei preferențiale (ce grup este supus testului: grupa studentască, anul de studiu, plutonul de militari, brigada de muncă, schimbul de lucru în cadrul brigăzii, membri unui birou administrativ, echipa sportivă ori clubul sportiv etc.);

b) **calitățile** alegerii (se cer doar alegeri și respingeri, ori se cere semnalarea și a indiferenței/ignorării);

c) **criteriile** alegerii care pot fi unul singur ori mai multe. Prin criterii se înțeleg aspectele în raport cu care se cere exprimarea preferinței pozitive ori a respingerii. Se poate cere o preferință **globală** printr-o întrebare de genul „cu cine ați prefera să fiți coleg....?” ori „cu cine n-ați dori să faceți parte din.....?”. Dar se pot distinge criterii ca preferința în **relații profesionale, de petrecere a timpului liber**, preferința pentru participarea la o **acțiune social-umanitară** etc. Deci se pot formula întrebări specifice ca „cu cine ai prefera să lucrezi împreună la proiectul...?”, „cu cine ai prefera să petreci revelionul...?”, „cu cine ai prefera să pleci într-o excursie în străinătate....?”, „cu cine ai prefera să faci parte dintr-o organizație de ajutorare a copiilor străzii....?” ș.a.m.d.

Este evident că solicitarea preferințelor în raport cu două – trei criterii conduce la obținerea de informație **mai multă** și **diferențiată**, dar criteriile trebuie limitate la un număr rezonabil, care să nu depășească posibilitățile de discriminare ale subiecților.

d) **limitarea** (ori nu) **numărului** de alegeri/respingeri admise. Când nu se limitează acest număr, se folosesc formule ca „numiți câți membri ai grupului doriți, pe care îi preferați pentru....”, caz în care **expansiunea** psihică a subiectului este neîngrădită, el putând alege câți dorește dintre membri grupului. Varianta nelimitării preferințelor exprimate (atracții ori respingeri) asigură deci o expansiune psihică nelimitată, dar – mai ales în cazul grupurilor numeroase – ridică probleme de prelucrare și vizualizare prin sociograme.

De aceea, în majoritatea cazurilor, numărul alegerilor/ respingerilor este limitat de obicei la 3 ori 5. Deci întrebările

din chestionar au forma „numiți, în ordine, cel mult 3 colegi cu care ați prefera să lucrați....” ori „numiți în ordine, cel mult 3 membri ai grupului cu care ați prefera să participați la(petrecere, revelion, excursie etc.)”. În cazul limitării numărului de preferințe, expansiunea psihică (indicator ce va fi explicat ulterior) este egală, toți având dreptul a indica doar 3 (spre exemplu) alegeri/respingeri, dar prelucrarea în general și elaborarea sociogramei, în special, este mult ușurată.

e) stabilirea **scării preferențiale** care va sta la baza cuantificării folosite în procedeele de prelucrare. În mod practic, se stabilește că preferințele trebuie clasate ca fiind „în primul rând”, „în al doilea rând”, „în al treilea rând” ș.a.m.d. Chiar formularea întrebărilor în chestionar poate conține asemenea precizări: „cu cine ați dori **în primul rând** să....” ori „precizați în **ordinea preferinței dvs.** pe cei cu care ați dori să....”. Pentru cuantificarea viitoarei prelucrări, se va preciza și **distanța** pentru preferințe, distanță ce poate fi egală ori nu. Spre exemplu, cerem membrilor grupului să aleagă în ordine 3 colegi pe care îi preferă în funcție de un anumit criteriu și considerăm că prima alegere este echivalată cu valoarea +3, a doua cu +2 și a treia alegere cu +1 (la respingeri, scala se menține însă cu semn negativ: prima = - 3, a doua = - 2, a treia = - 1). În acest caz, raportul scorului primei preferințe față de a doua este 1,5 ($3/2$) și față de a treia este de 3 ($3/1$). Unii cercetători cer 5 preferințe cărora le dau valoarea de 5 (prima), 4 (a doua), 3 (a treia), 2 (a patra) și 1 (a cincia).

Dar putem să ne fixăm o scală de 10 – 5 – 4, caz în care raportul între prima și a doua preferință este 2 ($10/5$) iar între prima și a treia este 2,5 ($10/4$). O asemenea scalare pune mai pregnant (mai distanțat) în evidență prima preferință și apropie preferința a doua de a treia.

Chestionarul pe baza căruia se va realiza testul sociometric va fi deci – în acord cu explicațiile pe care le-am oferit – un instrument suplu, cu număr redus (8 – 12) de întrebări care se vor referi la:

- câteva **date factuale**, de „identificare” cum ar fi numele și prenumele, sexul, vârsta. Eventual se pot cere, în funcție de colectivități specifice, date privind și vechimea în activitate, funcția, medii de promovare, etnia, naționalitatea etc. Este oportun să ne limităm cel mult la patru - cinci asemenea caracteristici personale;
- **preferințele** pentru alegeri („cu cine ați dori să....?”) și pentru respingeri („cu cine nu ați dori să....?”);

- întrebări despre **așteptările** indivizilor, în ambele variante („cine credeți că v-ar alege ca partener....?”; „cine credeți că v-ar respinge ca partener....?”);

- eventual una – două întrebări prin care se cere **aprecierea** climatului/coeziunii grupului în general („apreciați că relațiile în cadrul grupului din care faceți parte sunt în general”; „apreciați că în grupul de care aparțineți climatul este ...”).

Pe lângă testul sociometric prin care se recoltează alegerile și respingerile în forma expusă mai sus, există și alte tehnici prin care se poate realiza acest lucru, în fond variante de atingere a aceluiași scop.

Mai cunoscute sunt:

➤ **comparația perechilor**, tehnică prin care se oferă fiecărui individ o listă a tuturor perechilor posibile în cadrul grupului, în care el însuși este unul din elementele perechii. Deci individul A primește o listă cu perechile **A – B, A – C, A – D, A – E, A – F** ș.a.m.d. cerându-i-se să aleagă perechile preferate. Dacă să presupunem că A alege în ordine perechile **A – M, A – P** și **A – D**, înseamnă că în fond îi preferă pe **M, P** și **D**, pe care ar fi putut să-i scrie direct în varianta inițială a testului.

➤ metoda **ordinală** (la Mișu, 1967, p.266 apare ca „metoda originală”) prin care individului i se prezintă o listă cu toți membri grupului cărui îi aparține iar el trebuie să-i numereze în ordinea în care îi preferă. Este de presupus că dacă individului îi este relativ ușor să-și stabilească primele preferințe, după primii 6-7 preferați, toți ceilalți (de ex. într-un grup de 25 de membri), vor fi preferați cam la întâmplare, ordinea fiind foarte relativă, nesigură.

Avantajul ambelor variante expuse pare a fi doar acela că individul află numele tuturor membrilor grupului, în ipoteza că nu-i cunoaște.

PROCEDURELE principale ale sociometriei sunt matricea sociometrică și sociograma.

Prelucrarea unui test sociometric începe cu **atribuirea simbolurilor** cu care fiecare membru al grupului va apare în matricea sociometrică și în sociogramă.

Există două variante mai uzuale:

- folosirea **inițialelor** numelui și prenumelui, în genul PN (Popescu Nicolae), IC (Ionescu Constantin), PV (Pană Vasile) etc.
- **numerotarea** subiecților, care poate fi absolut la întâmplare ori urmărind un anumit criteriu. Varianta absolut aleatoare, asigură o

maximă confidențialitate deoarece luăm testele completate și după ce le amestecăm, le numerotăm cu 1, 2, 3, 4, 5 etc. Dar dacă ne interesează, spre exemplu, relația preferențială cu indivizi posedând funcții oficiale în grup, putem acorda numărul 1 liderului formal (șefului oficial al grupului), numerele 2-3-4 eventualilor lui adjuncți (ex: șefi de schimb ai șefului brigăzii, directorilor adjuncți ai directorului, prorectorilor unui rector, secretarilor de stat ai unui ministru etc.). Unul dintre exemplele ce le vom da ulterior, va conține o asemenea rearanjare a numerelor în raport cu funcția.

Există și o posibilitate de numerotare care să ia în calcul potențialele alegeri preferențiale. Dacă completăm testul în colectiv, de exemplu în cadrul unei colectivități adunate într-o sală (o grupă de studenți într-o sală de seminar, o echipă de strungari într-un atelier, o echipă de fotbal într-un vestiar etc.) și adunăm testele conform apropierea spațială a subiecților (așezarea lor în aceeași bancă, ori pe scaune alăturate), numerotându-le conform acestei dispunerii spațiale, vom constata probabil că între numerele apropiate atribuite (de ex. 6-7-8; 15-16; 2-3 etc.), vor exista chiar multe atracții reciproce. Presumția – care se confirmă deseori – este că doi indivizi se așează în aceeași bancă ori pe scaune alăturate, pentru că se preferă și nu o vor face dacă nu se suportă.

Ca fază intermediară a prelucrării, care să preceadă sociomatricea, se poate întocmi un desfășurător al alegerilor și respingerilor, în fond un tabel în care centralizăm alegerile și respingerile de pe fiecare chestionar de test. Această fază intermediară a prelucrării nu are doar rolul de a ușura întocmirea matricei, fiind evident mai ușor să citești emisiunile de pe un tabel centralizator decât să o faci din 20-25 fișe individuale.

Faza are și un alt avantaj: ea permite constatarea că unii subiecți au exprimat preferințe și spre membri absenți ai grupului ori spre unii din afara lui. Deci matricea va trebui să prevadă și rânduri/coloane suplimentare pentru aceștia.

Matricea sociometrică este așa cum o indică și numele, un tabel simetric, cu dublă intrare, în care membri grupului apar atât pe rânduri (linii) cât și pe coloane. Construim pentru exemplificare o asemenea matrice, a unui grup de doar 10 persoane, pe care le simbolizăm cu numere de la 1 – 10, adăugând și trei numere (11, 12, 13) de indivizi cărora le-au fost adresate alegeri/respingeri, deși nu au fost de față la test.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1		+3		+1	+2					-3	-2		-1
2	+3		+2				+1	-3	-2	-1			
3		+2			+3	+1							
4	+1		+3		+2						-3		-2
5	+2		+3	+2									-3
6	+2		+1		+3								
7		+1						+2			+3		-3
8						+1	+2			+3			
9						+1		+3				+2	-3
10				+1					+3		+2		
scor	+8	+6	+9	+4	+10	+3	+3	+2	+1	-1	0	+2	-12

Fig.14 Exemplu didactic de matrice sociometrică

Matricea arată pe **rânduri/linii** alegerile și respingerile **emise**. Astfel subiectul nr.1 îi preferă în ordine pe nr.2, 5 și 4 și îi respinge pe nr.10, 11 și 13; subiectul nr.2 îi alege pe 1, 3 și 7 și îi respinge pe 8, 9 și 10; subiectul nr.3 îi alege pe 5, 2 și 6 și nu respinge pe nimeni ș.a.m.d.

Pe **coloane** sunt înregistrate **primirile** atât de alegeri cât și de respingeri. Astfel nr.1 primește „voturi” de la 2, 4, 5 și 6, înregistrând un scor pozitiv de 8 puncte; numărul 2, primește alegeri de la 1, 3 și 7, cu un scor de 6 puncte; numărul 3 primește voturi de la 2, 4, 5 și 6, cu un scor total de 9 puncte ș.a.m.d.

Respingerile se scad din scorul pozitiv astfel – spre exemplu – subiectul nr.8 a primit două alegeri însumând 5 puncte (de la 9 = +3 p. și de la 7 = + 2 p.), dar și o respingere de la nr.2, în valoare de - 3 puncte, deci are în final un scor pozitiv de +2 puncte (5-3).

În matricea ipotetică din fig.14 apar și numerele 11, 12 și 13 care trebuie să fie contabilizate pe **coloane**, reprezentând membri ai grupului (ori din afara acestuia) care neparticipând la testare au primit totuși alegeri/respingeri. Astfel nr.11 a primit două alegeri (de la 7 și 10) în sumă de +5 puncte, dar și două respingeri (de la 1 și 4), în sumă tot de -5 puncte, deci scorul lui total este zero (5-5). În timp ce nr.12 a primit un singur vot pozitiv de la nr.9, în valoare de două puncte, ceea ce îl va clasa mai sus în ierarhia rangurilor decât cei care au scor de zero sau negativ. Nr.13 nu primește nici o alegere/vot de stimă, dar receptează 5 respingeri (de la 1, 4, 5, 7 și 9), cu un scor negativ de -12 puncte, ceea ce îl va plasa în poziția de „**ostracizat**” în grup. Nr.7, deși emite trei alegeri (spre 11, 8, 2) nu primește nici un vot de stimă, scorul lui fiind de zero, ceea ce îi va crea statutul de „**izolat**” în grup.

Tabelul/matrice sociometrică poate fi completat cu câteva **coloane** în care să centralizăm **alegerile, respingerile, scorul** total obținut, **indicele statusului sociometric** și **rangul** pe care se situează individul în grup. Noi nu

am vrut să complicăm prea mult matricea, dar cu rol pur explicativ, arătăm cu ce coloane poate fi ea completată, luând în calcul doar alegerile și respingerile **primite** de subiectul nr.1.

Nr.	Alegeri				Respingeri				Scor total	Indice de status sociometric		Rang
	+3	+2	+1	total	-3	-2	-1	total				
1	1	2	1	4	-	-	-	-	8	30%	44%	3

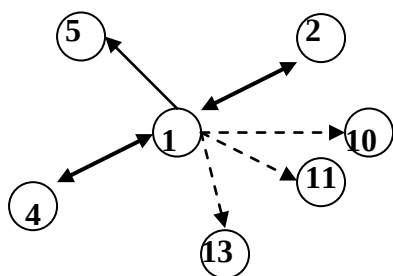
La indicele de status sociometric am dat în exemplu, două cifre, procentul de 30 % reprezentând raportul scorului obținut (8 puncte) față de totalul scorului maxim posibil care este de $9 \times 3 = 27$ puncte; deci ceilalți 9 membri ai grupului, ar fi putut să-l prefere pe nr.1 toți pe primul loc. Al doilea procent, cel de 44 % rezultă din raportul numărului de alegeri primit (4) față de numărul total posibil de alegeri (din cei 10 membri ai grupului, ar fi putut să-l aleagă pe nr.1 nu doar 4 ci toți ceilalți 9). Doar în cazul limită în care toate alegerile primite sunt de rangul întâi (deci prime alegeri), cele două modalități de calcul ale indicelui de status sociometric (ISS) ar fi identice. În cazul nostru ipotetic, raportul scorului individual (rezultat din patru prime alegeri, deci $4 \times 3 = 12$) față de scorul total posibil (27) ar fi 44%, iar raportul numărului de alegeri (4) față de totalul alegerilor posibile (9) ar fi tot 44%.

Sociograma este reprezentarea grafică prin care se „traduce” în desen matricea sociometrică, deci se vizualizează alegerile și respingerile.

Din punctul de vedere al extensiei sale, deci al răspunsului la întrebarea „la cine se referă?”, sociograma poate fi **individuală** ori **de grup**.

Sociograma **individuală** privește relațiile preferențiale ale unui membru al grupului, ea evidențiind pe cine alege preferențial acesta dintre ceilalți membri ai grupului și pe cine îl respinge.

Dăm în continuare exemplele sociogramelor individuale pentru subiecții nr. 1, 2 și 3 din grupul ipotetic de 10 subiecți ai matricei sociometrice anterioare.

- emite alegeri la 2, 4 și 5
- emite respingeri la 10, 11 și 13
- are alegeri reciproce cu 2 și 4

Fig. 15 Sociograma individuală a subiectului nr.1

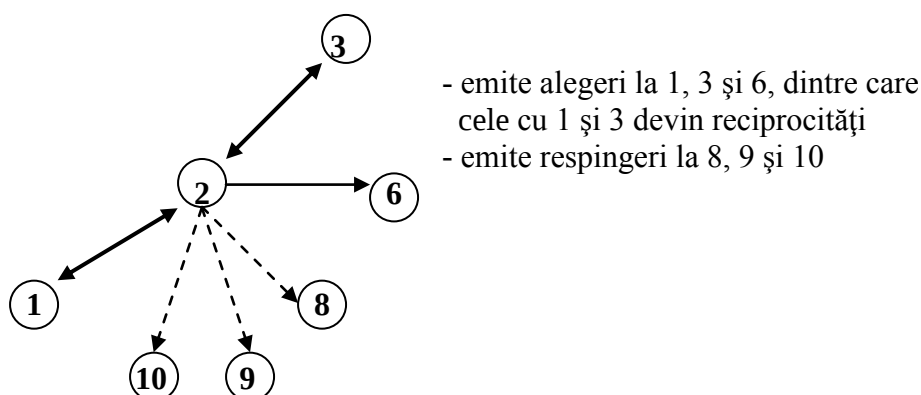

Fig. 16 Sociograma individuală a subiectului nr.2

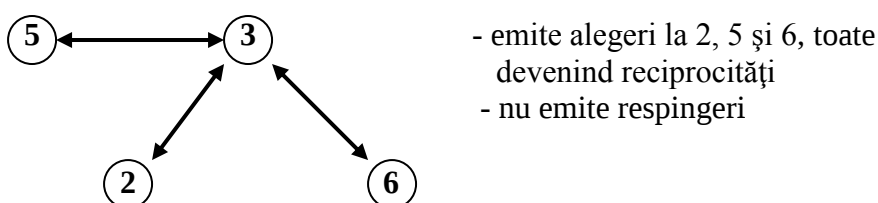

Fig.17 Sociograma individuală a subiectului 3

Există posibilitatea ca în sociogramele individuale să apară și tăria, rangul alegerii ori respingerii. Acest lucru se poate face fie prin scrierea pe săgeata alegerii/respingerii a unei valori din cele posibile (ex. +3, +2, +1, -3, -2, -1), fie prin distanța la care sunt plasați cei pe care subiecții îi alege/respinge. Astfel, numerele 1 – 2 ori 2 – 3 legate prin reciprocități de valoare +3 ori +2, ar trebui plasate mai aproape unele de altele, sugerând relații foarte apropiate, în timp ce reciprocități ca între 1 și 4 sau între 3 și 6, având valoarea +1, ar trebui să aibă o distanță mai mare.

Sociograma **de grup** vizualizează relațiile dintre toți membri grupului. Ea este în fond o asamblare, o însumare (o „suprapunere”) a sociogramelor individuale, a tuturor membrilor grupului.

Exemplificăm o astfel de sociogramă prin adăugarea doar a celor trei sociograme individuale, deci numai pentru trei membri (din cei zece) ai grupului nostru ipotetic (vezi fig.18). Dacă am continua elaborarea sociogramei de grup, ar trebui să introducem în ea încă 21 de alegeri emise de subiecții 4, 5, 6, 7, 8, 9 și 10, ca și a unui număr de 5 respingeri ale subiecților 4, 5, și 7. Cu această

ocazie, mai multe alegeri devin reciproce, spre exemplu între numerele 4 – 5 sau 8 – 9.

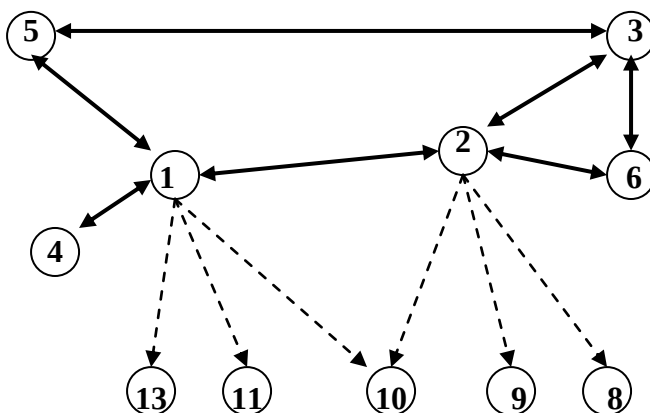

Fig.18 Sociogramă de grup de tip „rețea”

Există mai multe **forme** de realizare a sociogramei de grup, cea prezentată în fig.18 fiind de tipul „rețea”. Dar există și posibilitatea de realizare a sociogramei „țintă” propusă de Mary Northway, în cazul căreia membri grupului sunt plasați în trei **cercuri concentrice**. Cercul interior (zona liderilor) îi cuprinde pe cei ISS ridicat, cercul al doilea (zona intermediară) este rezervat celor cu ISS mediu iar cercul exterior este destinat plasării izolaților. Cei cu ISS = 0, sunt puși de obicei chiar pe cercul exterior, iar ostracizații (ISS negativ) chiar în afara acestuia.

Sociogramele țintă le exemplificăm prin unele prezentate de noi în 1970, la al VII-lea Congres Mondial de Sociologie de la Varna, în cadrul comunicării „Corelația dintre valoarea conducătorului și performanțele grupului în minerit”. Ea s-a bazat pe testele sociometrice a 9 brigăzi de mineri din bazinele Valea Jiului și Maramureș, brigăzi alese „la contrast” sub aspectul performanțelor economice. În fig.19 prezentăm sociograma unei brigăzi cu rezultate economice mai modeste, de la mina Petrila, brigadă ce abia își realiza planul de producție.

În cadrul ei se constată doar 8 reciprocități, toate în cadrul schimbului (6 dintre ele în cadrul schimbului 2), iar liderul formal (șeful brigăzii) notat cu numărul 11, este foarte slab plasat în ierarhia de prestigiu și autoritate reală a brigăzii, pe locul 10 – 11 al acesteia. El este substituit în postura de lider real de către unul din șefii de schimb (nr.7) care împreună cu numerele 8 și 9 formează un triunghi de reciprocități, fiind singurii din cercul interior al zonei liderilor. În acest grup există și relativ multe respingeri care îl vizează pe nr.15, evident „ostracizat”.

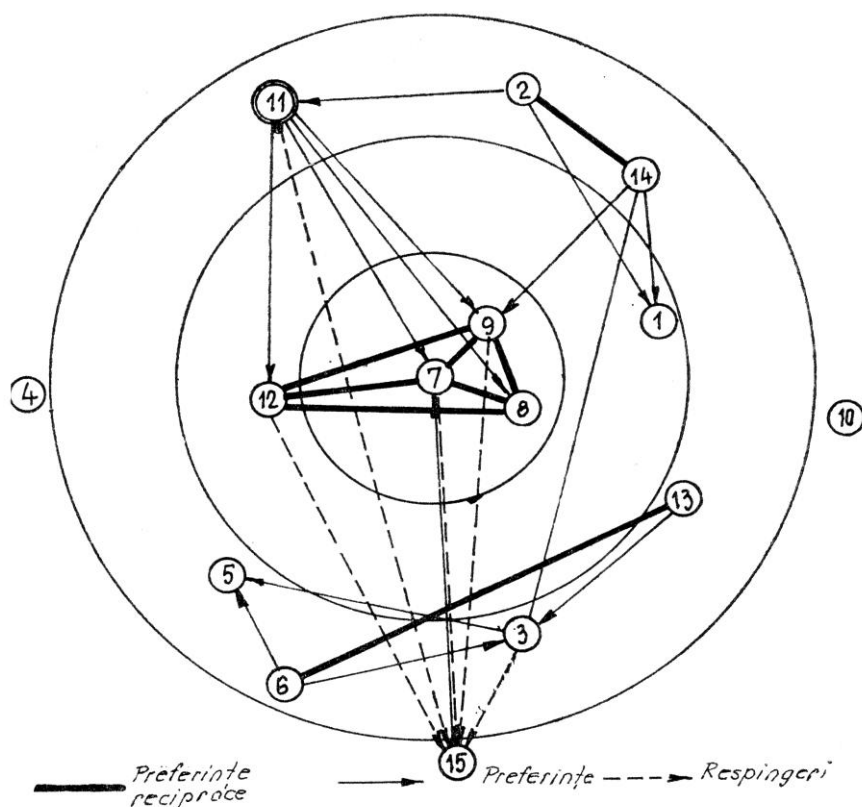

Fig.19 Sociograma țintă a unei brigăzi de mineri de la mina Petrila, cu rezultate economice modeste

În fig. 20 prezentăm o altă sociogramă din aceeași cercetare, a unei brigăzi tot de la Mina Petrila, cu rezultate economice bune (118 % îndeplinire a planului). Este un grup cu o coeziune superioară, în care dintre cele 11 reciprocități, 6 sunt în afara schimbului, deci relațiile interpersonale de simpatie se manifestă la nivelul întregii brigăzi. În primele două cercuri se plasează 60 % dintre membri grupului, liderul formal al brigăzii (nr.1) este și lider real, care împreună cu doi dintre șefii lui de schimb, formează nucleul cercului interior al liderilor.

Prezentând grupurile ale căror sociograme apar în fig.19 și 20, am făcut deja unele referiri la calitatea relațiilor ce se stabilesc între membri lor, deci și la climatul/coeziunea din grupuri.

Cum trebuie „citită” o sociogramă, deci ce informații poate oferi ea ? Interpretarea ei ține cont de câteva criterii principale:

✓ **numărul** preferințelor exprimate, deci numărul alegerilor și respingerilor emise. Acest criteriu este valabil mai ales în varianta nelimitării numărului preferințelor, când fiecare individ poate emite **câte** alegeri și respingeri **vrea**, expansiunea psihică nefiind îngrădită. Este evident că într-un grup în care media alegerilor este, să zicem, 5,2, deci fiecare alege în medie 5 preferați, viața psihică colectivă este mai intensă decât într-unul în care media ar fi de 2,7. La fel, într-un grup în care înregistrăm multe respingeri (și mai ales reciproce), climatul este mai conflictual decât într-unul în care respingerile sunt în număr foarte redus, fiind accidentale.

✓ **procentul reciprocităților** în alegerile preferențiale, reciprocitățile înseamnând legături consolidate, ce conduc la coeziune.

✓ **lungimea „lanțurilor” de comunicare** compuse mai ales din alegeri reciproce. O reciprocitate dintre doi indivizi constituie o punte de comunicare mai consistentă, mai sigură, care permite circulația în ambele sensuri a informației, deși ea poate avea loc cu o siguranță mai redusă și în cazul unei alegeri unilaterale. Spre exemplu în sociograma din fig.19 există un lanț de reciprocitate de **4** (12 – 9 – 7 – 8) în timp ce în fig.20 există un lanț de **5** (1 – 2 – 10 – 9 – 11) și unul compus din **3** membri (8 – 12 – 13). Dacă în ultima sociogramă s-ar fi realizat și alte reciprocități (între 2 – 3, 3 – 8, 1 – 3, 5 – 8), am fi ajuns la lanțuri de 10 – 11 membri din cei 15 ai brigăzii, deci de 66 – 73 % din cadrul ei.

✓ existența unor **„figuri”** (triunghiuri, patrulatere etc.) din legături de atracție reciprocă. În fig.19 se exprimă o situație apreciată ca modestă, există un singur asemenea triunghi mare (8 – 9 – 12; care include și posibilele triunghiuri 7 – 9 – 12, 7 – 12 – 8 și 7 – 8 – 9) în timp ce în fig. 20 apare un pentagon (4 – 1 – 2 – 10 – 9; care include patrulaterul 1 – 2 – 10 – 9 și triunghiul 1 – 4 – 9) și un triunghi separat 8 – 12 – 13.

În virtutea unor asemenea criterii utilizate conjugat, vom putea aprecia calitatea grupurilor și a relațiilor interpersonale din cadrul lor.

Anticipasem deja că simbolizarea indivizilor în matrice și în sociogramă poate să se realizeze prin numere, în varianta fie absolut aleatoare, fie respectând un anumit criteriu. Sociograma din fig.20 este una dintre cele care după prezentarea la Congresul Mondial de la Varna, a fost folosită pentru o prelucrare specială.

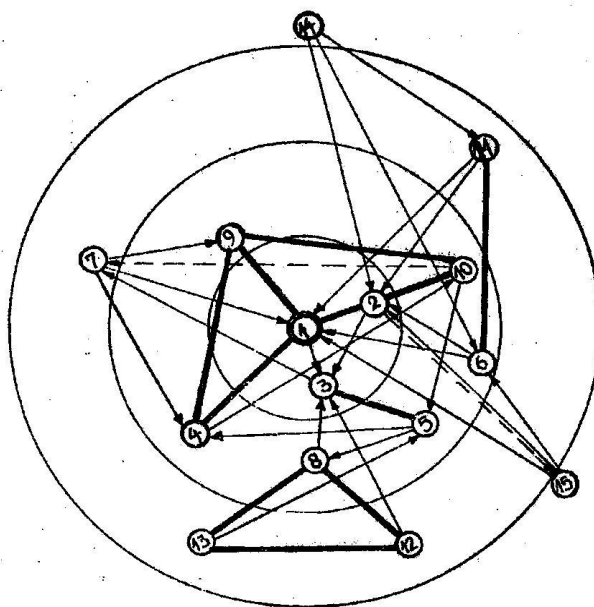

Fig.20 Sociograma unei brigăzi de la mina Petrila, cu rezultate economice bune

Ca atare cei 15 membri ai grupului au fost **renumerotați** în acord cu funcțiile ce le posedau în grup. Astfel șeful brigăzii, care inițial primise la hazard nr.13, a devenit nr.1, cei trei șefi de schimb din subordinea lui notați inițial cu numerele 7, 8 și 9, au devenit numerele **2, 3 și 4** etc. Această operație s-a făcut pentru a vedea dacă între poziția de conducere din grup și rolul deținut în comunicarea din cadrul său, există vre-o legătură. Ca atare am încercat (vezi Krausz, Pop, 1972) să prelungim analiza unei sociograme printr-o tratare în termeni de **teoria grafelor** și de **calcul operațional**. Nu vom reitera în extenso o prezentare pe care eventualul doritor o poate găsi în sursa nr. 63 din lista bibliografică, ci precizăm doar că prezumția abordării a reprezentat-o ideea că într-o sociogramă, rețeaua stabilită prin preferințele exprimate, reprezintă în fond un **graf neorientat**, compus din „muchii” (legături) prin care circulă informația. Apare ca legitimă întrebarea **câți** și **care** sunt membri indispensabili bunei funcționări a comunicării din grup ?

Rezumativ, se stabilește o nouă matrice („matricea ecarturilor”) în care **ecart** al unui vârf se consideră numărul cel mai redus de muchii spre alt vârf/subiect. Urmează stabilirea **ecartamentului** vârfurilor (distanța maximă dintre vârful respectiv și celelalte), **a indicelui de centralitate** și **a indicelui de periferism**. Un exemplu al matricei ecarturilor pentru sociograma din fig.20 apare în tabelul nr. 2.

Tabelul 2 Matricea ecarturilor pentru sociograma din fig.20

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	Ecartament $e(x_i)$	Σ Ecarturilor	Indice de β_i centralitate	Indice de γ_i periferism
1		1	1	1	2	1	1	2	1	2	1	2	3	2	1	3	21	22,0	0
2	1		1	2	2	1	2	2	2	1	1	2	3	1	2	3	23	18,3	1,7
3	1	1		2	1	2	1	1	2	2	2	1	2	2	2	2	22	19,1	0,9
4	1	2	2		1	2	1	2	1	1	2	3	2	3	2	3	25	16,8	3,2
5	2	2	1	1		3	2	1	2	1	3	2	1	3	3	3	28	15,0	5,0
6	1	1	2	2	3		2	3	2	2	1	3	3	1	1	4	28	15,0	5,0
7	1	2	1	1	2	2		2	1	2	2	2	3	3	2	3	26	16,2	3,8
8	2	2	1	2	1	3	2		2	2	3	1	1	3	3	3	28	15,0	5,0
9	1	2	2	1	2	2	1	2		1	2	3	4	3	2	4	28	15,0	5,0
10	2	1	2	1	1	2	2	2	1		2	3	2	2	3	3	26	16,2	3,8
11	1	1	2	2	3	1	2	3	2	2		3	4	1	3	4	30	14,6	6,0
12	2	2	1	3	2	3	2	1	3	3	3		1	3	3	3	32	13,2	6,8
13	3	3	2	2	1	4	3	1	4	2	4	1		4	4	4	38	11,2	8,9
14	2	1	2	3	3	1	3	3	3	2	1	3	4			4	33	12,7	7,3
15	5	2	2	2	3	1	2	3	2	3	3	3	4	2		4	33	12,7	7,3

Dar stabilirea **numărului** și a specificării **celor** care sunt indispensabili comunicării în grup reclamă traducerea matricei ecarturilor într-una a **mulțimii de articulație** (o matrice a lui Boole; vezi tabelul 3). Este o matrice atașată grafului, tot una simetrică, prin care legăturile directe dintre vârfurile grafului se notează cu **1** iar toate celelalte legături (ce apăreau în matricea ecarturilor cu numere de 2, 3, 4 deci cu două sau mai multe muchii) se notează cu **0**.

Se separă în mod simetric față de diagonală suprafețele maxime ce cuprind valori disjuncte (căsuțe cu **0**) care indică membri ai grupului ce rămân **în afara mulțimii minime de articulație**. Persoanele ce rămân **în interiorul** acestei mulțimi (deci cele ce corespund cu numărul prin care sunt simbolizate vârfuri ale grafului) nu pot fi scoase din grup fără a deteriora comunicarea din cadrul lui.

Tabelul 3 Mulțimea minimă de articulație pentru sociograma din fig.20

															Puterea ite- rată de ord. 1 π^1		Putere iterată de ord. 2 π^2	
															abs.	ierarh.	abs.	ierarh.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15				
1	1	1	1	0	1	1	0	1	0	1	0	0	0	1	8	1	36	1
2	1	1	0	0	1	0	0	0	1	1	0	0	1	0	6	2	30	2
3	1	1	0	1	0	1	1	0	0	0	1	0	0	0	6	2	30	2
4	1	0	0	1	0	1	0	1	1	0	0	0	0	0	5	3	25	3
5	0	0	1	1	0	0	1	0	1	0	0	1	0	0	5	3	22	5
6	1	1	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1	1	5	3	23	4
7	1	0	1	1	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	4	4	23	4
8	0	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	1	0	0	4	4	17	8
9	1	0	0	1	0	0	1	0	1	0	0	0	0	0	4	4	21	6
10	0	1	0	1	1	0	0	0	1	0	0	0	0	0	4	4	20	7
11	1	1	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1	0	4	4	22	5
12	0	0	1	0	0	0	0	1	0	0	0	1	0	0	3	5	13	10
13	0	0	0	0	1	0	0	1	0	0	0	1	0	0	3	5	12	11
14	0	1	0	0	0	1	0	0	0	0	1	0	0	0	3	5	15	9
15	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	6	13	10

În fig.21 arătăm o organigramă a grupului (brigăzii) din sociograma de la fig.20, compusă din 15 persoane, îngroșând cercul numerelor persoanelor ce aparțin mulțimii minime de articulație. Schema arată în mod clar că sunt indispensabili unei bune comunicări în grup **șeful** (formal și real) brigăzii, doi dintre cei trei **șefi de schimb** și **câte unul** (numerele 5, 6, 8) dintre **membri** fiecărui schimb. La comparație, se vede într-o organigramă conținută de sursa citată, pe care nu o mai dăm aici, că pentru o brigadă cu rezultate slabe, mulțimea minimă de articulație nu-l include pe șeful brigăzii și nici pe vreunul din membri schimbului 1, ce reprezintă o treime a brigăzii ce pare să nu conteze în comunicare.

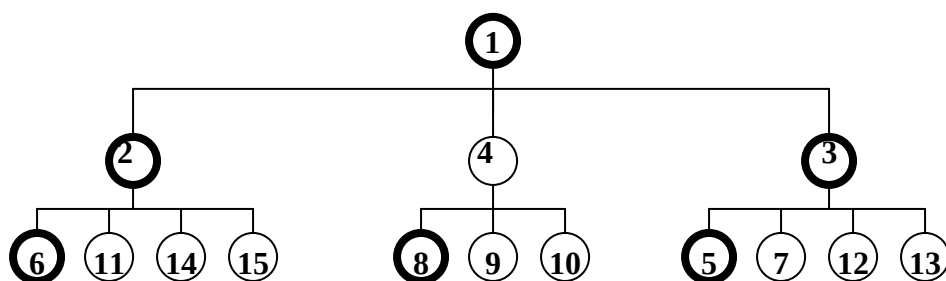

Fig. 21 Organigrama brigăzii din sociograma de la fig.20, conținând în cercuri îngroșate pe cei ce aparțin mulțimii minime de articulație

INDICATORII folosiți în sociometrie au fost propuși de Moreno, Zeleny, Jennings, Criswel ș.a., prezentări ale lor găsimu-se la Miha (1967, p.272-288) ori fiind sintetizate de Chelcea (1993, C.Zamfir, L. Vlăsceanu (coord.) Dicționar de Sociologie, Edit. Babel, București, p.748-752).

Formulele de calcul se referă la nivelul **individului**, cel **interpersonal** și de **grup**. Indicatorii cei mai utilizați pentru nivelul individual sunt:

- **indicele statusului sociometric** cu formula $ISS = \frac{n}{N-1}$, unde

n = numărul alegerilor, iar N = numărul total al indivizilor din grup;

- **probabilitatea ca un individ să fie ales de altul** $p = \frac{k}{N-1}$, unde

k = numărul alegerilor permise de test sau media alegerilor emise;

- **probabilitatea ca un individ să fie ales de un altul** $q = 1 - p$

- **probabilitatea ca un individ să fie ales de mai mulți** $s = (p + q)^{N-1}$

- **expansivitatea individuală** $E = E_+ + E_-$

E_+ = expansivitatea pozitivă $E_+ = \frac{n}{N-1}$ unde n = nr.de alegeri emise

E_- = expansivitatea negativă $E_- = \frac{n}{N-1}$ unde n = nr.de respingeri emise

- **sensibilitatea rațională** $S_r = \frac{S_a}{S_e}$ unde S_a = nr. așteptărilor de a fi ales iar

S_e = nr. de alegeri efectiv primite.

La nivelul grupului, prezentăm un singur indicator, acela al **integrării în grup**, cu formula $I = \frac{I_n}{I_i}$ unde I_n = nr. persoanelor care au primit alegeri și

I_i = nr. persoanelor care nu au primit nici o alegere.

Cel interesat poate consulta, pentru alți indicatori și detalii, sursele citate.

CAPITOLUL 20

PRELUCRAREA INFORMAȚIEI

Obiective. Redactarea – completitudine, exactitate, uniformitate.
Codificarea. Tabelarea – tipuri de tabele. Prelucrare sumară și pentru analiză / prezentare. Tabelare manuală și mecanică / electronică.

După ce întreaga fază a cercetării de **teren** (prospectare, documentare, observație / anchetă indirectă / interviu / experiment / teste de atitudini / test sociometric / studii longitudinale etc.) a fost încheiată, urmează operațiunea prelucrării informației. În cadrul ei se urmăresc câteva **scopuri** (Moser, 1967):

- **verificarea** instrumentelor folosite: chestionare, protocoale, ghiduri, scale etc.;
- volumul mare – uneori imens – de informație recoltată trebuie **reduc** la proporții manipulabile. O celebră frază a lui Hemingway „Măreția cu care plutește un iceberg vine din faptul că doar o cincime din el se află deasupra apei” se verifică deseori și în sociologie. Până la urmă din toată informația recoltată doar o mică parte a ei ajunge să fie prezentată;
- dacă se urmărește o **analiză statistică**, materialul trebuie pregătit adecvat, sub formă **tabelară**;
- indiferent de modul în care materialul este analizat, **caracteristicile** sale trebuie să fie clar reliefate, să fie **puse în evidență**;
- materialul prelucrat trebuie **interpretat și prezentat** în mod adecvat.

Etapă prelucrării este mai puțin interesantă și entuziasmantă comparativ cu cele de proiectare și realizare a cercetării. Ea nu solicită superior nici inteligența, inspirația ori subtilitatea, necesare fazei interpretării materialului. Deși cam rutinieră și plicticoasă, prelucrarea solicită însă rigoare și meticulozitate din partea celui / celor ce o realizează.

La cercetări de scară mică, realizate de un cercetător solitar, acesta face și prelucrarea, deci toate operațiile de redactare, codificare și tabelare. La cercetări extinse („vaste”) care implică **echipe**, există o diviziune a muncii și în prelucrare, fiind necesari codificatori și operatori de tabele / statisticieni etc. Echipa ce face prelucrarea trebuie să fie în permanent contact cu aceea ce a realizat faza de teren, cooperarea acestora corectând erorile posibile.

Am mai amintit faptul că fiecare etapă a unei cercetări poate fi o sursă de eroare. Așa cum cel mai bun operator poate greși, și cel ce prelucrează informația poate comite erori.

PRELUCRAREA informațiilor culese, conține / parcurge trei operații principale: **redactarea** instrumentelor, **codificarea** și **tabelarea**.

REDACTAREA este un termen ce poate deruta, având mai multe conotații. Aici nu este vorba de a crea, a întocmi, a formula un chestionar, protocol de interviu ori unul de experiment.

Sensul în acest context este de **verificare** a instrumentelor cu care s-a recoltat informația.

Deși în mod obișnuit referirea se face la chestionare (Moser - „redactarea chestionarelor”), în mod normal trebuie să ne referim la diferite instrumente cu (pe) care am recoltat informația: ghiduri de observație, chestionare de anchetă indirectă (autocompletate), protocoale de interviu (completate de operator), protocoale de experiment (completate de cercetător / experimentator) etc.

Rezumându-ne la chestionare, se pune întrebarea **ce** trebuie să verificăm la ele? Răspunsul este că verificăm în principal trei lucruri: completitudinea, exactitatea și uniformitatea.

Verificarea **completitudinii** înseamnă a constata dacă fiecare întrebare își are răspunsul notat în chestionar. Este vorba bineînțeles de răspunsurile care erau normale a fi primite, nu cele de tipul „nu este cazul”.

Reamintim că după fiecare întrebare-filtru, care divide populația investigată în subpopulații, unele în mod normal nu mai este cazul să răspundă la anumite întrebări ulterioare.

Dacă am întrebat „veți merge la vot?” și subiectul răspunde „categoric nu”, deși în chestionar poate urma întrebarea „cu ce partid ați vota?”, pentru subiectul respectiv ea nu mai are sens, nu se mai pune. Chiar există indicația în chestionar „dacă ați răspuns ..., treceți la întrebarea nr. ...”.

La fel, dacă am întrebat „posedați automobil?” și răspunsul a fost „nu”, este lipsit de sens să întrebăm totuși marca, culoarea, puterea motorului, anul fabricației etc.

Ce facem însă dacă la întrebările la care răspunsul era normal necesar, el lipsește, deci chestionarul nu este integral completat?

Asemenea situații pot proveni din aceea că operatorul a uitat să pună întrebarea, ori a pus-o dar a uitat să consemneze răspunsul, ori subiectul completând el însuși chestionarul „a sărit” (intenționat ori nu) peste întrebare, persoana interviuată a refuzat să răspundă și lucrul nu a fost consemnat etc.

Dacă suntem în prezența unor asemenea probleme de incompletitudine, avem în față mai multe posibilități:

- dacă lipsesc multe răspunsuri, **abandonăm** / eliminăm chestionarul;
- unele răspunsuri este posibil să le **deducem** din altele existente. Exemplu: în chestionar nu a fost specificat „nivelul de studii”, dar la profesie / ocupație este notat: „medic; director de spital”. Este clar că la „studii” nu poate fi vorba decât de cele de nivel superior;
- se poate **apela la memoria** operatorului, care își poate aminti elemente de tipul: strada, casa, profesia, starea civilă ș.a.m.d.;
- dacă informația ce lipsește este **importantă / vitală**, se poate **reface** parțial cercetarea, cel mai ușor mod fiind printr-un apel telefonic – dacă acest lucru este posibil;

- variantele expuse mai sus se referă mai ales la întrebările factuale și închise.

La întrebările deschise, tot ce se poate verifica este dacă răspunsul este **lizibil** și conține suficiente elemente pentru a avea **sens**.

Verificarea exactității răspunsurilor constă în primul rând în clarificarea contradicțiilor evidente. Dacă într-un chestionar apar răspunsuri ca:

„vârsta = 84 ani / ocupația = muncitor la Combinatul Siderurgic”

ori „studii = primare / funcția = director general în minister”

ori „vârsta = 13 ani / starea civilă = văduv”

este clar că ne aflăm în prezența unor erori. Și aici putem apela la **deducție**, **memorie** ori **refacere**. Dar trebuie să fim foarte atenți să nu încercăm a corecta inadvertențe **aparente**, deși autentice. Spre exemplu poate să ne pară „imposibil să fii consilier al primului ministru, la vârsta de 22-23 de ani”. Și totuși, premierul Adrian Năstase a angajat în postura de consilier un absolvent de la Harvard, care în momentul angajării avea 22 de ani !

Astfel încât dacă am constata aceste două date („vârstă = 22 ani / funcția = consilier al primului ministru) într-un chestionar am fi tentați să le considerăm în evidentă contradicție, deși ea nu există în realitate.

Dacă pentru a nu uita să noteze răspunsurile, operatorii sunt instruiți să o facă imediat, pentru a evita erori de exactitate sunt sfătuiți să fie atenți, să nu facă diverse calcule (transformări de suprafețe, de valute etc.) „pe loc”, „din cap” ori „după ureche”.

Verificarea uniformității se referă la faptul dacă operatorii au **înțeles** și au **pus** în același fel întrebările. Cu toată instruirea prealabilă, operatorii pot lucra neuniform. Spre exemplu, la întrebarea „cu ce partid intenționați să votați?” unii să accepte ca răspuns nominalizarea unui singur partid, iar alții să accepte nominalizarea a două partide. Sau să accepte nominalizarea unui partid, deși subiectul a declarat că nu va merge la vot. La verificarea uniformității răspunsurilor problema principală este de a decide dacă „era sau nu cazul” unui răspuns.

Dilemele redactării sunt:

- dacă trebuie redactate / verificate **toate** chestionarele ori doar un **eșantion** din ele?

La cercetări de scară mică este normal să se facă redactarea tuturor instrumentelor, lucru preferabil și la cercetările de amploare, mai ales dacă s-a lucrat cu un grup de operatori mai neexperimentat;

- o altă dilemă este dacă fiecare chestionar trebuie redactat în **întregime** (toate întrebările) ori **parțial** (verificate doar întrebările importante). Probabil că soluția mai bună este redactarea în întregime;
- în fine, există și dilema dacă trebuie să facem o redactare a **fiecărei întrebări din toate chestionarele** (deci „pe orizontală”), ori întâi o

redactare a **tuturor răspunsurilor din fiecare chestionar** („pe verticală”).

În prima variantă verificăm întâi răspunsurile la întrebarea nr. 1 din toate (ex. 800) chestionarele, apoi trecem la întrebarea nr. 2 și verificăm răspunsurile la ea din cele 800 chestionare, apoi trecem la întrebarea nr. 3 ș.a.m.d.

În varianta a doua, presupunând că avem în chestionar 30 de întrebări, verificăm întâi cele 30 de răspunsuri ale chestionarului, nr. 1, apoi verificăm chestionarul nr. 2, apoi trecem la răspunsurile chestionarului nr. 3 ș.a.m.d.

La întrebarea „cum este preferabil să procedăm?” răspunsul depinde de ceea ce urmărim. Dacă verificăm „pe întrebare”, deci trecem în revistă răspunsurile tuturor subiecților la o singură întrebare, constatăm mai ușor aspectele de uniformitate / neuniformitate ale activității operatorului. Dacă redactăm „pe chestionar / subiect” avem șanse mai mari în a observa neconcordanțele între răspunsurile aceluiași individ.

CODIFICAREA. Odată materialul verificat, el este pregătit pentru codificare și tabelare.

Codificarea constă în **clasificarea** răspunsurilor în categorii semnificative. Principala cerință este ca fiecare răspuns să fie încadrabil într-o categorie (cerința exhaustivității) dar nici un răspuns să nu poată fi încadrat în două ori mai multe categorii (cerința exclusivității).

În mod concret, codificarea înseamnă a stabili variantele, categoriile în care vom clasa răspunsurile. Operația poate fi făcută și înaintea cercetării de teren, numindu-se **precodificare**. Este cazul întrebărilor prevăzute încă în chestionar cu variante de răspuns. Spre exemplu, starea civilă poate fi precodificată în variantele de răspuns: „celibatar(ă)”, „căsătorit(ă)”, „divorțat(ă)”, „văduv(ă)” și „concubinaj” („uniune consensuală”).

La întrebările deschise (ori „în evantai deschis”, deci având și varianta „altul / alta”) codificarea se face **după** cercetarea de teren, deci este **postcodificare**. Aceasta la rândul ei se poate face uneori simultan cu redactarea, ori ulterior redactării, ca operație distinctă.

Marea problemă a postcodificării răspunsurilor la întrebările deschise este numărul – ce poate fi foarte mare – al variantelor individuale de răspuns.

O întrebare ca „ce credeți că ar trebui făcut pentru reducerea corupției?” poate primi zeci de tipuri ori nuanțe de răspuns.

Este necesar mult **discernământ** pentru a le grupa doar în câteva categorii omogene, tabelele neputând conține prea multe coloane. Vom grupa – pe baza **cadrlui de codificare** – deci răspunsurile identice / apropiate / asemănătoare în câteva categorii cât mai **omogene**, iar cele foarte diferite și apărute cu frecvență redusă le vom cumula sub genericul „alte” ori „diverse”.

În general problema codificării / postcodificării implică mai ales la răspunsurile întrebărilor formulate deschis, aspecte de **analiză a conținutului**, tratate în capitolul 10 al prezentului curs.

TABELAREA. Deși unii autori (vezi Moser, 1967, p. 393, ori Rotariu, Iluț, 1997, p. 204) folosesc termenul de **tabulare**, noi conform DEX-ului (p. 1065) vom folosi termenul în „filiera” tabel / tabelar / tabelă. Tabelul este o construcție din linii (rânduri) și coloane în care evidențiem rezultatele cercetării.

Caracteristica tabelului este **precizia** și el este preferat figurii când autorul vrea să insiste asupra unor date numerice precise.

Tabelele nu trebuie să conțină același lucru ca figurile sau textul. Nu vom dubla într-un text tabelul și figura conținând aceeași informație, cum nu vom face în text doar „lectură” (transcrierea în proză) tabelului.

Traian Rotariu indică **10 reguli elementare de construcție și prezentare a tabelelor** (1997, pp. 204-205) pe care le rezumăm:

1. Orice tabel trebuie să aibă un număr de ordine și un titlu; nu se numerează tabelul unic într-un text.
2. Capul tabelului (căsuțele inițiale ale liniilor și coloanelor) trebuie să conțină în mod clar informația la ce se referă rubrica respectivă.
3. Informația din titlu și „capul” tabelului trebuie să fie suficiente pentru a face tabelul inteligibil, chiar fără a apela la text.
4. Tabelul trebuie adus la o formă cât mai simplă și sugestivă, ușor de înțeles, cu desen clar (linii de diferite grosimi) și rotunjiri rezonabile a cifrelor.
5. Trebuie evitate prescurtările, simbolurile, informația din tabel să fie înscrisă „în clar”.
6. Nu trebuie încărcat tabelul cu cifre nenecesare.
7. Când în tabel apar cifre relative (procente) trebuie precizată clar baza de calcul, totalul din care s-au calculat, cifra respectivă fiind trecută cu 100.
8. Dacă într-un tabel există informație extrasă din mai multe surse, acest lucru se specifică în „trimiterea” de sursă imediat sub tabel.
9. Dacă tabelul conține cifre de natură diferită (de exemplu și cifre absolute și cifre relative) acestea vor fi tipărite cu caractere grafice diferite (drepte, cursive, oblice etc.).
10. Tabelul trebuie tipărit pe o singură pagină; dacă acest lucru nu este posibil și este nevoie să fie „rupt”, pe fila următoare se scrie „continuarea tabelului nr.” și se repetă „capul” tabelului, pentru a-l face mai ușor de citit.

Tipurile de tabele sunt relativ diverse, noi arătând doar „scheletul” câtorva, deci nu le „umplem” cu cifre (vezi Chelcea, 1977, p. 77-79).

1. Tabele de **centralizare** a datelor (tabele de frecvență)

Tabelul nr..... Producția de grâu pe județe în anii 1990, 1995, 2000

(mii tone)

Județele \ Producția	1990		1995		2000	
	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%
...						
...						
...						
TOTAL						

Putem construi asemenea tabele pentru producții (de televizoare, oțel, pantofi, cartofi ...) fenomene demografice (nașteri, decese, sinucideri, căsătorii ...) școli, teatre, elevi, universități, întreprinderi ș.a.m.d.

2. Tabele de corelație cu dublă intrare

Tabelul nr.....

Corelația vârstă – sex

Sex \ Vârstă	→ 25		26-50		51 →		Total	
	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%
Masculin								
Feminin								
TOTAL								

Asemenea tabele de corelație putem construi și pentru vârstă – studii, rezidență – studii, sex – preferințe pentru ..., profesie – apartenență politică etc.

3. Tabele de corelație cu triplă intrare

Tabelul nr.....

Corelația sex – domiciliu – apartenență politică

Sex	Domiciliu	Apartenență politică				Total	
		DA		NU			
		Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%
Masculin	Urban						
	Rural						
Feminin	Urban						
	Rural						
TOTAL							

Ca și în cazul corelațiilor între două variabile, și în cazul de față pot fi construite combinații de trei variabile, având bineînțeles fiecare mai multe valori. Exemplul nostru a fost ultrasimplificat, cu 3 variabile a câte doar 2 coduri.

4. Tabele de **preferințe**

Conțin preferințele subiecților față de ceva (filme, romane, mâncăruri, culori, localități, materii de studiu, echipe sportive etc.). Notarea se face de la 5 la 1, nota 5 dându-se pentru preferința maximă, scăzând notele până la 1 = cel / cea mai puțin preferat(ă).

Tabelul nr....Preferința față de diverse culori

Culori Subiecți	A	B	C	D	E	F
1	3	1	2	5	3	5
2	3	2	1	4	3	4
3	4	2	1	5	4	5
4	4	3	2	5	3	4
5	3	2	3	4	4	5
n	4	1	1	3	2	5
TOTAL	21	11	10	26	19	28

5. Tabele de **proximitate**

Reprezintă în fond o **matrice simetrică**, în care fiecare membru al unui grup îi apreciază pe ceilalți cu note de la **10** la **1**, în funcție de gradul de **apropiere**. Nota **10** înseamnă „cel mai apropiat” și se referă la cel în cauză (cel mai apropiat ești față de tine însuși) astfel încât diagonala constituită din A-A, B-B ... n-n trebuie să fie **10-10-10**

Tabelul nr..... Proximitatea în cadrul grupului ...

	A	B	C	D	E	n
A	10	4	7	8	9	8
B	4	10	3	6	6	7
C	7	3	10	8	9	6
D	8	6	8	10	9	5
E	9	6	9	9	10	3
N	8	7	6	5	3	10

6. Tabele de **dominanță**

Se referă tot la relațiile în grupuri, fiecare membru apreciindu-i pe ceilalți în privința unei caracteristici (inteligență, cinste, creativitate etc.) în sensul că sunt **superiori (+1)**, **egali (0)** ori **inferiori (-1)** la acea caracteristică. Poziția A-A, B-B, C-C este în mod normal **0**, raportul cu tine însuși fiind unul de egalitate.

Tabelul nr. Aprecierea nivelului de inteligență al membrilor grupului

	A	B	C	D	n
A	0	+1	0	+1	-1
B	-1	0	-1	0	-1
C	-1	-1	0	+1	0
D	+1	0	0	0	-1
n	0	+1	0	-1	0

7. Tabele de **incidență**

Subiecții anchetați răspund cu **1** dacă o caracteristică este **prezentă** (posedă un bun, au citit o carte, au vizionat un spectacol, sunt blonzi etc.) și prin **0** se marchează **absența** unei caracteristici (nu posedă, n-au citit, n-au vizionat, nu sunt blonzi ...).

Tabelul nr. ...

Posesia unor bunuri

Bunuri Subiecți	A	B	C	D	E
1	0	0	1	1	0
2	1	1	1	0	1
3	2	1	0	1	0
4	1	1	1	1	1
5	0	0	1	1	1
n	0	0	0	0	0

Presupunând că prin A, B, C, D, E am înțeles automobil, apartament, televizor, cuptor cu microunde și bibliotecă personală, constatăm că subiectul nr. 4 posedă toate aceste bunuri (1, 1, 1, 1, 1) în timp ce subiectul n este lipsit de toate acestea (0, 0, 0, 0, 0).

Revenind la prelucrare în ansamblu, trebuie să remarcăm că ea este de două feluri: prelucrarea **sumară** (primară) și prelucrarea pentru **analiză și prezentare**.

În prelucrarea sumară extragem și tabelăm informația așa cum a fost ea consemnată în instrument. Dacă, spre exemplu, o întrebare a conținut 6 variante de răspuns plus „alta”, facem tabelul cu atâtea coloane ori rânduri câte variante au fost. Nu luăm în calcul că unele variante n-au fost alese, ori au frecvențe foarte mici, ori nu sunt ordonate / ierarhizate.

Dar prelucrarea pentru **analiză și prezentare** este una mai **elaborată**, mai **complexă** servind scopului de a fi cât mai sugestivă.

În cadrul acestei prelucrări putem face câteva lucruri, însemnând în esență **reorganizarea** materialului:

1. să **eliminăm** variantele / codurile care sunt nule (n-au obținut răspunsuri) și eventual să **comasăm** codurile cu răspunsuri foarte puține;
2. să **ierarhizăm**, să ordonăm de la „mare la mic” ori de la „mic la mare” coduri unde acest lucru este **posibil**, dacă nu există o ierarhie logică, normală.

Să presupunem că la o întrebare răspunsurile au fost precodificate în „foarte mult”, „mult”, „potrivit”, „puțin” și „foarte puțin” și s-au obținut – pe coduri – procentajele de 31%, 7%, 20%, 17% și 25%. Nu le vom ierarhiza în ordinea 31%, 25%, 20%, 17% și 7%, pentru că ar rezulta ordinea „foarte mult – foarte puțin – potrivit – puțin – mult”. Dacă am face asemenea ordonări „forțate” la distribuția subiecților în funcție de vârstă, înălțime, note, cronologii diverse etc.

mai mult am încurca lucrurile, în loc să le simplificăm și să le facem mai sugestive;

3. putem „**inversa**” anumite tabele, în sensul că datele de pe coloane le trecem pe rânduri și cele de pe rânduri le trecem pe coloane. Uneori o simplă asemenea inversare face mai inteligibile, mai semnificative datele;
4. putem **extrage** din mai multe tabele anumite date și „construi” unele noi, mai complexe. Să presupunem că într-o anchetă privind timpul liber am pus cinci întrebări separate privind frecventarea bibliotecii, teatrului, arenelor sportive, cinematografului și sălilor de concert. Dacă răspunsurile au fost consemnate conform grilei foarte des – des – potrivit – rar – foarte rar – deloc, putem extrage din cele 5 tabele doar o anumită coloană și să construim un tabel cu cei care frecventează **foarte des** ori nu frecventează **deloc** locurile respective;
5. putem în fine face cât mai consistente **corelații**, ca formă de prelucrare mai complexă. În principiu s-ar putea face corelații de tip „fiecare cu fiecare”. Dacă într-un chestionar avem 30 de întrebări, am putea corela răspunsurile la întrebarea nr. 1 cu cele de la întrebările 2, 3, 4 ... 30; răspunsurile la întrebarea 2 cu cele ale întrebărilor 1, 3, 4, 5 ... 30; cele de la întrebarea nr. 3 cu cele de la 1, 2, 4, 5 ... 30 ș.a.m.d. În practică lucrurile se petrec mai simplu, cercetătorul folosindu-și cunoștințele și intuiția pentru a **reduce** numărul corelațiilor ce preconizează a le face. Astfel încât în loc să facă 30 tabele de corelație, conținând un total de 870 de corelări (30 tabele x conținând fiecare 29 variabile), va avea mai puține tabele și mult mai puține „poziții” corelate.

Doar cu titlu de exemplu, și fără a-l „umple” cu cifre dăm mai jos macheta unui tabel corelând mai multe variabile.

Am inclus în tabel doar câteva variabile, pe unele codificându-le grosier (doar cu da / nu) și indicând faptul că procentele le vom calcula pe fiecare **rând**. Vom putea afla deci câți dintre bărbații din eșantion domiciliază în mediul urban și câți în rural, câți dintre cei ce preferă muzica populară ori telenovelele aparțin fiecăruia din cele două medii etc.

Comparând (pe verticală, pe coloane) procentul celor domiciliind în urban și în rural, vom constata și care dintre variabile sunt discriminate de rezidență. Dacă ponderile pe codurile unei variabile sunt relativ apropiate (deci în jurul mediei) înseamnă că variabila respectivă nu este influențată prea mult de rezidență. Dacă rezultatele pe coduri prezintă decalaje mari, înseamnă că variabila respectivă este influențată puternic de rezidență.

Tabel de corelație nr. ... **Corelarea locului de domiciliu cu diferite variabile**

Variabile \ Domiciliu	Urban		Rural		Total	
	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%
Sex: - masculin						= 100
- feminin						= 100
Vârstă: - până la 25 ani						= 100
- 26-35 ani						= 100
- 36-45 ani						= 100
- peste 45 ani						= 100
Studii: - primare						= 100
- gimnaziale						= 100
- liceale						= 100
- superioare și peste						= 100
Apartenență – da						= 100
politică – nu						= 100
Preferă muzica – da						= 100
populară – nu						= 100
Preferă – da						= 100
telenovelele – nu						= 100
- categoric da						= 100
Va participa - probabil că da						= 100
la vot - mai degrabă nu						= 100
- categoric nu						= 100
etc.						
etc.						

Cu titlu de exemplu, presupunem că preferința pentru muzica populară este superioară în mediul rural, iar cea pentru telenovele este superioară în mediul urban etc.

Prelucrarea mai poate fi clasificată în **manuală** și **mecanică** (azi: electronică).

Apelul la una din modalități, ține de combinația mai multor **criterii** (Moser, 1967, p. 398-401):

- **scara** la care are loc cercetarea, pentru cele restrânse –câteva sute de subiecți – fiind posibilă tabelarea manuală;
- **analiza**: dacă se fac tabele simple, cu o singură variabilă, tabelarea se poate face manual;

- **costul** și **viteza** sunt mai mari la tabelarea mecanică, dar ele pot să nu se justifice;
- **flexibilitatea** este avantajul major al prelucrării electronice. Odată informația introdusă în calculator, poate fi „cerută” acestuia orice corelație;
- **personalul** disponibil pentru prelucrare.

Distincția manual-mecanic poate fi făcută și în cazul **cartelării**. Pot fi perforate manual cartele și folosite pentru corelare tot manuală. Dar ele pot fi perforate mecanic și corelația realizată cu ajutorul mașinilor.

Există **cartele cu perforare marginală** în care toată informația privind un subiect este trecută pe o singură cartelă. Pe cele **4** laturi (margini) ale cartelei sunt trecute întrebări cu variantele (codurile) respective și toate răspunsurile unui subiect sunt perforate pe o cartelă.

Există și **cartele cu selecție vizuală** în cazul cărora o singură cartelă conține perforațiile tuturor celor care se încadrează într-un cod. Spre exemplu pentru **variabila sex** se perforază două cartele: „masculin” și „feminin”. Pentru variabila **apartenență politică** pot fi perforate două cartele pentru codurile „DA” și „NU”. Suprapunând cartela „masculin” cu cea de „DA”, constatăm câți bărbați au apartenență politică; apoi facem aceeași operație cu codul NU, apoi „feminin” cu DA, iar la urmă „feminin” cu NU.

Putem suprapune cartela „masculin” și cu cele perforate pentru diferite coduri de vârstă, studii, posesia de automobil, profesie, diferite intenții ș.a.m.d.

O asemenea cartelă conținând 1.599 „căsuțe” (deci putând cuprinde tot atâtea subiecți) a fost creată la fostul Institut de Mine Petroșani în 1969 sub indicativul „cartela I.M.P.”. Exceptând operația cam penibilă a perforării, ea a fost utilă în numeroase cercetări de talie mai redusă. Bineînțeles că în actualele condiții ale programelor de calculator asemenea procedee tind să fie abandonate.

CAPITOLUL 21

ANALIZA, INTERPRETAREA ȘI PREZENTAREA INFORMAȚIILOR

**Analiza. Repere. Interpretarea. Erori de evitat. Prezentare. Conținutul.
Structura raportului de cercetare. Anexe. Reprezentări grafice.
Bibliografie.**

Operația prelucrării pregătește materialul pentru analiză și interpretare. Aceste operații nu sunt total separate, distincte, ci se întrepătrund. O parte din ceea ce se poate numi **analiză** se produce încă în prelucrare, bunăoară ceea ce se numește tabelarea pentru analiză și prezentare. Tot timpul se fac diverse **calcul**e, de la cele mai simple (cum ar fi calculul diverselor ponderi) și până la cele mai complicate, implicând mulți „pași”. Și tot timpul se face **verificarea** calculului, pentru că erori produse mai ales spre sfârșitul analizei au șanse tot mai mici să se neutralizeze (compenseze) prin altele și vor influența totalurile.

Aceste verificări continue se realizează pe căi ca: cerința ca cei ce fac calcule să repete operațiile de calcul, repetarea calculului cu alți operatori și – mai ales – utilizarea a două metode prin care se ajunge la același rezultat.

ANALIZA și **interpretarea** pretind cea mai mare **calificare**, sunt operațiile ce solicită **raționamentul** și **priceperea** celor ce le fac.

A **analiza** înseamnă a desface în părți informațiile asupra unui întreg, a lua la rând fiecare parte și a stabili / folosi **inferențele**. Adică a face mereu operația logică de a **trece** de la un enunț la altul, operație în care al doilea enunț se **deduce** din primul.

Moser (1967) avertizează că este dificil de a stabili o **metodologie generală a analizei**, devreme ce fiecare cercetare își are specificul ei. Dar câteva repere se pot sugera:

- analiza nu trebuie să fie neapărat una **statistică**, mai ales pentru cercetările numite „calitative”, în care accentul cade pe cazuri, pe atipic, nu pe evidențierea unor caracteristici de masă, de ansamblu;
- o mare parte din ceea ce se numește cu un termen probabil prea pretențios ca „analiză statistică”, ar trebui numită doar **descriere statistică**. În această parte este vorba în fond de **calcul**e (a ponderilor, mediei, medianei, coeficienților de corelație etc.), de stabilirea distribuțiilor statistice și a diagramelor;
- partea cea mai importantă o reprezintă însă **inferențele**, evidențierea legăturilor, a cauzelor fenomenelor, a elementelor comune, repetabile în producerea lor.

Am putea deci spune că în faza analizei materialului recoltat este angajată mai ales **funcția explicativă** a sociologiei.

Nu vom insista pe diverse componente ale analizei statistice (calcul de distribuții de frecvență, indicatori de poziție ori de împrăștiere, asocierea, corelația, regresia, diferite tipuri de analiză etc.) orice manual de statistică ori utilizare a matematicii și statisticii în sociologie fiind lămuritor. De altfel în planurile de învățământ ale specializărilor de sociologie există discipline care oferă cunoștințe specifice pentru analiza statistică.

INTERPRETAREA este operația prin care se încearcă a da un anumit **înțeles**, un anume **sens**, fenomenelor și proceselor sociale. În această operație este în joc **funcția interpretativă** a sociologiei, aceea prin care sociologia este preocupată de descifrarea **semnificațiilor** fenomenelor și proceselor.

Explicația și interpretarea sunt operații în evidentă **legătură**, de aceea deseori în enunțarea funcțiilor sociologiei sunt unificate sub formula „**funcția explicativ-interpretativă**”.

Totuși explicația și interpretarea sunt lucruri relativ distincte, putându-se înțelege diferența din orice exemplu. Bunăoară a **explica** șomajul înseamnă a înțelege cauzele care-l produc, modul lor de acțiune, ierarhizarea lor în general și în situații specifice etc. A **interpreta** șomajul, înseamnă a-i înțelege semnificația, a înțelege ce înseamnă pentru o țară un anumit procent de șomaj, a înțelege implicațiile creșterii ori scăderii ponderii șomajului și consecințele sale.

Aceeași este principial diferența explicație-interpretare și dacă avem în vedere corupția, criminalitatea, privatizarea, devalorizarea monedei naționale, reforma învățământului, aderarea la NATO, războiul din Irak ș.a.m.d.

Una este să înțelegi **de ce** se devalorizează leul, ori de ce s-a produs războiul din Irak și alta este problema implicațiilor / semnificațiilor devalorizării ori ale acestui război. Poate că remarcile noastre sunt cam didactice, dar lectura rapoartelor de cercetare sociologică arată destul de des că analiza (explicația) și interpretarea sunt destul de „amestecat” înțelese și prezentate.

Acest lucru se vede chiar și din controversa născută în jurul ideii dacă sociologul trebuie să ofere doar rezultatele cercetării ori să le și interpreteze.

După părerea unora, cercetătorul trebuie să prezinte doar rezultatele obținute, să facă acest lucru într-o formă logică și convenabilă, și să lase cititorului sarcina interpretării. Această practică există spre exemplu la publicarea rezultatelor **Barometrului opiniei publice** (vezi, spre exemplu, numerele din anii 1993-1996 din Revista de Cercetări Sociale). Pe câteva pagini se publică sub formă tabelară, rezultatele unor sondaje la nivel național, în regimul întrebare-răspuns. Se dau procentele celor care cred că țara merge într-o direcție bună ori greșită, a celor care vor merge ori nu la vot, procentele pe care le-ar obține anumite partide ori candidați, încrederea în instituții ori personalități ș.a.m.d.

Nu se dă nici o explicație **de ce** o formațiune politică ori om politic deține o poziție și nu alta, de ce o instituție beneficiază de mai multă încredere (Biserica, Armata) iar altele de mai puțină (Poliția, Parlamentul, Justiția etc.). Nu se fac nici aprecieri privind **semnificația** acestor constatări, totul fiind lăsat pe seama cititorului.

Putem înțelege anumite rațiuni pentru care se procedează astfel în cazul sondajelor (pre)electorale, dar este mai greu de înțeles că se poate proceda în același fel când este vorba de șomaj, delincvență, așteptări și preferințe diverse, nivel de trai etc.

Ne ratașăm deci poziției celor ce susțin necesitatea – chiar obligația – ca sociologul să ofere pe lângă datele factuale rezultate din cercetări și interpretările sale asupra acestor rezultate.

Argumentele principale sunt:

1. cititorul – chiar de specialitate fiind – poate să nu dispună de **timpul, voința și cunoștințele** (în cazul nespecialiștilor) necesare interpretării;
2. în marea majoritate a cazurilor, cel ce a realizat cercetarea dispune de o informație ce **depășește cantitativ** cu mult pe aceea pe care o poate oferi cititorului. Deci el este într-o poziție mult mai favorabilă pentru a explica și interpreta corect. Spre exemplu, el știe nu numai „ce este” ci și „ce nu este”. El îți poate oferi un tabel care arată corelația pozitivă dintre două variabile, dar știe și faptul că alte variabile s-au dovedit ca având corelații negative cu aceea în discuție, dar acest lucru nu este prezentat ca rezultat în raportul de cercetare;
3. în fine, cunoașterea dobândită pe parcursul cercetării îi poate permite autorului ei și lansarea unor supoziții, noi ipoteze, aprecieri pentru care cercetarea încheiată nu oferă încă o întemeiere suficientă. El poate – mai mult decât un cititor obișnuit – să aibă o viziune mai largă a domeniului, dar trebuie să-l prevină pe cititor dacă avansează idei / ipoteze fără întemeiere încă factuală.

Atât analiza cât și interpretarea trebuie făcute **exclusiv în spiritul** adevărului științific.

Codul deontologic al sociologilor (1993) cere ca în întregul demers al cercetării să se utilizeze proceduri științifice și obiective, „excluzându-se atât influența opțiunilor valorice personale, cât și ingerințele de natură politică, ideologică, partidistă sau interesele angajatorului”. Criteriul de bază trebuie să fie cel al relevanței științifice, orice distorsionare conștientă a datelor reprezentând o încălcare deosebit de gravă a eticii profesionale.

Deci, deși sociologul are drept la opțiuni valorice personale ca orice altă persoană, în analiza și interpretarea rezultatelor el trebuie să ignore orice alte interese, în afara celui științific. Bineînțeles că analizele și interpretările sale vor fi dependente de **cunoștințele** și **experiența** sa.

Dar pot fi făcute diverse **erori de interpretare** legate de felul în care se **raționează** asupra faptelor. Gaston Bouthoul semnalează (1967, p. 23-25) un număr de 17 asemenea erori, la care insuficiențele de cunoștințe și experiență îl expun pe sociolog, erori dintre care menționăm câteva:

1. Eroarea sofismului **pars pro toto** constând în aceea că se raționează asupra unui aspect al fenomenului ca și cum ar fi fenomenul în întregime. Spre exemplu calitatea vieții unui om are ca laturi calitatea **biologică** a vieții (starea de sănătate), cea **materială**, cea **culturală** și cea **spirituală**.
Constatând că un individ are trei reședințe luxoase și un cont în bancă depășind milionul de dolari, am putea face greșeala de a-i aprecia ca excelentă calitatea vieții sale în general, deși este în ultima fază de evoluție a unei boli incurabile. Am comite eroarea de a aprecia întregul fenomen (calitatea vieții individului) pe baza doar a unei laturi a ei (aspectul material).
2. Eroarea sofismului **non causa pro causa** constă în afirmarea fără **dovezi suficiente** a faptului că un fenomen este cauza altuia. Majoritatea studenților care pierd un examen îl explică prin lipsa norocului ori reaua voință a profesorului. Probabil că în imensa majoritate a cazurilor cauza este alta: insuficienta pregătire. Variante ale sofismului sunt și considerarea unor cauze **parțiale** / **secundare** drept cauze **unice** / **principale**.
3. Eroarea **post hoc ergo propter hoc** de a considera în mod greșit că fenomene care se succed sunt în relație cauzală.
În anumite cazuri un fenomen care îl **precede** pe altul, poate fi cauza acestuia, dar simpla succesiune nu semnifică relație cauzală. Ziua succede nopții, dar nu noaptea este cauza zilei. Glumind aproape, vom spune că băutul ceaiului ori a cafelei dimineța precede venirea la cursuri a studenților, dar nu este cauza acestui fapt; dovadă că se poate veni la curs fără să bei cafea, ori se poate bea cafea fără a veni la cursuri.
4. Explicarea **clarum per obscurum**, constă în eroarea de a încerca să explicăm fapte clare prin cauze cât mai obscure, considerate a fi mai „profunde”.

Într-o discuție ce a avut loc la Conferința Mondială a populației din 1974 de la București am auzit argumentul că „viața unui copil începe din momentul când mama lui – fetiță încă fiind – s-a jucat prima oară cu păpușa”! Și aceasta în cadrul unei discuții „tehnice” ce viza momentul în care avortul poate fi considerat întreruperea unei vieți.

5. Apelul la o **evidență care nu mai concordă cu realitatea**, fiind depășită de evoluția lucrurilor, dar rămasă ca obișnuință. Explicații bazate pe raționamente de genul „minerii au salariile cele mai mari”, „în zonele miniere sunt bani” etc. nu mai corespund azi realității. Asemenea enunțuri erau corecte înainte de 1989 și în primii ani de după '90, dar astăzi zonele miniere sunt printre cele mai sărace iar salariile minerilor sunt depășite de cele din sistemul bancar, asigurări, al energiei electrice, petrolului etc.
6. Demonstrarea pe bază de relații, analogii sau opoziții care nu există **decât în cuvinte**, nu și în realitate (**idola fori** = prejudecăți inerente limbajului).
Mulți termeni ce au mai multe sensuri (sunt **polisemici**, au **conotații**) pot fi folosiți greșit în explicații, fiind utilizați în sens nepotrivit, deci invocând pentru explicație un sens care nu este cel corect.
Să ne amintim de câte ori auzim „explicații” de genul: din cauza **manipulării**, cerințele **integrării** ..., se explică prin **propaganda** ... etc.
7. **Reducerea arbitrară** la unitate a unor fenomene diferite. Este eroarea raționamentului de tipul „este în fond același lucru” raționament deseori justificat dar care poate și să nu fie adevărat. Cel mai la îndemână exemplu: când încercăm să demonstrăm că analiza și interpretarea sunt – cu toate elementele lor comune – totuși lucruri diferite, încercăm să evităm această eroare.
8. Ignorarea regulii **entia non sunt multiplicanda** prin aglomerarea de date inutile, peste cele necesare demonstrării a ceva. Când – în capitolul anterior – am enunțat regula că într-un tabel nu trebuie incluse mai multe cifre decât cele necesare, am formulat tocmai cerința de a evita eroarea ce o discutăm. A aduce mai multe exemple decât cele necesare, a introduce în tabele, coloane ori rânduri inutile, a oferi în același loc și pentru același lucru și tabelul și reprezentarea grafică etc. sunt toate expresia încălcării cerinței neaglomerării.
9. Acceptarea arbitrară a **unui singur mod** de a explica, neadmițând recurgerea și la alți factori explicativi. O asemenea delimitare arbitrară în explicarea unor fenomene fac, de pildă, cei ce admit

fenomenul corupției doar în raport cu statul (cu instituțiile, proprietatea, reprezentanții statului). Ca și cum mita ori traficul de influență nu pot exista și între „privați”.

10. **Aplicarea** / atribuirea unor **etichete** / etichetări **sumare și arbitrar**e unor tendințe, grupuri, instituții ori personalități. Să ne reamintim relativa ușurință cu care se fac aprecieri de „reacționar”, „extremism”, „reformism”, „conservator”, „terorism”, „de stânga, centru, dreapta”, „proletcultism”, „criptocomunism”, ș.a.d.m.
11. Lipsa de **simț critic**, facilitatea ideologică poate altera și ea interpretările, mai ales dacă se încalcă și cerințele de neutralitate axiologică impuse cercetătorului.
12. Folosirea excesivă a **metaforelor**, care fiind în principal o problemă de stil (deci mai ales de prezentare) poate duce totuși la concluzii uneori fanteziste.

La asemenea posibile erori Bouthoul mai adaugă **teoriile peremptorii și fanteziste**, punerea de **pseudo-probleme** care duc la teorii tendențioase etc.

Acceptăm ideea că unele dintre aceste erori de interpretare sunt mai pregnante la nivelul cunoașterii comune, chiar și unele exemple ce le-am dat (ca cel al studenților ce pierd un examen ...) aparțin acestui nivel al cunoașterii. Dar asemenea erori se produc și în „lumea bună” a științei, dar mai „sofisticat” și mai puțin detectabil. Exemplele noastre au urmărit în primul rând **să se înțeleagă** în ce constă eroarea respectivă. În realitate lucrurile sunt mult mai complicate în cazurile exclusiv științifice. E clar că fiind dat afară din serviciu devin șomer (succesiunea !). Dar de ce am fost dat afară? Pentru că s-a făcut restructurare? Ea s-a făcut din nevoia de reformă? Reforma vine din condițiile F.M.I. ori din conștientizarea cerințelor economiei de piață? ș.a.m.d.

PREZENTAREA informației este operația care **încheie** demersul laborios început cu stabilirea temei. Tot ce s-a realizat în atâtea momente / faze de cercetare, trebuie oferit într-o manieră adecvată celor interesați. Unora poate să li se pară că prezentarea este o operație relativ ușoară și formală, după ce „greul a trecut”. Greul ar fi constat în efortul de a **proiecta, realiza, prelucra și analiza** corect o cercetare.

Nu credem că este așa, ba chiar am spune că modul de prezentare al unei cercetări ar trebui să se supună celebrei formule al lui Harold Lasswel: **cine?, ce?, cui?, prin ce? și cu ce scop?** comunică. Față de alte tipuri de comunicare (presa cotidiană spre exemplu) pot apare evident modificări de **prioritate** ori **conținut**. De pildă, paleta lui **ce** fiind mai restrânsă, accentul va cădea mai ales

pe **cât** se prezintă. Și poate că primul criteriu va fi unul combinat: **cui** și **în ce mod** trebuie făcută prezentarea.

Luând drept criteriu prioritar **destinatarii** prezentării, gândindu-ne deci la **cui** îi este adresată prezentarea, putem produce o clasificare ușor de înțeles:

1. **comunitatea științifică a sociologilor**, deci profesioniștii domeniului, cei cărora le sunt adresate cărțile cu conținut sociologic, revistele de profil, tezele de doctorat și licență etc. Bineînțeles că nu este vorba de o comunitate închisă a cărei membri să fie constituiți exclusiv din cei ce au statut de sociolog. Un articol publicat într-o revistă de profil sociologic poate stârni interesul și al specialiștilor de alt profil ori al unui om obișnuit;
2. **beneficiarii direcți** ai cercetării comandate și realizate pe bază de contract. Acești beneficiari pot fi întreprinderi de stat ori private, instituții de stat, asociații patronale, syndicate, organizații nonguvernamentale etc. Între acești beneficiari pot exista interese comune, rezultatele unui contract încheiat cu un agent economic de stat putându-l interesa și pe unul privat, o primărie, ori o instituție de învățământ;
3. **publicul larg**, segmente mari de „opinie publică” interesate fie de teme mai speciale fie de unele cu caracter mai general. Să ne gândim la faptul că rezultatele unei cercetări asupra condiției de viață a pensionarilor ori un sondaj preelectoral, pot stârni interesul a milioane de oameni.

Am clasificat – cam grosier, este drept – acești posibili beneficiari ai rezultatelor cercetării sociologice, nu ca destinatari **exclusivi**. O teză de doctorat are ca destinatar principal comunitatea științifică, dar poate interesa prin concluziile sale și o instituție sau un public mai larg. Ceea ce dorim să se înțeleagă este faptul că prezentarea trebuie **să difere** în funcție de destinatarul ei principal, diferențele fiind de **conținut** (ce prezentăm), de **cantitate** (cât prezentăm) și de **modalitate** (cum prezentăm).

Sintagma de **RAPORT DE CERCETARE** se referă în sens strict la comunicarea unor rezultate obținute mai ales în cadrul contractelor pentru categoria a doua de destinatari. Prin extensie, sub această denumire generică se pot înțelege mult mai multe forme ale comunicării / prezentării: articolul de revistă, comunicarea într-un simpozion / congres, studiul publicat într-un volum ori chiar și o carte de autor unic.

Vom schița în mod sumar cerințele prezentării pentru principalele categorii de destinatari, detaliind doar 2-3 probleme legate de **structura**

rapoartelor, ilustrarea lor cu **reprezentări grafice** și modul corect de întocmire și utilizare a **bibliografiilor**. Ținem totodată să precizăm că există o relativ abundență literatură care tratează problemele redactării (de la titlu și până la stil) reprezentând veritabile **ghiduri** pentru cei ce doresc a face o prezentare conformă standardelor.

Având ca principal destinatar **comunitatea științifică**, cărțile, studiile, tezele de doctorat, articolele, tezele de licență etc. sunt de regulă „rapoarte” mai vaste, cu restricții mai reduse privind volumul lor. Ele conțin mult mai multe aspecte **teoretice**, incursiuni în **istoricul** problemei, detalii **metodologice** și tratări mai amănunțite ale diverselor aspecte. Adică lucruri care nu-l interesează pe un patron ori cititor de ziar, dar îl interesează pe un specialist. Acesta va dori să știe de la ce **ipoteze** s-a plecat, cum s-au **operaționalizat conceptele**, ce tip de **eșantion** s-a folosit și cum a fost el calculat, ce **fidelitate** și **validitate** a avut instrumentul cercetării, ce procedee de **prelucrare** au fost folosite etc.

Cu titlu de exemplu, dar și ca subiect de interes pentru studenți, oferim (după Chelcea, 2000, Anexa A, pp. 103-104) câteva recomandări generale privind **prezentarea unei dizertații**:

- Lungimea (volumul)
 - unei teze de licență: 50-75 de pagini
 - unei teze de doctorat: 200-300 de pagini
- Numărul de copii:
 - pentru o lucrare de licență: 2+1 copie pentru conducătorul științific
 - pentru o teză de doctorat: 1+4 copii pentru membri comisiei.

Elemente generale

Elemente tehnice

1. Pagina de titlu
 - Denumirea universității
 - Denumirea facultății
 - Titlul complet și subtitlul tezei
 - Numele și prenumele autorului
 - Numele, prenumele și gradul didactic al conducătorului științific
 - Luna și anul susținerii tezei
2. Sumarul (conținutul, tabla de materii)
3. Lista figurilor și tabelelor
4. Lista abrevierilor

5. Mulțumiri pentru persoanele și instituțiile care l-au ajutat pe absolvent/doctorand să realizeze lucrarea/teza

Elemente de conținut

6. Conținutul propriu-zis al lucrării / tezei
Introducere: ce își propune lucrarea / teza
Trecerea în revistă a literaturii de specialitate
Metodologia: metodele și tehnicile utilizate
Rezultatele
Discutarea rezultatelor
Concluzii și recomandări pentru cercetările viitoare
7. Anexe (opțional)
8. Glosar (opțional)

Elemente bibliografice

9. Note
10. Lista bibliografică (lucrări din care s-a citat și lucrări citite dar din care nu s-a citat)

Fără să o punem între ghilimele, am reprodus exact această prezentare cu singura corectură a numerotării care în carte este evident greșită. Autorul precizează că este vorba de **recomandări** generale, putând a fi sau nu cazul să le urmărim. Poate să nu fie cazul pentru „mulțumiri”, „abrevieri” ori „glosar”, dar aproape sigur este cazul ca o teză să conțină „anexe”.

Ceea ce s-a prezentat a fost **structura** unei lucrări, dar fiecare punct poate comporta detalii și precizări. Spre exemplu, o carte de 40 de pagini a lui Hervé Maisonneuve intitulată „Redactarea științifică” (1999) conține 13 capitole a 2-3 pagini care se referă la problemele redactării. Aspectele discutate sunt: titlul, rezumatul, introducerea, metode, rezultatele, alegerea și utilizarea tabelor, construirea și prezentarea tabelor, alegerea și utilizarea figurilor, construirea și prezentarea figurilor, discuția, sistemele de citare a referințelor și alegerea referințelor.

Nu intenționăm să rezumăm această cărțuie, cel interesat putând-o consulta. Dar ea conține o serie de recomandări, cum ar fi cele privind **titlul** prezentării: să fie **scurt** (10-12 cuvinte, ori 100 caractere), să se suprimă **cuvintele moarte** (considerații, contribuții, aspecte ...), să nu fie formulat **ca întrebări** etc.

În ceea ce privește **stilul** prezentării sunt precizate cerințele de **precizie, claritate și concizie**. Sub genericul „Cel mai bun stil este absența stilului” sunt inserate 10 casete de recomandări, de genul că: o frază trebuie să conțină o singură idee, trebuie să aibă maximum 15 cuvinte, să fie formulată „afirmativ”, să fie funcțională, să fie eliminate „uscăturile” din debutul frazei etc.

Raportul de cercetare pentru un **beneficiar de contract** pune probleme diferite, pentru că prin acesta beneficiarul „trebuie convins că nu a cheltuit banii degeaba finanțând investigația respectivă. Așa dar, aici trebuie îmbinate perfect două elemente de natură diferită: onestitatea profesională în prezentarea datelor și a concluziilor obținute, cu arta de a face o bună impresie beneficiarului” (Rotariu, Iluț, 1997, p. 201).

Structura unui asemenea raport va diferi de aceea a unei lucrări științifice. El va conține (idem, pp. 203-204):

1. **o sinteză** de cel mult 10 pagini, destinată șefului instituției ce a comandat cercetarea (ministru, director, prefect, primar etc.). Sinteza conține principalele concluzii;
2. **raportul propriu-zis** (20-50 pagini), redactat clar, conținând informația necesară, ilustrată eventual cu câteva tabele și grafice;
3. **anexa metodologică**: instrumentele utilizate, calculul eșantionului, operatorii și modul lor de lucru, calculul diferiților indicatori;
4. **anexa cu studii pe probleme parțiale**; dacă este cazul – există asemenea studii – ea se referă la o cazuistică specifică, la aplicarea de teste speciale;
5. **anexa cu tabele**;
6. **anexa cu grafice și hărți**.

Constatăm că și la prezentările pentru uzul comunității științifice și la cele având ca beneficiar contractanții cercetărilor, apar anexe de tabele și reprezentări grafice. Cum tipurile de tabele le-am tratat în cadrul prelucrării, vom face aici câteva referiri la **REPREZENTĂRILE GRAFICE**.

Importanța **figurilor** este de necontestat într-o prezentare. Dacă tabelele indică precizie, figurile marchează **sugestivitate**. Ele pot fi: **desene din linii** (grafice, curbe, histogramme, sectoare de cerc, nor de puncte, diagrame în trei dimensiuni, hărți geografice, algoritmi, arbori decizionali) sau **fotografii** (personaje, utilaje, imagistică diferită etc.) – vezi Maisonneuve, 1999, p. 22-27.

Figurile sunt preferate de cei ce iau act de rezultatele cercetărilor, fie ei specialiști ori public larg. Orice sondaj publicat în presă conține mai ales reprezentări grafice, mai puține tabele și aproape deloc text.

Aceeași informație poate fi prezentată de regulă prin **diferite** reprezentări grafice și este sarcina cercetătorului de a o alege pe cea mai sugestivă și mai ales de a o realiza corect.

Vom da câteva exemple de reprezentări grafice mai uzuale:

1. **Curba frecvențelor** poate fi folosită pentru a reprezenta producții, populații, fenomene demografice (nașteri, decese, căsătorii, divorțuri ...).

Pe abscisă putem stabili unități de timp (luni, ani, decenii) iar pe ordonată cantități extrase ori produse, număr de nașteri ori divorțuri, rata de schimb a monedelor, consumul diferitelor produse ș.a.m.d. Dacă pe ordonată este vorba de procente (nu de mii locuitori, mii tone, număr de divorțuri, lei în raport cu dolarul etc.) scala trebuie să „meargă” până la 100%. Altfel s-ar putea ca pe aceeași pagină ori pe unele alăturate să avem o scală până la 30%, unde 28% să însemne nivelul aproape maxim, iar o alta să aibă scala până la 100% unde un 50% înseamnă doar jumătate. În asemenea cazuri eroarea de construcție a graficului derutează comparațiile, lucrul fiind valabil nu doar la curba frecvențelor ci și la histograma și alte reprezentări. Precizăm că în exemplele ce urmează cifrele utilizate în cadrul reprezentărilor sunt absolut convenționale și au doar rolul ilustrativ.

locuitori

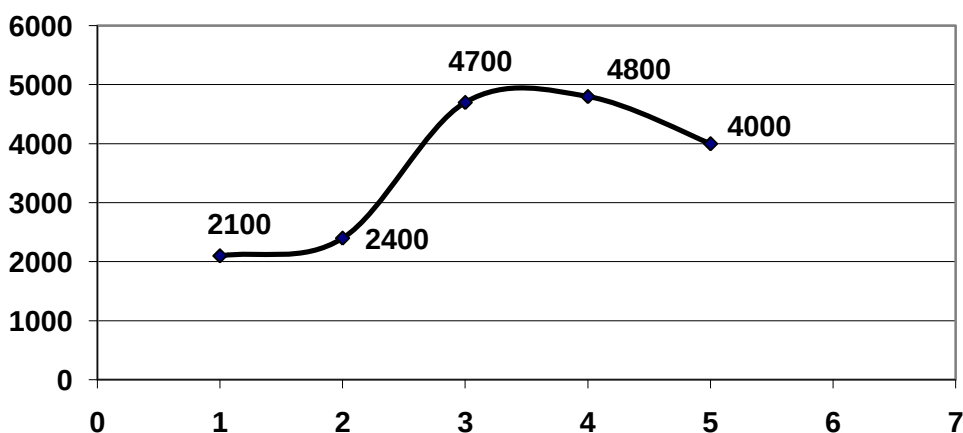

Fig. ... Evoluția populației comunei ...

2. Histograma cu intervale egale

Să presupunem că vrem să reprezentăm satisfacția declarată de un eșantion față de un anumit fapt ori fenomen (venitul, posibilitățile de petrecerea timpului liber, calitatea învățământului, prestația partidelor politice ...) și că între gradele de apreciere **foarte mare, mare, potrivită, mică și foarte mică** distanța este egală.

%

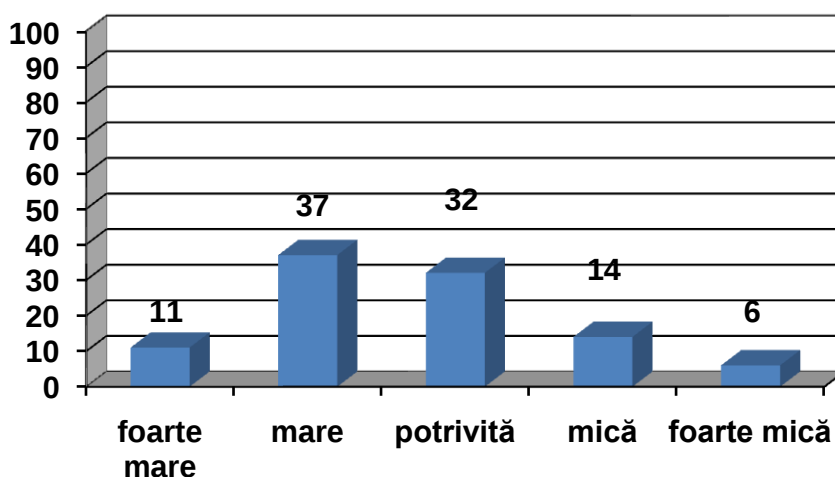

Fig. ... Satisfacția față de

3. Histograma / diagrama de structură

Vrem, de pildă, să arătăm structura pe sexe a populației unei comune în diferite momente de timp.

%

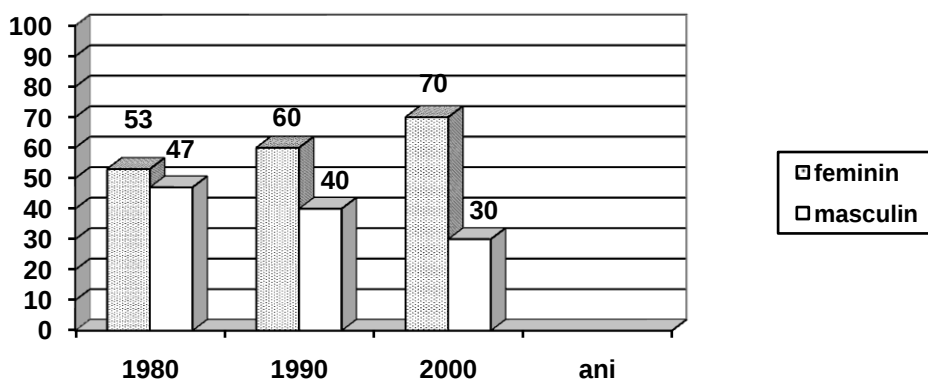

Fig. ... Structura pe sexe a populației în comuna ...

Acest grafic indică feminizarea populației, modificarea (decalarea) ponderii pe sexe a populației. Dacă vrem să surprindem și modificarea (scăderea) volumului efectiv al populației, facem reprezentarea în cifre absolute.

locuitori

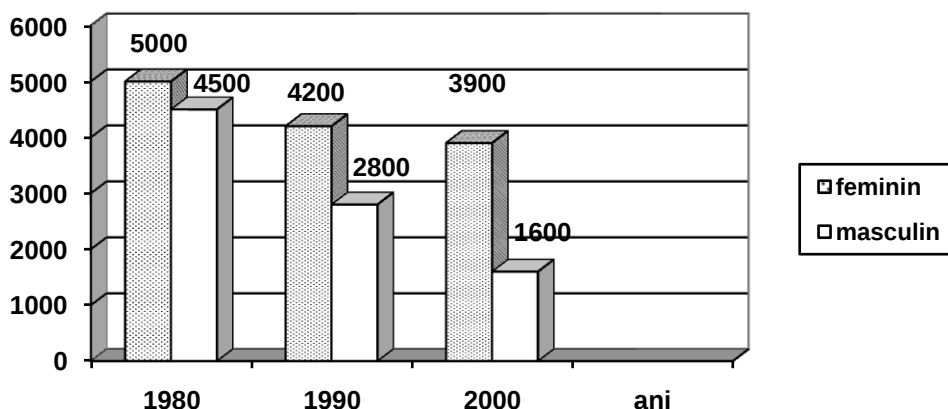

Fig. ... Structura pe sexe a populației din comuna

4. Cercul de structură

Este una din cele mai uzuale reprezentări, pretabilă la structuri compuse dintr-un număr mai mic de elemente. Dacă vrem să evidențiem o structură compusă din 8-10 elemente, unele cu ponderi foarte mici, imaginea ce o oferă reprezentarea este mai degrabă confuză. Deși se văd deseori asemenea reprezentări cu „punct de pornire” din diferite părți ale cercului, credem că această pornire trebuie făcută de la poziția „orei 12” a cadranului de ceas, gândirea majorității oamenilor fiind condiționată de această analogie.

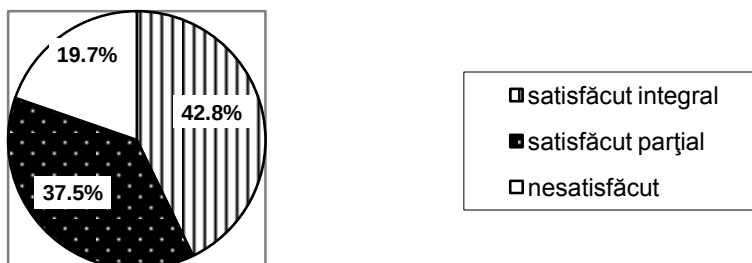

Fig. ... Satisfacția față de

5. Diagrama polară (radială)

Dacă vrem să reprezentăm grafic un fenomen pe care-l descompunem în dimensiuni ce le supunem aprecierii conform unei scale, putem construi o asemenea diagramă. Să presupunem că este vorba de **stilul de conducere** și luăm în calcul principalele sale dimensiuni: **A** = practici de luare a deciziilor; **B** = centrarea pe performanță; **C** = competența organizatorică; **D** = delegarea autorității; **E** = centrarea pe om și **F** = competența profesională. Aprecierea se face cu note de la **1** la **5**, nota mai mare exprimând aprecierea favorabilă. Să zicem că un eșantion de salariați apreciază cu note pe reprezentanții conducerii sub aspectul acestor dimensiuni ale stilului. Reprezentarea grafică ne arată aprecieri bune în privința practicilor de decizie, competenței profesionale, organizatorice și a urmării performanței, și slăbiciuni ale stilului la dimensiunile centrarea pe om și delegarea autorității.

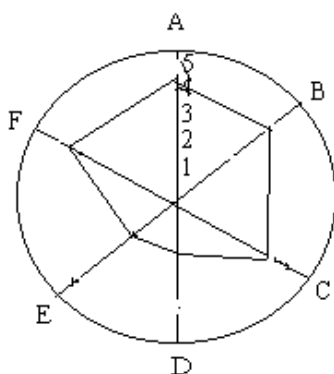
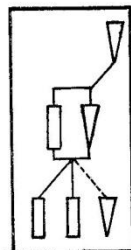
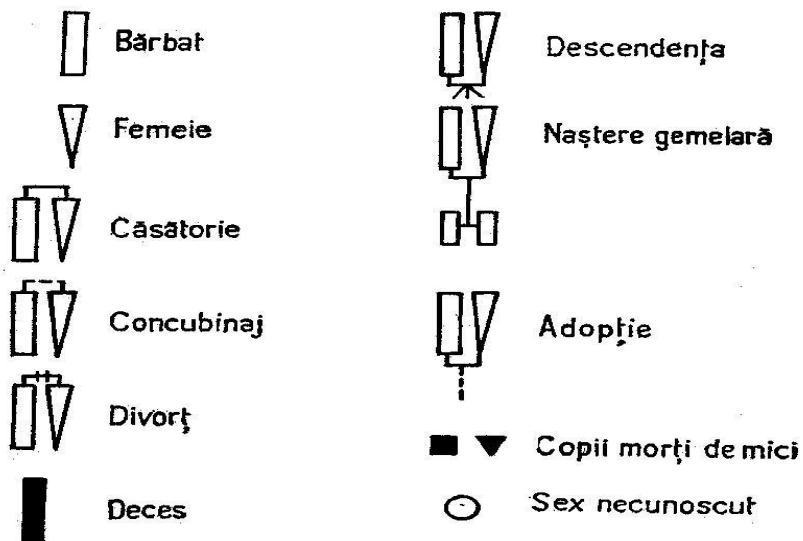

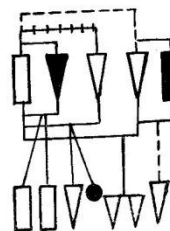
Fig. ... Diagrama stilului de conducere

6. **Reprezentarea grafică a spițelor de neam.** Este un exemplu de reprezentare mai specială, în fond o ilustrare de arbore genealogic. Ea a fost creată de Henri H. Stahl încă în perioada interbelică (vezi Stahl, 1974, pp. 298-299). Am scanat din volumul 1 „Teoria și practica investigațiilor sociale” legenda de simboluri, și câteva cazuri de complexitate diferită a spițelor de neam realizate în satele românești.

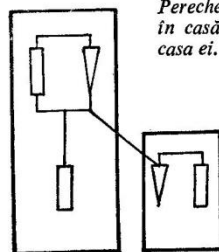
Legendă

*Pereche căsătorită avînd o bu-
nică și trei copii din care unul
adoptat*

*Un bărbat căsătorit de
două ori, înția oară
rămas văduv, a doua oară
divorțat, a treia oară
trăind în concubinaj. Din
prima căsătorie s-au nă-
scut doi băieți; din a doua
o fată și un copil mort
de mic. Din concubinaj
s-au născut două fete
gemene. Concubina fusese
căsătorită, nu avusese
copii și adoptase o fată.*

*Pereche căsătorită cu un copil
în casă și o fată măritată la
casa ei.*

Figurile.....

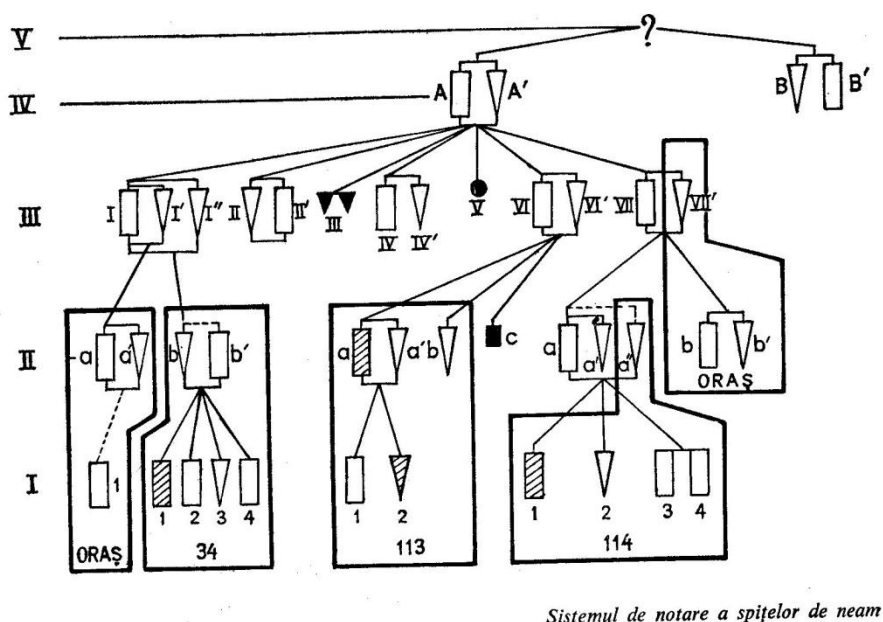

Fig. Sistemul de notare a spițelor de neam

Am dat doar câteva exemple de reprezentări grafice. Ele pot fi de o mare varietate mai ales în ziua de astăzi când avem la dispoziție posibilități oferite de calculatoare. Există reprezentări cu suprafețe, cu curbe multiple, patrute, conuri, reprezentări speciale de tipul sociogramelor (individuală, de grup, în formă de rețea, sociograme țintă) ș.a.m.d.

BIBLIOGRAFIA reprezintă ca **listă** și mod de **utilizare** un aspect foarte reglementat și supus rigorilor nu doar științifice ci și deontologice.

Interesul pentru acest aspect este maxim în cadrul comunității științifice, redus la beneficiarii contractelor și aproape nul din partea publicului larg.

Există **reguli** bine stabilite, **sisteme** uzitate și chiar **convenții** internaționale (Convenția de la Vancouver – 1978) în privința felului în care se constituie și se utilizează bibliografiile. Cel interesat în amănunt poate obține informații din lucrările lui S. Chelcea (2000, p. 95-99) ori H. Maisenneuve (1999, p. 32-39).

Aici vom menționa doar că există două sisteme principale:

- cel **numeric**, în care sursele citate primesc numere în ordinea cronologică a citării;
- cel **alfabetic**, în care referințele sunt clasate conform acestui criteriu.

Se mai face distincția dintre **lista** bibliografică (numai surse citate) și **bibliografia temei** (cea citată dar și cea consultată). Există variante de combinare între modurile de alcătuire a bibliografiei, cele două sisteme principale având fiecare avantaje și dezavantaje.

Fără să intrăm în multe amănunte vom remarca pentru cazul sistemului alfabetic tendința de a se preciza imediat după numele autorului / autorilor anul apariției. Se recomandă chiar – dacă e cazul cu lucrări reeditate – să se indice și anul ediției princeps și al celei consultate.

Chiar dacă această recomandare nu a „prins” încă în toată comunitatea științifică, o semnalare bibliografică trebuie să conțină: numele și prenumele autorului / autorilor, anul / anii de apariție, titlul, subtitlul, ediția, volumul (dacă este cazul), editura, localitatea, locul (paginile) de unde s-a citat / consultat.

Utilizarea surselor mai înseamnă respectarea unor cerințe **calitative** printre care **citarea în context**, evitarea **citării exagerate** (care poate masca plagiatul), evitarea **autoplagerii**, identificarea corectă a **calității de autor**, semnalarea **contribuției** colaboratorilor și respectarea în fond a **deontologiei profesionale**.

BIBLIOGRAFIE

1. Academia Română, Institutul de Lingvistică "Iorgu Iordan", (1998), **Dicționarul explicativ al limbii române**, Editura Univers Enciclopedic, București.
2. Askevis-Leherpeux A., (1999), **Atitudine** în Doron R., Parot F. (coord.) **Dicționar de psihologie**, Editura Humanitas, București.
3. Atkinson Robert, (2006), **Povestea vieții. Interviu**. Editura Polirom, Iași.
4. Bădina Ovidiu, (1966), **Metodologie, metodă, metodică, procedee și tehnici de cercetare**, în **Teorie și metodă în științele sociale**, vol. III, Editura Politică, București.
5. Blanchet A., Gotman A., (1998) **Interviul de producere a datelor** în Singly F., Blanchet A., Gotman A., Kaufmann J.Cl., **Ancheta și metodele ei**, Editura Polirom, Iași.
6. Boiangiu Octav, Simionescu Traian și Boiangiu Florentina, (1981), **Sociologie industrială**, ASE, București.
7. Bonnet P., Rouanet H., (1999), **Eșantion**, în Doron R., Parot F. (coord.), **Dicționar de psihologie**, Editura Humanitas, București.
8. Bouthoul Gaston, (1967), **Tratat de sociologie**, Editura Payot, Paris, 1949; traducere selectivă în **Probleme de sociologie**, Universitatea București.
9. Brimo Alberto, (1997), **Noțiunea de ipoteză de cercetare**, în Râpeanu Gheorghe, Rădulescu M. Sorin, **Metode și tehnici de cercetare sociologică. Antologie de texte**. Editura Intact, București.
10. Buzărnescu Ștefan, (f.a.), **Sociologia opiniei publice**, Editura Didactică și Pedagogică, București.
11. Cauc Ion, (1993), **Ancheta sociologică și sondajul de opinie**, în Zamfir Cătălin, Vlăsceanu Lazăr (coord.), **Dicționar de sociologie**, Editura Babel, București.
12. Cauc Ion, (1998), **Etapele cercetării sociologice**, în Chelcea Septimiu, Mărginean Ioan, Cauc Ion, **Cercetarea sociologică**, Editura Destin, Deva.
13. Cauc Ion, (1998), **Ancheta sociologică și sondajul de opinie publică**, în Chelcea Septimiu, Mărginean Ioan, Cauc Ion, **Cercetarea sociologică**, Editura Destin, Deva.
14. Cauc Ion, (1998) **Cercetarea sociometrică**, în Chelcea Septimiu, Mărginean Ioan, Cauc Ion, **Cercetarea sociologică**, Editura Destin, Deva.
15. Cazacu Aculin, (1991), **Teorie și metodă în sociologia contemporană**, partea I-a, Editurile Sirius și Hyperion XXI, București.
16. Chelcea Septimiu, (1975), **Chestionarul în investigația sociologică**, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
17. Chelcea Septimiu, (1977), **Metode și tehnici de cercetare sociologică – Caiet de aplicații practice**, Academia „Ștefan Gheorghiu”, București.

18. Chelcea Septimiu, (1981), **Nivelurile de măsurare și evaluarea măsurării în științele social – umane** – în A. Botez, V. Tonoiu, C. Zamfir (coord.), **Epistemologia științelor sociale**, Editura Politică, București.
19. Chelcea Septimiu, (1982), **Experimentul în psihosociologie**, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
20. Chelcea Septimiu, (1985), **Documentele sociale în investigația socio-umană**, în Chelcea S. (coord.) **Semnificația documentelor sociale**, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
21. Chelcea Septimiu, (1993), **Documentele sociale**, în Zamfir Cătălin, Vlăsceanu Lazăr (coord.) **Dicționar de sociologie**, Editura Babel, București.
22. Chelcea Septimiu, (1993), **Analiza conținutului** în Zamfir Cătălin și Vlăsceanu Lazăr (coord.) **Dicționar de sociologie**, Editura Babel, București.
23. Chelcea Septimiu, (1993), **Sondaj de opinie**, în Zamfir Cătălin, Vlăsceanu Lazăr (coord.), **Dicționar de sociologie**, Editura Babel, București.
24. Chelcea Septimiu, (1993), **Efectul listei; Efect de operator; Efect de poziție** în Zamfir Cătălin, Vlăsceanu Lazăr (coord.), **Dicționar de sociologie**, Editura Babel, București.
25. Chelcea Septimiu, (1993), **Experiment sociologic** în Zamfir Cătălin, Vlăsceanu Lazăr (coord.), **Dicționar de sociologie**, Editura Babel, București.
26. Chelcea Septimiu, (1993), **Chestionar** în Zamfir Cătălin, Vlăsceanu Lazăr (coord.) **Dicționar de sociologie**, Editura Babel, București.
27. Chelcea Septimiu, (1993), **Interviu**, în Zamfir Cătălin, Vlăsceanu Lazăr (coord.), **Dicționar de sociologie**, Editura Babel, București. Chelcea Septimiu, (1995), **Cunoașterea vieții sociale**, Editura Institutului Național de Informații, București.
28. Chelcea Septimiu, (1998), **Analiza documentelor sociale**, în Chelcea Septimiu, Mărginean Ioan, Cauc Ion **Cercetarea sociologică** (Metode și tehnici), Editura Destin, Deva.
29. Chelcea Septimiu, (1998), **Tehnici de analiză a conținutului comunicării**, în Chelcea Septimiu, Mărginean Ioan, Cauc Ion, **Cercetarea sociologică. Metode și tehnici**, Editura Destin, Deva.
30. Chelcea Septimiu, (1998), **Metoda observației**, în Chelcea Septimiu, Mărginean Ioan, Cauc Ion, **Cercetarea sociologică**, Editura Destin, Deva.
31. Chelcea Septimiu, (1998), **Cercetarea experimentală** în Chelcea Septimiu, Mărginean Ioan, Cauc Ion, **Cercetarea sociologică**, Editura Destin, Deva.
32. Chelcea Septimiu, (1998), **Chestionarul sociologic**, în Chelcea Septimiu, Mărginean Ioan, Cauc Ion, **Cercetarea sociologică**, Editura Destin, Deva.
33. Chelcea Septimiu, (1998), **Probleme metodologice ale cercetării sociologice**, în Chelcea Septimiu, Mărginean Ioan, Cauc Ion, **Cercetarea sociologică**, Editura Destin, Deva.
34. Chelcea Septimiu, (1998), **Analiza conceptelor sociologice**, în Chelcea Septimiu, Mărginean Ioan, Cauc Ion, **Cercetarea sociologică**, Editura Destin, Deva.

35. Chelcea Septimiu, (1998), **Interviul sociologic**, în Chelcea Septimiu, Mărginean Ioan, Cauc Ion, **Cercetarea sociologică**, Editura Destin, Deva.
36. Chelcea Septimiu, (1998), **Tipuri de cercetări sociologice**, în Chelcea Septimiu, Mărginean Ioan, Cauc Ion, **Cercetarea sociologică**, Editura Destin, Deva.
37. Chelcea Septimiu, (2000), **Cum să redactăm în domeniul științelor socioumane**, SNSPA, București.
38. Ciocârlan Vasile, (1973), **Raporturile interpersonale**, Editura politică, București.
39. Clément Élisabet, Demonque Chantal, Hansen-Löve Laurence, Kahn Pierre, (1999), **Filosofia de la A la Z**, Editura All, București.
40. Constantinescu Miron, (1972), **Introducere în sociologie**, Universitatea București.
41. Culic Irina, (2004), **Metode avansate în cercetarea socială**, Editura Polirom, Iași.
42. Datculescu Petre, (1970), **Scalarea atitudinii față de delincvența juvenilă** în Constantinescu M., Berloghea O. (coord.) **Metode și tehnici ale sociologiei**, Editura Didactică și Pedagogică, București.
43. Deniforescu Al., (1982), **Organizarea relațiilor interumane în grupurile de muncă industrială. Relațiile funcționale și interpersonale**, în Borțun Melania, Bujdoiu Nicolae, Deniforescu Al., Fulga Gheorghe, Onuț Gheorghe, **Sociologie industrială**, Editura Didactică și Pedagogică, București.
44. De Singly Françoise, (1998), **Chestionarul** în Singly F., Blanchet A., Gotman A., Kaufmann J.Cl. **Ancheta și metodele ei**, Editura Polirom, Iași.
45. De Singly François, Blanchet Alain, Gotman Anne, Kaufmann Jean-Claude, (1998), **Ancheta și metodele ei: chestionarul, interviul de producere a datelor, interviul comprehensiv**, Editura Polirom, Iași.
46. Dima Teodor, (1980), **Explicație și înțelegere**, vol.I, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
47. Doron Roland, Parot Françoise, (1999), **Dicționar de psihologie**, Editura Humanitas, București.
48. Durkheim Emil, (1974), **Regulile metodei sociologice**, Editura Științifică, București.
49. Ferréol Gilles (coord., 1998), **Dicționar de sociologie**, Editura Polirom, Iași.
50. Ferréol Gilles, Flageul Noël, (1998), **Metode și tehnici de exprimare scrisă și orală**, Editura Polirom, Iași.
51. Flew Anthony, (1996), **Dicționar de filosofie și logică**, Editura Humanitas, București.
52. Geană Gheorghită, (1993), **Observare participativă**, în Zamfir Cătălin, Vlăsceanu Lazăr (coord.), **Dicționar de sociologie**, Editura Babel, București.

53. Goodman Norman, (1997), **Introducere în sociologie**, Editura Lider, București.
54. Hoffman Oscar, (1977), **Sisteme conceptuale operaționale în sociologie**, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
55. Ionescu Ion, Stan Dumitru, (1997), **Elemente de sociologie**, vol. I, Editura Universității „Al. I. Cuza”, Iași.
56. Iluț Petre, (1997), **Abordarea calitativă a socio-umanului**, Editura Polirom, Iași.
57. Iluț Petre, (2004), **Valori, atitudini și comportamente sociale**, Editura Polirom Iași.
58. Ivănescu Ion, Biji Elena, (1971), **Călăuza statistică**, Editura Didactică și Pedagogică, București.
59. Kaufmann Jean-Claude, (1998), **Interviul comprehensiv** în Singly F., Blanchet A., Gotman A., Kaufmann J.Cl., **Ancheta și metodele ei**, Editura Polirom, Iași.
60. Kerlinger F.N., (1978), **Validitate; Fidelitate** (Validity; Reliability), – Traducere în Caiet Documentar nr. 7/1978, Catedra de Sociologie, Academia „Ștefan Gheorghiu”.
61. King Ronald F., (2005), **Strategia cercetării. Treisprezece cursuri despre elementele științelor sociale**, Editura Polirom, Iași.
62. Krausz Septimiu, (1970), **Corelația dintre valoarea conducătorului și performanțele grupului în minierit**, Al VII-lea Congres Mondial de Sociologie, Varna, vezi și în Krausz Septimiu (sub red., 1978), **Sociologie și minierit. Articole și studii**, Deva.
63. Krausz Septimiu, Vasile Pop, (1972), **Rețele de comunicare în grupul de muncă**, în volumul Universitatea Al.I.Cuza, **Sociologia în acțiune**, vol.I, Iași.
64. Krausz Septimiu, (2001), **Metodologie sociologică**, Editura Universitas Petroșani.
65. Krausz Septimiu, Stegar Irinel (2002), **Metode și tehnici de cercetare sociologică, partea I-a**, Editura Edyro Press, Petroșani.
66. Krausz Septimiu, Stegar Irinel (2003), **Metode și tehnici de cercetare sociologică, partea II-a**, Editura Focus, Petroșani.
67. Lanțos Ștefan, (1976), **Valoarea euristică a previziunii științifice**, Editura Dacia, Cluj-Napoca.
68. Larousse, (1996), **Dicționar de sociologie**, Editura Univers Enciclopedic, București.
69. Maisonneuve Hervé, (1999), **Redactarea științifică**, Editura Dan, Iași.
70. Malița Mircea, (1972), **Aurul cenușiu**, vol.II, Editura Dacia, Cluj Napoca.
71. Matalon Benjamin, (1996), **Atitudine** în Larousse **Dicționar de Sociologie**, Editura Univers Enciclopedic, București.
72. Mărginean Ioan, (1982), **Măsurarea în sociologie**, Editura Științifică și Enciclopedică, București.

73. Mărginean Ioan, (1993), **Măsurarea socială**, în Zamfir Cătălin, Vlăsceanu Lazăr (coord.), **Dicționar de Sociologie**, Editura Babel, București.
74. Mărginean Ioan, (1993), **Ancheta sociologică** în Zamfir Cătălin, Vlăsceanu Lazăr (coord.) **Dicționar de sociologie**, Editura Babel, București.
75. Mărginean Ioan, (1993), **Indicatori sociali și sociologici**, în Zamfir Cătălin, Vlăsceanu Lazăr (coord.) **Dicționar de sociologie**, Editura Babel, București.
76. Mărginean Ioan, (1998), **Evaluarea cercetărilor sociologice concrete** în Chelcea Septimiu, Mărginean Ioan, Cauc Ion, **Cercetarea sociologică**, Editura Destin, Deva.
77. Mărginean Ioan, (1998), **Tehnici de scalare** în Chlecea S., Mărginean I., Cauc I., **Cercetarea sociologică (Metode și tehnici)**, Editura Destin, Deva.
78. Mărginean Ioan, (1998), **Măsurarea în sociologie**, în vol. Chelcea Septimiu, Mărginean Ioan, Cauc Ion, **Cercetarea sociologică. Metode și tehnici**, Editura Destin, Deva.
79. Mărginean Ioan, (2000), **Proiectarea cercetării sociologice**, Editura Polirom, Iași.
80. * * * **Măsurarea în științele sociale**, (1978), Caiet documentar nr. 7/1978, Catedra de sociologie, Academia „Ștefan Gheorghiu”, București, (traduceri din Bogardus, Thurstone, Likert, Guttman, Lazarsfeld).
81. Miftode Vasile, (1982), **Introducere în metodologia investigației sociologice**, Editura Junimea, Iași.
82. Miftode Vasile, (1995), **Metodologia sociologică, (Metode și tehnici de cercetare sociologică)**, Editura Porto Franco, Galați.
83. Mihăilescu Ioan, (2000), **Sociologie generală**, Editura Universității din București.
84. Miha Achim, (1967), **Sociometria. Eseu critic**. Editura Politică, București.
85. Miha Achim, (1970), **Sociologia americană a grupurilor mici**, Editura politică, București.
86. Miha Achim, (1971-1973) **ABC-ul investigației sociologice**, vol. I și II, Editura Dacia, Cluj-Napoca.
87. Miha Achim, (1992), **Introducere în sociologie**, Editura Dacia, Cluj-Napoca.
88. Moser C.A., (1967), **Metodele de anchetă în investigarea fenomenelor sociale**, Editura Științifică, București.
89. Neculau Adrian, (1977), **Liderii în dinamica grupurilor**, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
90. Rădulescu M. Sorin, (1994), **Ipoteză și euristică în cunoașterea socială**, Editura Academiei Române, București.
91. Râpeanu I. Gheorghe, Rădulescu M. Sorin, (1997), **Metode și tehnici de cercetare sociologică, Antologie de texte**, Editura Intact, București.
92. Richelle M., (1999), **Eroare** în Doron R., Parot F. (coord.), **Dicționar de psihologie**, (traducere din franceză). Editura Humanitas, București.

93. Richelle M., (1999), **Experiență / Experiment, Experimental, Experimentare** în Doron R., Parot F. **Dicționar de psihologie**, Editura Humanitas, București.
94. Rotariu Traian, (1986/1991), **Curs de metode și tehnici de cercetare sociologică**, Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca.
95. Rotariu Traian, Iluț Petre (coord., 1996), **Sociologie**, Ediția a II-a, Editura Mesagerul, Cluj-Napoca.
96. Rotariu Traian, Iluț Petru, (1997), **Ancheta sociologică și sondajul de opinie**, Editura Polirom, Iași.
97. Rotariu Traian (coord., 2000), **Metode statistice aplicate în științele sociale**, Editura Polirom, Iași.
98. Spânoiu-Dan Geta, (1971), **Relațiile umane în grupele de muncă industrială**, Editura Academiei, București.
99. Stahl H. Henri, (1974), **Teoria și practica investigațiilor sociale**, vol. I, Editura Științifică, București.
100. Stegăroiu Dan, (1992), **Sociologia muncii**, Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj Napoca.
101. Stoetzel Jean, Girard Alain, (1975), **Sondajele de opinie publică**, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
102. Trigg Roger, (1996), **Înțelegerea științei sociale**, Editura Științifică București.
103. Vlăsceanu Lazăr, (1982), **Metodologia cercetării sociologice**, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
104. Vlăsceanu Lazăr, (1986), **Metodologia cercetării sociale**, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
105. Vlăsceanu Lazăr, (1993), **Metodologia cercetării sociologice**, în Zamfir Cătălin, Vlăsceanu Lazăr (coord.), **Dicționar de sociologie**, Editura Babel, București.
106. Vlăsceanu Lazăr, (1993), **Indicator social**, în Zamfir Cătălin, Vlăsceanu Lazăr (coord.), **Dicționar de sociologie**, Editura Babel, București.
107. Vlăsceanu Lazăr, (1993), **Observație**, în Zamfir Cătălin, Vlăsceanu Lazăr (coord.), **Dicționar de sociologie**, Editura Babel, București.
108. Vlăsceanu Lazăr, (1993), **Eșantionare**, în Zamfir Cătălin, Vlăsceanu Lazăr (coord.), **Dicționar de sociologie**, Editura Babel, București.
109. Vlăsceanu Mihaela, (1985), **Conștiință și cauzalitate**, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
110. Vlăsceanu Mihaela, (1993), **Atitudine; Opinie**, în Zamfir Cătălin, Vlăsceanu Lazăr (coord.) **Dicționar de sociologie**, Editura Babel, București.
111. Voicu Victor, (1986), **Relațiile interpersonale în procesul muncii**, Editura Politică, București.
112. Zamfir Cătălin, (1977), **Strategii ale dezvoltării sociale** (Teorie și metodă în științele sociale, vol. X), Editura Politică, București.

- 113.Zamfir Cătălin, (coord., 1980), **Dezvoltarea umană a întreprinderii**, Editura Academiei R.S.R., București.
- 114.Zamfir Cătălin, (1981), **Explicația cauzală și explicația funcțională. O propunere de unificare**, în vol. Angela Botez, Vasile Tonoiu, Cătălin Zamfir (coord.), **Epistemologia științelor sociale**, Editura Politică, București.
- 115.Zamfir Cătălin, Vlăsceanu Lazăr (coord., 1993), **Dicționar de sociologie**, Editura Babel, București.
- 116.Zamfir Cătălin, (2005), **Spre o paradigmă a gândirii sociologice**, ediția a II-a, Ed.Polirom, Iași.
- 117.Wesley C. Salmon, (1999), **Explicație**, în Dancy Jonathan, Sosa Ernest, (editori), **Dicționar de filosofia cunoașterii**, vol.I, Editura Trei, București.
- 118.Wright von, G.H., (1995), **Explicație și înțelegere**, Editura Humanitas, București.